

رضاء الدین بن فخر الدین

دینی و اجتماعی مسائل

اورنپورغده «وقت» مطبعہ سی
ТИПОГРАФИЯ „ВАКТЪ“ ВЪ ОРЕНБУРГЪ
1914.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

رَبِّ ادْخُلْنِيْ مَدْخَلَ صِدْقٍ وَّاَخْرِجْنِيْ مَخْرَجَ صِدْقٍ وَاَجْعَلْ لِيْ مِنْ
لَّدُنْكَ سُلْطٰنًا نَّصِيْرًا .

مدخل

بو رسالەدە يازلاچق بختلر بورونقى عالەملرنىڭ كىتابلىرىنى اوقۇ و بو كۈنگى
آدملرنىڭ اثرلىرىنى مطالعه قىلۇب طورو سېپىدىن جىولغان نرسەلردن عبارتدر .
مەنلەرنى محض خىلا فەكرلر دىب بىلەدۇكەمۇ و محض صواب بولغان حەقىقتلر
دىب دە دعوى ايتەدۇكەمۇ ، عىملەردن بىزۈنى شرط قىلەدۇغەز حالە اوزمزدن
صوڭ كىلەچەك خىلەرمەزگە يادكار ايتىدۇك .

اثرەمۇ ، مەكتەب شاگردلرىنە درس كىتابى بولسۇن يا كە عمل قىلۇچىلر
و فتوى بېرۇچىلر اىچۇن دستورالعمل طوتلسۇن قەدى بىرلە توڭل بىلكە تورلى
و قىتلردە يازغان مەقالەلر بىر بىرگە جىولسۇنلر ، يارارلىق يىرلىرى بولسە اوقۇچىلر
قبول ايتارلر ، قبول ايتەمەزلىكلىرىنى تاشلارلر ، ياخشى ايلە يەماننى آيىرۇدە
شاير مشقت چىكەمەزلر دىب تەرتىب قىلىندى .

قىسقىسى : رسالەنىڭ مىدرجەسى (كۆپرەك) علمى نرسەلر ، خىلا و صواب
بولۇنى احتمال طوتقان خصوصى فەكرلردىر . « دىنى و اجتماعى مەسىلەلر » نىڭ
داثرەسى الوغ و مەوضوعى دە يوقارى بولسەدە بىزنىڭ يازلاچق نرسەلەرمۇ اوز
اقتىدارمۇ يەتكەن و مەحىطەمۇ مەتاج بولغان بعض بىر نرسەلەردن گە عبارت بولۇچقىدر .
« سېحاننىڭ ما يەكۈنلى ان اقول ماليس بحق ان كنت قلمتە فقد علمتە تعلم مافى
نفسى ولا اعلم مافى نفسك انك انت علام الغيوب » .

اساسى قاعدەلەر

۱) عقل، حس، تجربە، وجدان، بدیهیلىك، متواتر خبردن ھەر بىرى يېقىنى نرسەلەر در. شونىڭ ايچون مونلرنىڭ ھەر بىرى درست دىلېل بولوب «علم» سېپلرنىندىر.

عقل، آدم بالالرنىدە فائىدە ایلە صىرنى آیرا طورغان روحانى بىر قوت ايكانلىگىنى ھەر كىم بىلدەر. «علم» نىڭ كمال صفت ونادانلىقنىڭ كىمچىلىك صفت ايرىكى وشونىڭ كىمى نرسەلەر، عقل سېپىلى بىلنەدر. حس ايسە اوشبو بېش تورلى نرسەدن عبارت: ۱) ايشتمەك، ۲) كورمەك، ۳) ايسنەمەك، ۴) تاتىمەق، ۵) تىنىڭ بىر بىرى تىمەك. شوشى قوتلەر سلامت بولسەلەر، شونلر آرقلى انسانلر سىزەلەر وبلەلەر. تجربە ايسە بىر نرسەنىڭ عملينى تىكارار قىلوب دە نتيجهسى ھمان بىر تورلى بولغانلىغىنى كورمەكەن عبارت. چچك آشلانغان بالالرغە، اوشبو آشلاو قوتى بتمەگەن مدتە چچك چەمى طورونى بلمەك كېمى. آچقو، صوصا، سويو ويارانماو كىمى ھەر كىمنىڭ اوز ھالىنى بىلوي «وجدان» در. بدیہى-ھەر كىم گە آچىق معلوم بولغان نرسەلەر. ايكى اورنە ايكى، دورت بولويىنى وېر، ايكىنىڭ يارطىسى ايكانلىگىنى بىلو كىمى. خبر متواتر، يالقان سويلەر ايچون اتفاق قىلولارى عقل قاشنىدە درست كورلمەگان كوب خىلقلرنىڭ خىرلرنىن عبارت. (متواتر خبر ھقىدە كىلەچكە تفصیلات بىرلور). بىر نرسەنى جزمى صورتە ھەدە اوز گەرونى قاپل بولمازدى روشدە واقعغە مطابق اعتقاد قىلو «يقىن» در. شوشى روشدە اعتقاد بولوب دە مگر دە واقعغە مطابق بولماغان بولسە وياكە اوز گەرونى قاپل بولسە مونلردن اولىگى احتمالى «چچل ەركب» اسمندە وصو كفىسى دە مقلد اعتقادى بولور. اعتقادى جزمى صورتە توكل بلكە بىر طرفى راجغىنە بولسە «ظن» اسمندە بولور. ھەر ايكى طرفى دە بىردرچەدە بولسە «شك» بولور.

۲) اسلام حكەملىرى طوغروسىندە حجت و دىلېل قرآن ایلە سنت

بولور، اگرده مونلردن اچيىق روشده تابلاماسه اول وقت «اجماع» ايله «قياس» اسمنده گى نرسئلرده دليل بولورغه ياريدير .
 برنچى مادهده ذكر ايتولگان نرسئلر، عمومى و دنيماوى اشلر حقنده دليل بولوب بو ايكنچى مادهده گى شيلر ايسه شريعت حكملرى حقنده غنه دليل بولالر . كتاب وسنت، اسلام حكملرينك هر بىر ايچون دليل بولمقلى حالده اجماع ايله قياس، يالنگز «معاملات» حقنده غنه دليل بولورلر . (بو مسئلهلر توپانك تفصيل ايله سويله نورلر) دنيماوى اشلر نكده اسلام حكملرى طوغر وسنده دليل بولورغه تيوشلى بولغان اورنلرى كوپ . شونك ايچون برنچى مادهده گى نرسئلر طوغر يدين طوغرى اسلام حكملرى حقنده دليل حساب ايتولماسلرده بالواسطه، دليل بولا آلورلى ظاهر ومعلوم .

(۳) «شرعى دليل» نك ثبوتى ده دلالتى ده شبيهه سز بولسه آشكا «دليل قطعى» ديرلر . شوندىن باشقه صورتلر نك هر بىر «دليل ظنى» اسمنده بولور .

رسول الله زماننده بولغان مسلمانلر ايچون رسول اكرم نك اوزندن طوغرى ايشتكان سوزلرى حس ايله معلوم بولمقلى قطعى صورتده ثابتلر . اما اوزندن طوغرى ايشتمگانلر ايچون متواتر خبر ايله ابروشه گنه قطعى صورتده ثابت بولور . (قطعى؛ اوزوب و كيسوب بلمك، شول طوغروده اعتبارغه آلور لق شبيهلر نك هر برندن سلامت بولمق ديمكدر) . «دليل قطعى» بولور ايچون مونك اوستينه، شول خبر نك دلالتى ده قطعى بولمق شرطلر . دلالتى قطعى ديب، شول معنادن باشقهغه عمل قيلمورغه ممكن بولماغان حالده ايتولور . «قطعى» ايله «يقين» ايكىسى برمعنادهدر . «يقين» معناسى برنچى ماده شرحنده سويله ندى . بعض عالملر «يقين» نى بربرندن عالى درجهده بولغان علم اليقين، حق اليقين، عين اليقين اسمنده قسملر گه آيرلرلر . موگا كوره «يقين»، قوت وضعفى احتمال طوتقان نرسهدر .

«دليل شرعى» نى اوشبو دورت قسم گه آيررغه ممكن : (۱) ثبوتى ده دلالتى ده قطعى . (۲) ثبوتى ده دلالتى ده ظنى . (۳) ثبوتى قطعى اما دلالتى ظنى . (۴) ثبوتى ظنى اما دلالتى قطعى . اوشبو دورت تورلى شرعى دليللردن يالنگز اولنگى قسمى گنه «دليل قطعى» بولوب باشقه صورتلر نك هر بىر «دليل ظنى» در . «ظن» معناسى برنچى ماده شرحنده «بر نرسه نى راجع

صورتىدە اعتقاد قىلدۇر» دېيىپ آيتىۋالغان ايدى. ئىككىنچى «ظن» نى ايككى گە آيرىرغە
 مەككىن: ۱) بىر تەرەپ راجىح واىكىنچى تەرەپ مەرجۇح صورتىدە بولۇپ (۲) بىر تەرەپ
 راجىح اما اىكىنچى تەرەپ حەقىقەتتە ئىككىنچى تەرەپتە بولۇپ تۇرۇپتۇ. اوشۇبۇ ايككى
 تەرەپنى ظن، البتتە بىر تەرەپتە بولۇپتۇ. شۇنىڭ اىچۇن مۇئەللىمىن «الظن»
 «ظن» بولدىقى حالدا سوئالىسى «قوتلى ظن» دەر. «ان يَتَّبِعُونَ الظنَّ...»
 (انعام ۱۱۶ - ۱۵۰) مەدە «ان الظن لا يَغْنَىٰ عَنِ الْحَقِّ شَيْئًا» (يونس ۱۳۷)
 كىيى «ظن»، ذم قىلىنۇپ كىلىگەن آيتىلۇردىن مەراد «صرف ظن» بولسە كىرەك.
 مۇندىن باشقا بەزى بىر «ظن» لىر يەنى مەتبەئەسىنە يەتتىرەلەك بولغانغان قورنىلەر
 ايلە تەيىن قىلىنۇلۇپ مەككىن. اوشۇبۇ «ظن» قورنىلەرنىڭ قوت ووضەقلىرىنە قاراپ
 اوزىدە بىر قەدەر تەرەپلەرگە آيرىلۇر. سوزنىڭ تەسەسسى شۇلەرگە: «ظن»،
 مىزانلەر، آرشىنلەر ايلە توغۇل بىلكە آدمەلەرنىڭ اوز وچدانلىرى واوز شعورلىرى
 ايلەگەنە اولچانۇر. مەسەلەن: غزەتە اوقۇچىلەر اگەردە اوز كوئىللىرىنى تەقتىمىش ايتسەلەر
 بىر عەددە يازغان مەخلىف خەبەرلەرنىڭ دەرستلىكلىرى حەقىقەتتە بولغان «ظن» لىرىدە
 آيرىمەلەر بارلىغىنى اوزلىرىدە بىلۇرلەر.

۴) «قطعى دىلىل» گە قرآن كرىمىدە مەسداق كۆپ بولسەدە سوز
 ايلە بولغان سەنتلەردە مەسداق بارلىغى شەبەھەلىدەر.
 چۈنكى دىلالەتلىرى قطعى بولغان خەبەرلەر كۆپ بولسەدە ئىبوتلىرى قطعى
 بولغان خەبەرلەر يوق يا كە يوق دەرەك تەرەپتە آزدەر. ھەر حالدا «حەكم»
 و «قضا» بابلىرىدە ئىبوتلىرى قطعى بولغان خەبەرلەر يوق ايككىنچى قىلمىش
 الوغ ذاتلەر اعتراف ايتەملىرىدەر. بىلكە بو توغۇرودەقى خەبەرلەرنىڭ جەملەسى
 خەبەر وادە و بىك آزلرىغە خەبەر مەشۇردەر. (خەبەر وادە و خەبەر مەشۇر، كىلەچكە
 مەلۇم بولۇر). اما قرآن شەرىف. رسول اللە خەبەرلەرنىڭ تواتر ايلە كۆچرلۇپ،
 اوشۇبۇ تواتر ايسە ھەر بو وندە دوام قىلۇپ تۇردىغىنى ئىبوتلىرى قطعىدەر. مۇندە
 ھىچ شەبەھە يوق. لىكىن ئىبوتلىرى قطعى بولمىدىن دىلالەتتە قطعى بولمىش ھىچ
 لازم توغۇل. شۇنىڭ اىچۇن ئىبوتلىرى قطعى بولدىقى حالدا بەزى بىر آيتلەرنىڭ
 خەسسى بىر مەناغە دىلالەتلىرى ظننى بولۇرغە وشول جەھەتتە «ظننى دىلىل» جەملە.
 سەندىن سانالۇرغە مەككىن. «اجماع» ايلە «فىياس» نىڭ دىلىل قطعى بولمىش احتماللىرى
 يوق. بو ايسە توبانە سوئىلەنۇر.

۵) شرعى بولغان «دليل قطعى» ايله ثابت، شرعى حكمى بولسا، بله طوروب انكار ايتمك، رسول اللهنى تىكذيب و شريعتنى انكار قىلمق بولدىغىدىن شوندى كىمسىلر، اسلام دىنىدىن چىققان حساب قىلنورلر .

اسلام دىنىدىن چىققى، كافر بولمق دىيىمىز. كىمكى، شرعى بىر حكم بولسا، رسول اللهنى تىكذيب قىلمىدىن عبارتتىر. بو ايسه شرعى بولغان «دليل قطعى» ايله ثابت نرسىلرنى بله طوروب انكار قىلغۇدەغىنە نابولور. شوندىن باشقا دليللرنى انكار ايتودن رسول اللهنى تىكذيب لازم بولمىدىر. ايكى يردە ايكى دورت ايدىكىنى، كوكك قوياش و يردە سولر بارلىغىنى، دورت عددىنىڭ بى (جفت) بولوبدە اوچ عددىنىڭ تاق (تەك) بولووى كىيى يىقىنى و بىيى نرسىلرنى انكار ايتمىك عناد و احمىلق، مكابره و تىنما كلك بولسەدە بو شىلرنىڭ ھىچ بىرىنە كىمكى ايله حكم ايتو لازم كىلمىدىر. بو طوغرودە ۲۸ نچى مادەگە مراجعت اولنەدر .

۶) اسلام حكملىرىنى اوشبو: ۱) اعتقادات، ۲) عبادات، ۳) اخلاق و آداب، ۴) معاملات اسمندە دورت قىسىمگە، آيرىغە مەكىن. بونلردىن اعتقادى حكملرنىڭ ثبوتلىرى اىچون «دليل قطعى» شرط بولدىغى حالەدە باشقىلرنىڭ ايسە «دليل ظنى» ايله دە ثابت بولولورى مەكىن.

اعتقاد. «اعتقادى» نرسىلر اسلام اصطلاحنىڭ «اصول دىن» دىيىپ يورتولور. بونلردىن بعضىلىرىنى عقل ايله (عقلى دليل استعمال قىلۇپ) بىلورگەدە تىوشلى بولدىغى حالەدە بعضىلىرىدە ايسە، عقل قاشنىدە محال بولماز شرطى ايله شرعى دليلگە تسليم قىلنوب طورودە كافيدير. الله تعالىگە و آنىڭ علمىنە، قدرىنە، ارادە و حكمتىنە ايمان كىترو اولىكى قىسىمدىن بولدىغى حالەدە آخرت كۆنىنە، بەئ و حشر، عموما عالم غىبگە ايمان كىترو صوكتى قىسىمدىن بولور. ھەر حالەدە اعتقادى حكملرنىڭ ثابت بولولورى اىچون دليل قطعى نابلو شرطتىر. اوشبونىڭ اىچون راويلرى، نى قدر اشانچىلى وسندىلىرى، نى قدر راست بولسەدە خىبر واحد طرىقىدىن كىلگەن حدىثلر و عموما ظنى دليللر ايله، «اعتقادى» مسئلەلر ثابت بولماز. اعتقادى حكملر اىچون يىقىنى دليللر لازم. خىبر واحد ايله

ثابت بولغان حدیثلر و باشقه ظنی دلیللر «یقین» افاده ایته المیلر .
 عبادت. عبادت قسمی ایسه کیرهك قطعى و کیرهك ظنى ده بولسون قرآن
 و سنت ایله گنه ثابت بولور. بئك لرنك، کیرهك الوغ عالم حتی که الوغ مجتهدده
 بولسونلر رسول الله حضرتلرندن ثابت توگل ره و شده بر تورلی عبادت اختراع
 قیلورغه و یا که عمومی ره و شده ثابت بولغان عبادتلرنی خصوصی ره و شگه
 کرتورگه و معلوم بر و صف ایله یورتورگه حقلری یوق .

اخلاق. شریعت حرام ایتمکان نرسه لردن منعلنو، اوزینه و یا که باشقه لرغه
 ضرر ایتمودن صافلانو؛ ممکن قدر خیر اشلر ایله نفسنی تزکیه قیلو «اخلاق»
 در. «اخلاق» نی اوشبو قسملرگه آیررغه ممکن : ۱) حلال یا که حرام ایکانلیگی
 نص ایله معلوم بولور. ۲) خیرلی یا که شر ایکانلیگی انسانلرنک اوز فعللری
 ایله گنده معلوم بولور. صدق، عفت، امانت، صبر، تحمل، اوشنداق زنا،
 ایسرتکچ ایچو، قمار، اوغرلاو، قصدی صورتک بره و گه ضرر قیلو کیی. بو اشلرده
 بئك لرنک اجتهدلرینه اورن یوق، حکملری معلوم «اخلاق» ده نفسنی تزکیه
 قیلو اساس ایتمولوب طو تولدیغندن صرف «دینی» اشلردندر. موندن منکور
 بولغان «اخلاق» دن مراد، شریعت طرفندن خصوصی و یا که عمومی دلیللر
 ایله «فضیلت» ایکانلیکلری حقنده دلیل کیلنگان نرسه لردر. بعض بر زمان و
 بعض بر مملکت خلقلری طرفندن یا قصدی صورتده و یا که برندن بری
 کوروب عمل قیلو طریقی ایله عمومیللاشوب کیتکان عادتلر، رعایه سی لازم
 حکمینن کرگان عرفلرنک بو اورنک ذکر ایبلنگان «اخلاق» غه مناسبتلری یوق.
 آنلر شرعی حکملردن توگل. اوشبوگما کوره «اخلاق» نی «اخلاق شرعی» و
 «اخلاق وضعی» اسمنده ایکی گه آیررغه ممکن. بئده لرنک «اخلاق شرعی» نی
 اوز گه رتورگه حقلری بولمادیغی حالده «اخلاق وضعی» نی تلمشه لرنی اشله
 توب طوررغه حقلری بولور .

معاملات. معامله. انسانلرنک بر برینه بولغان مناسبتلرندن، احتیاجلرندن
 عبارتدر. انسانلر، طبیعتلرینک اقتضاسینه کوره «مدنی» بولقلرندن، برلککه
 جیولوب و بربرلرینه محتاج بولوب عمر سوررگه مجبورلردر. لکن اوشبو
 ره و شک دنیا سورو ایچون «عدالت» نك حکم ایتمو طور و ی شرط و لازم. عدالت
 بولماسه، دنیا ده راحت ده، سعادت ده بولماز. راحت و سعادت نأمین قیلنمهاغان
 ملتده جمعیتلر دوام ایته آماز. «عدالت» نی حمایت قیلله طورغان نرسه،
 «قانون» غه قدر. قانون غه استناد قیلنوب ظلملر یبارلور و شر تورلی حقلر

صافلانور، جنابت ايتوچيلار واجتماعى ھېمئتنىڭ راختلارنى يباروچيلار اوز عيبلرى نىسبتىدە جزالانورلار. قانون، اگرده شول عصرنىڭ معرفتلى، بصيرتلى آدملىرى طرفىدىن مجرد عقلغە استناد قىلىنۇ ايله توزولسە موگا: «توزولگان قانون» دېرلر. اگرده پيغمبر طرفىدىن تېلىغ ايتولگان و ياكە شول عصرنىڭ معرفتلى، بصيرتلى آدملىرى و مچتھلارى طرفىدىن پيغمبرگە بولغان «وحى» گە استناد قىلىنۇب توزولگان بولسە موگا «شريعە» و «فقھ» دېرلر. (۱). بو کون، آوروپا و آمريقا حكومتلرېنىڭ قانونلرى صرف «توزولگان قانون» لردن عبارت بولغانى حالده اهل اسلام قانونلرى «شريعە» و «فقھ» دن عبارتدر. بو یرده بزنىڭ «معاملات» دىب تعبير قىلغان نرسەمزدن مراد شوشى «شريعە» و «فقھ» در. اسلام فقھيلرى، قرآن و سنتىدىن آلتىوز قدر اساسى قانونلر تابوب اسلام فقھىنى شوگا كوره توزومشلىر ايدى. موندن شوگھنى فقھيلرده اوز زمانلرده عملگە قويماقچى مسئلهلرېنى شول «قانون اساسى» لرغە بنا قىلورغە مچبورلردر. معاملەنىڭ دائرەسى بىك كىڭ بولوب حدود، عقوبات، حقوق و سياست كېى نرسەلرنى، مەنى و ادارى. تجارى و اقتصادى اشلرنىڭ ھر بىرىنى شاملدر. معاملەنىڭ، دليل قطعى ايلەدە دليل ظنى ايلەدە ثابت بولغان نوعلىرى بار. معاملە نىڭ بىك كوپ قىسىملىرى زمان اوزگەرە سېىندىن اوزگەرگە، عرف و عادتلىر اجبارىنە كوره باشقاروب طورغە مېكىن بولغانلخىدىن، بىتون جزئياتىنى بلوب بىررگە و فردلرېنى ضبط قىلورغە امكاندە يوق و بولنلرنى بلوب بىرر ايلە شريعە طرفىدىن تەكلىفدە يوق.

معاملەنىڭ اساسى: «لا ضرر ولا ضرار» حدىشى ھكەمىنە (۲) بنا ايتولگان دفع مضرت، جلب مفعەت، رعايت مصلحت قاعدەلرېدر. ايشتە مچتھلرنىڭ خىلملىرى، استنباط و استدلال ايلە ھكم توزولرى نص بولماو شرطى ايلە-شريعە

(۱) ابن خلدون تعبيرىنە كوره. توزولگان قانون «عقلى سياست»، فقھ ھم شريعە «دىنىى سياست» در. (تارىخ ابن خلدون. ج ۱ ص ۹۳). اعتقاد و عمللرگەدە بعض وقت «فقھ» اسمى بىرسەلردە، موندە ذكر ايتولگان معنا ايلە توگل، بلكە عام بولغان ايكنچى تورلى معنا ايلە بىرەلر. «فقھ» سوزىدىن بعض وقت اعتقادات، عبادات، اخلاق و آداب، معاملات قىسىملىرىنىڭ بىتونسى مراد بولور. بعض وقت فقط عبادات ايلە معاملات مراد بولور (ايسكى فقھ كىتابلىرى شوشى اصطلاحغە كىرە. ترتيب ايدامشدر). و بعض وقت فقط معاملات مراد بولور. بو زماندە شوشى معنا متعارف ھم «حقوق» سوزى اورىندە استعمال قىلنەدر.

(۲) سنن ابن ماجە. ج ۲ ص ۳۱.

حکاملار ندىن اوشبو «معامله» قىسمىنى مخصوص بولوب، مېنىن توگىل آدملىرىنىڭ شوشى
 طوغرىلاردا مېنىنلەرگە مئابىت قىلغۇلىرى لازىم بولماقتۇر .

قرآن وسنت طرفىدىن اسلام حىكملىرىنى دائىر «قانۇن اساسى» لىر تۈزۈلمىش
 بولسىدە شول قانۇن اساسىلارنىڭ قىرغىلىرىنى، جىزىياتىنى عاىد بولغان مادىلارنى
 تۈزۈمك و عىرنىڭ اىچىمىنى كۈرە حىكملىرىنى تىدىل و تىدىل قىلۇب طۈرەق
 مېنىنلەر و اجماع اعضالىرى اوستلىرىنى امانت ايتۇلمىشۇر .

(۷) اعتقاد و عبادات هم اخلاق طوغرىسىنى تىشرىع قۈەسى
 شارع حىرتلىرىنىڭ اوزىنىگىنى خاص بولدىغى حالدا مەاملە قىسمىنىڭ
 صرىع نص ايله ثابت بولغانلىرىدىن باشقىلارنىدە - شارع حىرتلىرىنىڭ
 مەسى سېنىدىن - تىشرىع قۈەسى خلىقىدە باردر .

حىكملىر طوغرىسىنى «تىشرىع قۈەسى» مەدە «اجرا قۈەسى» اسمىنى اىكى
 قوت موجود بولوب مۈنلردىن اولگىسى شرىعت مەدە نظام و قانۇنلارنى تۈزۈچى،
 صۈكقىسىدە شول تۈزۈلگىن شرىعتىنى، نظام و قانۇنلارنى يۈرتۈب طۈرۈچىدر .
 مثلاً: بو كۈندە حىكومتلاردا بولغان پارلامىنتۇلر تىشرىع قۈەسىنى مالك ادارىلر
 بولوب حىكومتلر اىسە شۈنلر طرفىدىن تۈزۈلگىن نظام و قانۇنلارنى يۈرتۈچىلر .
 اعتقاد و عبادت حىقتە شرىعت تۈزۈ وظيفىسى (تىشرىع قۈەسى) الله تعالىگە
 گىنى خاص بولدىغى حالدا (۶نچى مادە) مەاملە حىقتە بولغان بىك كۈب نرسىلر
 طوغرىسىنى نظام و قانۇن تۈزۈمك حقى، الله تعالى طرفىدىن بىندىلرنىڭ اوز
 اىتىبارلىرىنى بىرلمىشۇر . (۲۴نچى مادە) .

(۸) يقىنىنى هم عقل طرفىدىن قىطعى اىكانلىگى (بىدىھى بولوۋى)
 ايله حىكم قىلىنغان نرسىلەرگە خلاق صورتدە كۈرلىگىن شرىعى
 دىللىلرنى، يقىنىنى بىدىھى نرسىلەرگە خلاق بولماز روش ايله تاۋىل
 قىلو لازىمدر .

شرىعت دىللىلرى ايله يقىنىنى و بىدىھى نرسىلر آراسىدە كۈچلىمى ضىقىمى
 بر تۈرلى خلاقلىق كۈرلىسە، حىقتە حالدا ارادە مخالفت بولۇدىن توگىل بىلكە
 بو اش، آدم بالالىرىنىڭ دىنلىرى يتۈب مەماۋىدىن و كامال درجىدە آنگلاب

يېتىرە آلاۋ لىرىن غىنە بولور، چۈنكى ھەر ايکىسىدە حق و درست بولغان دىللىر آراسىدە خلافتى بولو مەكىن توغل. ايندى شوشىدى بىر اش كورلسە اول وقتىدە يقىنى و بدىيى نرسەلەرگە خلاف بولماز روش ابلە شرعى دىللىرنى تاۋىل قىلورغە تىوشلىدىر. «تاۋىل»، ظاهرى و آچىق بولغان معناسىنى قوبوب بىر آز بىراق و نېكەرەك بولغان ايكنچى بىر معنانى اختيار قىلوردىن عبارتدر. دليل شرعىلرنى بۇرەشودە تاۋىل قىلورغە بىر زماندە حاجت بولماۋدىن ھەر بىر زماندە حاجت بولمازلىق لازم كىلماز. تاۋىل قىلو، تاۋىلگە حاجت نوشوگە قاراب يورر. بىرنىڭ بسىط بولوۋىنى آڭلاتا طورغان بعض شرعى دىللىر سلف عصرىدە تاۋىل ايدىلگان بولسە بۇ حال آنلر زماندە و آنلر قاشىدە بىرنىڭ كىرەشكىندە ايگانلىكى ثابت بولمايدىغىندىر. اوشىنداق سلفلر قاشىدە بىر شرعى دىللىنى تاۋىل لازم بولوب كىلورۇدىن شوڭى خىلقلر ايچون دە شول حكەمنىڭ ھىچ اوز گىرماۋى لازم بولماز. سلف عالملىرى اوز زمانلرىدە غى فن و تجربىلر ناقىلغىنە مېمور بولوب «والله خلق كل دابة من ماء» (نور-۲۴) كىي آيتلرنى ظاهرىلرنى صرف ايتكان و معنانى تۈزەتۈر ايچون تاۋىلگە حاجت كورگان بولسەلر دىيادە بولغان جەمىع حيواناتنىڭ سودن ياراتلۇۋى فن طرىقىدىن اثبات ايتولگان بۇنىڭ زمانلر ايچون سلف تاۋىللىرىنە ايمەردىگە لزوم يوقدر. بۇ بابنىڭ مادەلىرى و نظىرلىرى كۆپ بولدىغىدىن شوشى قدر ابلە اكنفا قىلىندى.

۹) ضرورت مادەلىرى استىثنا ايتولگاندىن شوڭ اسلام دىنىنىڭ

حكەمى بتون خلق و بتون بىر يۈزى ايچون بىر بىر. اسلام دىنىنىڭ بىيان ايدىلگان فرضلر، حراملر و باشقە حكەملرنىڭ نىسبىتى بتون انسانلر، بتون عصرلر و بتون مەلىكتلر ايچون بىر تىگىزدىر. رسول الله زمانىدە مەككەدە فرض بولغان نماز و مەدىندە فرض بولغان رمضان روزەسى و باشقە- لرنىڭ حكەملىرى دائىمى، ھەممىدىر. محرماتدە اوشبو قىيلىن. مىثال: «مەينە» شەرىئەدە عصر سەئادىدە ربا حرام قىلىنغان بولسە اعمادلى دىللىر تابلەمادىغىدە اوشبو حكەمدىن بعض بىر آدملىرنى و بعض بىر دارلرنى استىثنا قىلورغە مەكىن بولماز. شىرىئەت حكەمى اجرا قىلە طورغان «قودە اجرا ئىيە» (قودە تىنقىنىدە) يوقلغىدىن بىر نرسەنىڭ حلال و جائز بولۇۋى آڭلاشاماسە كىرەك. الك زمانلردە «دار اسلام» و «دار حرب» اسمىدە م اصطلاحلر و شونلرنىڭ ھەر بىرىنە خاص

بولغان بعض بر حکملر یاصالغان بولسده بو کونده بیر بوزنده گی اسلام حکومتلری، آمریکا و آوروپا دولتلری ایله عهدلر ییاصاب بتدیکیلرندن و بتون بیر یوزینی بورنعلیلرنک دار اسلاملرینه ده دار حربلرینه ده طوغری کیلمازلک بر شکل گه کیتردیکیلرندن مذکور «دار» لرنک حاضرنده حکملری قالمالغان بولسه کیرهک. رشمی صورتده صوغش اعلان ایتولگان مملکتلرگه شول وقتده «دار الحرب» دیمک درست بولسده عیدلی مملکتلرنک هیج بری «دار الحرب» توگل بلکه «دار الامان» در .

۱۰) اشیاده اصل مباحلق بولغانی ایچون یرنک اوستنده و ایچنده بولغان نرسه لر ایله فائده لنو حقنده شرعی دلیل ایزلرگه حاجت یوق. منع حقنده شرعی دلیل بولمالغان نرسه لرنک هر بری ایله فائده لنو مباحدر .

بو، بیک معلوم و مشهور سوز. بر نرسه نک اوزی یا که نوعسی حقنده منع ایتوب نص کیلمگان بولسه و یا که شول عصرنک طبیبلری اول نرسده انسانلرنک روحلرینه یا که بدنلرینه ضرر بیره طورغان آغو بارلغینه انفاق قیلولری معلوم بولماسه، عمومی بر ضرر بارلقی اثبات ایتولگان وقتغه قدر شول نرسه ایله فائده لنو و استعمال قیلو مباح بولور. مونک مباحلگی ایچون شرعی دلیللر ایزله یوررگه احتیاج یوقدر. صولک عصرلرده شائع بولغان قیوه، فاقاو، شبقولاد، چای و تما کو کبی نرسه لرنی، اسراف یا که عقل و بدن گه ضرر کیتره درجه سینه یتماو شرطی ایله استعمال قیلو، اوشبو ماده گه کوره درست بولادر. «هو الذی خلق لکم ما فی الارض جمیعاً» (بقره . ۲۷). «احل لکم الطیبات» (مائده . ۶-۷)، «قل من حرم زینة الله الّتی اخرج لعباده والطیبات (*) من الرزق» (اعراف . ۳۰)، «قل لا اجد فی ما اوعدی الی محرما علی طاعم یطعمه الا ان یکون میتة او دما مسفوحا او لحم خنزیر فانه رجس او فسقا اهل لغیر الله به» (انعام . ۱۴۶). «ان اعظم المسلمین فی المسلمین جرما من سأل عن شیء لکم یحرم علی المسلمین فحرم علیهم من اجل مسئلتهم» (صحیح مسلم . ج ۲ ص ۲۲۱).

(*) الطیبات، ای ما لیس بخیث منها وهو کل ما لم یأت تحریمه فی کتاب او سنة او قیاس مجتهد. الکشاف . ج ۱ ص ۲۴۶ .

قرآن

(۱۱) قرآن کریم، بئەلەرنى طوغرى يولغە كوندەرر ايچون
 اللہ تەالى حضرتىن پيغېرمز محمد صلى الله عليه وسلم اوزرينە يبارلىگان
 حق كىتاب بولوب هم اعتقادى هم عملى وعموما دىنى اشلىرنىڭ ھەربىرى
 ايچون دستور ھەربىرى حقنە دەلىل ھەجەتەر .

قرآن كرىم، كىتاب بولسە دە باشقە كىتابلار اسلوبىدە ۋ آدملىر طرفىدىن
 تەرتىب ايدىلمەكە بولغان اثرلار ھەجەتەر نظامىدە توڭل، بىلكە ھەرتورلى مقصودلار
 حقنە سويلەنگان آيتلار مەھەسسىدەر . بو آيتلار، حاجت ۋ قىلار دە كىلىگانلار
 ۋ كىلىگان روشلىرى ايلە قويلغانلار . بو اشە انسانلارنىڭ دىخلىرى يوق .

قرآن كرىم، رسول اللہ حضرتلرىنە «مكە» دە ۋ قىتندە اينەرگە باشلادى
 ۋ سوڭرە ھەر حاجت ۋ قىتندە اينوب طوردى ۋ يكرمى اوج يىللىر مەتدە «مەدىنە»
 دە تەمام بولدى . ھەر كىلىگان بىر آيتنى رسول اللہ حضرتلرى ۋە يازوچى
 صحابەلردىن يازدروب تىوشلى اوزىنە قويدىرر ايدى . رسول اللہنىڭ اوز عمرىدە
 دە بتون قرآننى جىوچىبار آز بولمادى، تەمامىنى يادلاۋچىلار دە بايتاق بار ايدى .
 نمازدە قرآن اوقو فرض بولونىڭ دە قرآن كرىمنىڭ كوكىللىرگە آلنوغە
 سىبىلىكى زور بولدى . رسول اللہ نمازلردە اوقور، صحابەلردە بعضىلىرى حتى
 اوزون سورەلرنى دە شوشى ۋ قىلار دە ايشتو سىبىلى گىنە دە بىسكلىلەر ايدى .
 حضرت ابوبكر زمانىدە ايسە بتون سورەلر بىر بىرگە ۋ بىر كىتاب روشنىدە جىمولدى .
 اوشبو كىتاب، ھەر كىمگە معلوم ۋ ھەر يردە مشھوردر .

سورە سورە بولوب تاراۋ يورۇ قرآن كرىمگە گىنە خاص بولغان بىر اش
 توڭل ايدى . بىلكە اوقورغە يازارغە بلە طورغان قوملار بولسەلردە يھود ۋ نصارىلار
 قوللارندە بولغان ۋ بو كوندە بىر كىتاب روشلارندە جىولغان تورات ايلە انجىل
 ۋ زبورلردە اوتكان زمانلردە بىك كوب جزلرگە آبرلوب ھەر جز اوزىنە آبروم
 طومار روشنىدە تورولوب يورۇلر ايدى . تورات، انجىل ۋ زبورلردە (بو كون
 يھود ۋ نصارى قوللارندە بولغانلارندە) تحريف كوب بولوۋىنىڭ حتى بعض بىر

نرسەلرنىڭ ياشرلووينىڭ سببى دە باشدە تارالوب يورولرى وەر يەرگە چىولوب يازلامادقلىرى ايكانلىكى ظن قىلنور .

قرآن كرېمنىڭ حق بىر كىتاب ايدىكىندە، عربستان جغرافىيىسى، حجازنىڭ اسلامدىن مۇقىم واسلام ظەور ايتىدىكىندە گى وقتلرنىڭ تارىخلىرىنى، عربلرنىڭ عرف و عادتلىرىنى، اجتماعى و عائلى احواللىرىنى بلوچىلار شىبە ايتمازلر . و بو ظەورلار دە تفتيشلار يورتورگە نيت قىلوچىلار كوب مشقت چىكەزار (*). قرآن كرېم، دىنى امرلرنى بيان ايتدىكى كىبى اوتكاندە گى و كىلە . چكە گى حاللردن بىرگان خىرلرى، قصە و مثال كىبى قىسملرى دە بار . عموما قرآن . دىنى اصللرنى، نقلى و عقلى بىر هانلرنى او گره تە طورغان بىر كىتابدۇر .

(۱۲) قرآن ايله استدلال قىلور، بىر تورلى شرعى حكىم استىخراچ ايدىر و عموما قرآن كرېمنىڭ مندرجەسى ايله آشنا بولور اىچون اساسلى صورتدە عرب لسانىنى بلەك، قرآن كرېمنىڭ اوزىنە خاص بولغان قاعدەلردن، استدلال اصوللردن خىردار بولمق شرطدۇر .

بىر كىتابنىڭ مضمونى ايله آشنا بولور اىچون شول كىتاب يازلغان تىلنى بلو ضرور ايدىكى بىك معلوم بىر مسئلەدۇر . اكر دە عرب لسانىنىڭ قاعدەلىرى و قرآن دە مذكور لغتار ايله لازم درجەدە آشناق بولمادىقى حالدە شرعى بىر حكىم چىقارغە و استدلال قىلورغە كىر شىلسە خلاف يولغە توشمك و ياكىلش آكلامق خطرەسى ياقىندۇر . شونىڭ اىچون قرآن كرېم ايله استدلال قىلورغە حاضرلە نوچىلارگە اوشبو نرسە ار ضروردۇر : (۱) قرآن دە بولغان عربچە لغتلىرنىڭ معناللىرىنى عربلرنىڭ اوزلرى درجەسندە بلەك و درست اوقى آلمق . (۲) نحو و صرف، بيان و معانى فنلردن خىردار بولمق . زىرا بو فنلردن غافل آدم، جملەلرنى تىوشلى صورتدە بىر بىرىنە طوتاشدۇروب آكلامق، حقىقت و مچاز، استعارە و كنايە كىبى شىلارنى فرق ايدە آلمقدن محروم قالور و ايشتوچىلارگە اثر بىرر اىچون تىكرار قىلىنغان آيتلرنى اورنسىز كورر دە : « وكم من عائب قولا صحبها - و آفته من الفيم السقيم » شعرىنە مصداق بولور . (۳) قىياس ترتيب ايتكان وقتدە ذەئىبىنى خطاغە توشماز قدر عملى روشدە منطق بلەك . (۴) قرآن نازل بولغان كوندە عربلار آراسىندەغى عرف و عادتلىرىنى، اصطلاح

(* «شور» دە . بو بحثگە مناسبتلى بىر مقاله بار . ج ۷ ص ۳۳ .

دستورلارنى، علم ومعرفتلىرىنىڭ درجەلەرىنى، اوز قاشلىرىنىڭ معروف بولغان اصطلاحلىرىنى اجمالى صورتدە گىنە بولسەدە خاطرەدە توتەق. چونكى قرآن كرىمنىڭ غىبا بولغان بولغان حكمت وسرلىرىنى آڭلاۋدە بونرسەلرنىڭ ياردەملىرى بار. عربلرنىڭ اللہ تەئالىنى سەدە دىب زەم قىلۇلۇرندىن خىرسىز وبعضى بر عرب قىبىلەلرنىڭ «شەرى» اسمىلى بر يولۇزغە عبادت قىلۇلۇرندىن معلوماتسىز آدملىر «ءامنتم من فى السماء ان يفسد بكم الارض» هم «وانه هو رب الشعرى» كىبى تەبىرلەردە بولغان حكمتلرنى لازم درجەدە آڭلاب بىرمىيەچكلىرى معلوم. (۵) آينلرنىڭ ناسخ ومنسوخلىرىنى (بو سوز، قرآنەدە منسوخ آيتلىر بار دىيىۋىچىلەرگە كۆرەدەر)، نزلۇلرىنە سەبب بولغان نرسەلرنى، ياراسە ياراماسە مشهور مفسر لرنىڭ خصوصى فكلرلىرىنى بىلەك. ۶) قسقلق ايلە بولسەدە تارىخ وجغرافىيا، عىتت، طب وعموما طبيعىيات ايلە آشنا بولۇق. چونكى تارىخ وجغرافىيا بىلنمادىكنىڭ قرآنەدە ذكر ايدىلگان كۆپ قىسەلر آچىق آڭلاشلاماز. عىتت وطبيعىيات ايلە آشنا بولمادىغىدىن قرآنەدە مذكور ير وكوك، قوياش وآى، دىڭىزلر ويولۇزلر، آغاچلر ويانلەر، يەمور و اولسەنلر وباشقە شوشىدى نرسەلر ذكر ايتۇلگان آيتلرنىڭ معنالىرى لازم درجەدە تصور قىلنماز آڭلاشلاماز. وتصور ايدىلگان نرسەلر ايلە استدلال قىلۇرغە كىرەك البتە عقللىق بولماز. ۷) اخلاق، تەبىر مۇزل وسياسەت علملرنىڭدە بر آز معلومات بولۇق. چونكى مونلردىن غافل كىمەسە، قرآن تەلىم ايتكەن اخلاقى تىرلىرىنى، عائىلەگە متعلق حقلر عمەدە ادارى وسياسى اشلرنىڭ تىرتىبلىرىدىن ومونلرغە عائد امر ونىيىلرنىڭ حكمتلىرىدىن غافل قالور. ۸) شوشى نرسەلر اوستىنە درست سوزلرنى بوزۇ-فلرندىن، طوغرى مىسلىكلرنى ياكى كىلىشلىرىدىن، معقول فكلرلىرىنى واعىلرندىن، حقىقتلرنى غرافىياتلردىن آيره آلۇرلىق مەككە قوتى بولۇق و عقلينى اشلەتە بىلەدە شرطلر.

اوشىبو نرسەلرنىڭ بعضىلىرى قرآن كرىمنى آڭلار ايچون واجب درجەسىنە وبعضىلىرىدە سنت ومستەبب هم مندوب مرتبەسىندە شرط بولور. شوشى نرسەلرنىڭ بىك كۆپلىرى حديث هم سنتلر ايلە آشنا بولور ايچون دە لازمدر.

(۱۳) قرآن، انسانلرنىڭ ابدى سعادتلىرىنە وهىايتلىرىنە سەبب

بولغان دىنى بر كىتابلر

«سعادت ابدى»، هر تورلى علملر وفنلرنىڭ اوستىدە ودىناۋى كمالانلرنىڭ

قياس قبول ايتماز درجده يوقاروسنك بولديغندن قرآن كريمنىڭ اصل موضوعى شولدر. اوشبونىڭ ايچون: «قرآن كريمده هر بر ايسكى ويا كى علملر، موندن صوڭ كشفى قىلنەچق هنر و صناعتلر بار، شرعى علملر ايله برابر منطق و حساب، عموما رياضيات و طبيعياتدن قرآن بحث ايتددر، دىب غلو و افراط قىلورغە، شريعت معلمى طرفندن صريح صورتدە بيان ايدلمگان روشدە خردن چىقوب كيتارگە تيوشلى توگىل. احتمال كە قرآن كريمدە كوب تورلى علم و هرلرگە اشارت يارددر، آنىڭ كمالاتىدە علم و هنر ترقىسى نىستندە ظاهر بولوب طورر، لىكن بولاي بولووى سببىدىن گنە آنىڭ بىر «قاموس اشيا» و «تجمە علوم» كىتابى بولمقى لازم كىلمەز. قرآن شريف موضوعى بولغان نرسەلر نى انكار قىلو ياراماسە آنىڭ موضوعىدىن بولماغان نرسەلرنىدە آڭا اضافە قىلور ايچون كوچلەنمەك هم ياراماز. «ما فرطنا فى اللىكتاب من شىء» (۱) آيتندە «كىتاب» سوزىدىن مراد قرآن شريف ايدىكىنى قطعى صورتدە آڭلاتتە طورغان بىر دليل يوق. موندن مراد «لوح محفوظ» دىب تەبىر ايدلمگان نرسە بولورغەدە مەكەن. قرانندە بولغان «كىتاب» كەلمەلرنىدىن ختى «قرآن» مراد توگىل ايدىكىنى ظاهر بولغان اورنلر كوب. هر حالدە مذكور آيتدە بولغان «كىتاب» سوزىدىن مقصود «قرآن» دىب دعوى قىلو مەكەن توگىل. ايكىنچىدىن مذكور آيتدە همدە «ونزلنا عليك اللىكتاب تبيانا لىكل شىء» (۲) آيتندەدە «كىتاب» سوزلرنىدىن مراد «قرآن» بولاسەدە «شىء» سوزلرنىدىن دىنى اشلرگنە ارادە قىلنغان بولو مەكەن. قرآننىڭ روحانى و دىنى بىر كىتاب بولووى موگا قىرىنددر. دىنى اشلرگنە مراد بولغان تەقدىردەدە هر بىر دىنى اشلر يا اجمالى ويا تفصىلى صورتدە قرانندە مذكور ايدىكىنى آڭلاتور ايچون عمومى اسلوبىك تەبىر قىلورغە حاجت بار. شونىڭ ايچون بوكونىڭكى اللىكترىق و باشقە نرسەلر نىڭ علملرىنى قراندىن ايزلەمەك عىث بىر اشدر. هوادە اوچوب يورر ايچون ماشىنە يا صاوتچىلر، صو استندە يورر ايچون كويمە تۈزۈچىلر مونلرنىڭ علملرىنى قراندىن توگىل، بلىكە اوزىنە مخصوص بولغان فىلردن و كىتابلردن ايزلەرگە تيوشلى. اما بىر كىشى، سلىمان پىغمبىرنىڭ اوچوب يوروى حكايەت ايدلمگان آيتلردن: «بو نرسە حقىقت حالدە مەكەن بىر نرسە بولورغە تيوشلى، اجتهاد ايتىكان آدملر احتمال مونىڭ يولىنى تابارلر» دىب آڭلاسه بو، باشقە مەسئەلە.

(۱) انعام. آيت ۸۳.

(۲) نحل. آيت ۹۱.

بو كۈنگى اجتماعى عالملرنىڭ قرآندىن اجتماعى و عمرانى، صناعى و مەنى كۆپ ياكى نرسەلەر آڭلاولرى و بو آڭلاوده علم و معرفت آرتووى ايله متناسب صورتده آرتا بارووى اوشبو قىيىلدىن بولوب قرآننىڭ دىناوى علملار و حىيات غە متعلق ھنەرلرنىڭ دە موضوعى بولۇ و ئىدىن توڭلدر. بىر نرسە بىر كىتابنىڭ موضوعى بولوب سويلەنۇى بار، موضوعى بولمادىغى حالده استطراد و عرضى صورتده سويلەنۇى بار. ابو يوسىف نىڭ «الخراج» كىتابى ايله امام شافعى نىڭ «الام» كىتابى نىڭ موضوعلىرى «فقھ» بولدىغىدىن جغرافىيا گە يا كە علوم عربىيە گە عائىد بىخىلرنى بو اثرلردىن ايزلەمەك عبث اوستىنە عبثدر. حالبو كە مونلر استطرادى صورتده جغرافىيا و علوم عربىيە نىڭ بعض نرسەلرنىڭ پردەلرینی آچوب كىتەلر. اگرده مثال كىترو ياراسە بو بحث كە شوشى كىتابلرنىڭ حاللرى مثال بولور. قرآندىن ياكى ھنەرلر و ياكى علملرنى آڭلار اىچون شول ھنر و علملر ايله آشنا بولمىق لازم. ھەرى بويىنچە «ئىچدە» دە تەخىيل ايتكان، فىئى اثرلر و مطبوعاتنىڭ اسمى دە ايشتمەگان بو شاگرد: «و خلقنا لهم من مثله ما يركبون» سوزىدىن اوزىنىڭ دوھسىنى آڭلايدىغى و ھر نە قدر «مثل» سوزى عام بولسەدە كوڭلى دوھدىن باشقەغە كىتمەيچىگى معلوم. اگرده شول شا كىرد دىئاغە چىقوب دە پاراخود و تىھەر يوللردە يورسە، قسەت بولوب دە «اوجقىغ» غە اوطوروب ھمالاى و آلپ تاو لرىنى آرقلى اچوب چقسە شول وقتدە مەككور آيتدەگى «مثل» سوزى دوھنى گنە توڭل بىلكە بىك كۆپ نرسەلرنى شامل ايدىكىنى بلور و قرآن كرىمنىڭ خبىرىنە ھىران بولوب اللەغە سجدە قىلور. معلوماتى آز بولۇچىلر ايله كۆپ بولۇچىلر نىڭ قرآن معناسىنى آڭلاودە بىر درجەدە بولمىيەچقىلرینی ھر كىم بلور گە تىوشلى.

«هل يستوى الذين يعلمون والذين لا يعلمون» .

«فبشر عباد الذين يستمعون القول فيتبعون احسنه اولئك الذين هداهم الله و اولئك هم اولو الالباب» (زمر ۱۹) فرمانىنە كورە دىنى و اخلاقى سوزلردە گنە توڭل ھتى دىناوى سوزلردەدە «حسن» لىرگە كورە «احسن» لىرگە اىھررگە تىوشلى. علوم طبعىيە، علم طب و ھەموما فنلر و دىناوى علملرنىڭ يا كىللىرى ايسكىلرینە كورە «حسن» يا كە «احسن» بولۇوندە شىبە يوق. شونىڭ اىچون مونلرنىڭ ايسكىلرینە كورە يا كىللىرىنى قبول ايتو، او گرنە تىوشلى بولۇوى لزوما كىلور. مثلا: ھىئەت جەدە فرضىھسى بو كۈنگى فن و علم شەادتىنە كورە «احسن» بولسە، «حسن» بولغان ھىئەت قەدیمە فرضىھسىدىن آلدە طونو كىرە كىلگى اوز اوزىدىن معلوم بولور .

قرآن کریمده تاریخی خبەرلر و بعض بر حیوانلرغە متعلق تمثیللر بار. لکن بونلرنڭ هیچ بری تاریخ علمندن بحث ایتمک و یا که علم حیواناتندن معلومات بېرمک طرزنده توغل، بلیکه عبرتلەندرو و فکر قوسېنى اشلەتوب استعداد و اقتدار کسب ایتندرو مقامنده ذکر ایدلسگانلردر. عبرت و تفکر همده ایشتوچیلرنڭ کوڭلیرینه اثر بیرو، نفوذ ایتندرو مقصود بولدیغندن تاریخی قصلەر تورلی طرزلرده و بعضیلریده کوب اورنلرده ذکر ایتولمیشدر. اهمیتلی موضوعلرنی هر تورلی مناسبتلر کیتروپ تورلی رهوشلرده ذکر قیلو غطیبیلر نڭ سوزگه مهارتلرندن سانالادر، شونڭ سببندن کوب وقت سوزلرینی یوره-کلرگه اوتکاروب کرتورگده موفق بولولری معلوم .

(۱۴) قرآن کریم عمومی بر کتاب بولدیغی ایچون بتون مسلمانلرغە حتی که بتون انسانلرغە بولغان نسبتی بر درجهدهدر . علمی و قدرتی بولغان هر کم اوزی طوغری آڭلی آلور، بو خصوصده واسطه لرغە محتاجلق بولماز .

اسلام دیننده « دینی » صفت ایله رئیس یوقدر . بلیکه اسلام دینی استبداد و سلطانلقلرنی تمام بتردی و الله تعالی نڭ عدالتی قاشنده بتون انسانلرنڭ بر درجهده بولولرینی، هیچ بر طائفه نڭ ایکنچی بر طائفه گه کوره آرتقلغی یوقلغینی، هر کم اوزینڭ عمللرندن مسئول بولوب، انسانلر آراسنڭغی فضیلت و مزیت یالکیز تقوالق ایله بولووینی تصریح ایتدی. اوشبو اصوللر بولا طوروب اسلام دیننده دینی بر رئیس بولووی ممکن کورلماز. قرآن کریم بتون مؤمنلرگه، بتون انسانلرغە حتی که کافرلرگهده غطاب ایته و هر برینه قارشو سوز سویلی، حجت اقامت قیله، شونڭ ایچون علمی، ادراک و کمالانی بولغان ذاتلرنڭ هر بری قرآننی اوزی آڭلارغە تیوشلی. الله تعالی نڭ فرمانلرینه توشنو طوغروسنده عادتی واسطه لر، مترجم و مفسرلرگه لزوم یوق . علوم عربیه قاعده سینه موافق بولغان معنالنرنی آڭلاو و مقتضاسی ایله عمل قیلو طوغروسنک کوچی یتوچیلرنڭ هر بری برابردر. تفسیر قیلو و معنا بیرولر هیچ بر طائفه و رسول الله دن باشقه هیچ بر فردگه مخصوص بر امتیاز توگل. شونڭ ایچون اسلام دیننک کشی بلمی طورغان و باشقه لردن یاشلرلر یورلووی لازم بولغان سرلر یوق، بلیکه عمومی بر دین بولوب بتون احکامی هر

كېمگە مەلۇم و شولاي بولورغە تيوشلى .

(۱۵) تەفسىر ، رسول اكريم خىزىرتلارنىڭ كۆچۈرلەنگان اىضاح و بىيانلار ، عرب لغىتى مەساعىدە ايتكان مەنالاردىن عبارتتىر .
 قرآن كرىم ھرنە قدر آچىق و بلىغ بر كىتاب بولسەدە انسانلارنىڭ ادرا .
 كلرنىدە بولغان قىسورلىق ، فەھم و آكلارنىڭ كورلەنگان آيروملىق سەبەبىدىن آدملار
 نىڭ علمى مرتەبەلىرى نەسبەندە اىضاح و بىيانلارغە مەتھاج اورنلرى كۆپ بولووى
 طەبىئىيىدىر . بەئىز وقت اىللى ياشىنە يىتكان تورىڭ قارتى ، بر توركى «مىلى» نىڭ
 مەھومىنى آكلاب يىتماووى كورلسە بەينە شوندى حال بر عرب قارتندە حتى كە
 بر عرب عالمندەدە بولورغە مەكەن . شونىڭ اىچون قرآن كرىمنىڭ بىك كۆپ
 اورنى خارجى بىيان و اىضاحلارغە مەتھاج بولسە و خەلقلارنىڭ مرتەبەلىرىنە مەناسەب
 صورتدە بو احتىياجىدە تەفاوت كورلسە عەب قىلورغە اورن يوق . خىزىرت ەمىر
 نىڭ مەنبەدە طوروب خەلقلاردىن فرآندە مەكور بولغان «تخوف» (نحل ۴۹)
 مەناسىنى صورادىغىڭ خەلقلارنىڭ سەكوت قىلورلىرى و سوڭرە ھەزىل قىبىلەسىنە مەنسوب
 بر قارتنىڭغە جەواب بىرگانلىكى مروىدىر (۱) . لغت علمىڭ مەتھاج ادىبىلاردىن
 بولغان صاحب بن عباد ھەقندەدە «تبارك» ، «رەقىم» ، «مەتھاج» سوزلارنىڭ مەنا-
 لرىنى بلور اىچون بەدوى عربلر آراسىڭ يوروى و عرب خاتەنلردىن اىشتوب
 مەكور سوزلارنىڭ مەنالرىنى بلووى بەئىز بر اەتمادلى اثرلردە مەكوردىر .
 آنا تلى بولغان لغت مەنالرنە بەئىز بر وقتلر اشتباھ بولووى مەكەن كورلسە ،
 اصطلاحى و اىستعمالدىن ناشى بولغان مەنالردە اشتباھلر بولووى عەب توڭلدىر .
 قرآن كرىم عرب لسانندە و عربى اسلوبدە كىلىدىكىدىن و خەسوسا بر
 وقتدە توڭل بىلكە جەملە جەملە اىندىگەندىن صحابەلر مونىڭ مەفرداتىنى آكلارلر
 و مەھومىنە توشمەكەن آرتق مەشقت چىكەمەزلر اىدى . اڭردە ارادە مەجەل
 و بىيانغە مەتھاج نەسەلر بولسە مونى رسول اللە اوزى تەفسىر و بىيان ايتار اىدى .
 بىك كۆپ مەجەل سوزلرنى ، قرآن كرىم اوزى اىكەنچى بر اورندە اىضاح
 قىلەشدر . رسول اللەدن سوڭ ، صحابەلارنىڭ عالملىرىدە قرآن كرىمنى تەفسىر
 قىلورلر اىدى . اوشبو سەبەبىدىن تەفسىر فەنى ، «نەقلى» و «لسانى» اسمندە اىكى
 صنفغە آيرىلدى . اولگىسى روايتلاردىن عبارت بولىقى ھالە سوڭقىسى ايسە
 عرب لغىتى مەساعىدە ايتكان مەنالرنى بىرودىن عبارت بولور اىدى .

امام احمد ابن حنبل حضرتلردن: «تفسیر، ملاحم و مغازی لرنڭ اصللری بوق» مضموننده بر سوز روایت ایتلر. شاید مونڭ مرادی تفسیر حقنده رسول الله دن هیچ نرسه ثابت تو گل دیمک بولمی بلسکه سورهلرنڭ فضیلتلری حقنده بولغان حدیثلر یا که مخصوص بر تفسیر کتابی بولور. چونکه تفسیر حقنده «کتب سته» ده حدیثلر بار.

رسول الله حتی صحابه لر طرفندن قیلنغان تفسیرلر، الڭ وقتلرده کتاب روشنده یازلامادی، بلسکه یالکیز آوزلردن غنه کو چرلوب یورلور ایدی. «ابن عباس تفسیری» دیب مشهور بولغان تفسیر کتابلری ابن عباس نڭ اوز تألیفی تو گل بلسکه ابوحنیفه مسندلری قبیلندن باشقلر طرفندن کتاب روشنڭ ترتیب ایدلمش اثرلردر. ابن عباس غه منسوب تفسیرلرنڭ درستلری کوپ بولدیفی کبی ضعیف و موضوعلری حتی صریح یالغانلری ده کو بدر. شونڭ ایچون بو ذات غه منسوب تفسیرلرنی شول حالنچه تو گل بلسکه تیکشروب گنه قبول قیلورغه تیوشلی (۱).

ایکنچی عصر عجزینڭ آخرلرنده و او چونچی عصرنڭ باشلرنده بر صنف مفسرلر ظاهر بولوب نقلی تفسیرلرنڭ اسنادلرینی حنف ایتدیلر و کوپ سوزلرنی باروم یارتی یازدیلر، اوز کوگللرینه کیلگن نرسهلرنی ده شونده درج قیلدیلر. اوشبو سببن درست سوزلر یا گنلشیرینه بوتالدی، ضعیف سوزلر انابتلی بولغانارغه قاتشدی، یاغشی ایله یامانلر بولسکه بلامق بولدی. صوڭفی خلقلر شوشی اثرلرگه اعتماد قیلور بولدیلر و شونلرنڭ سوزلرینی استشیاد ایچون کوچررگه عادت ایتدیلر. مونڭ نتیجیسی اوله رق سلف اثرلری بیچور بولدی، الوغ و اعتمادلی عالملرنڭ کتابلری بر چیتده قالدی، دنیا اشانچسز نرسهلر ایله طولدی.

(۱) «ابن عباس حضرتلردن رویت ایتولگن تفسیرلر آراسنده قیس بن مسلم الکوفی [۱۲۰ ده وفات] واسطی ایله عطاء بن السائب دن هم ده ابن اسحاق واسطی ایله کوچرلگانلری یاغشی، منقطع بولسده علی بن ابی طلحة الهاشمی [۱۴۳ ده وفات] واسطی ایله نقل ایدلگانلری اعتمادلی، ابو صالح دن کلبی [۱۳۶ ده وفات] کوچرگانلری وامی، اگرده بو کلبی گه مروان بن السدی [۱۸۶ ده وفات] قوشلسه یالغانچیلر سلسلسی بولادر دیرلر. مقاتل بن سلیمان [۱۵۰ ده وفات] سلسلسی ده ضعیفدر. موندن باشقلده ضعیف سلسله لر بار. شونڭ ایچون ابن عباس دن کوچرلگان تفسیرلر طوغروسنده تفتیش قیلورغه کیرهک بولادر.

موندىن سوڭ دىخى دە بىر طائىفە زاهىر بولوب تەفسىر يولنى بىگىرەك دە بوزدىلەر. بۇ مفسىرلەر، كىتابلىرىنى مەھسۇز اوڭلىرى بىلگەن ئەمەلەر ايلە تولدردىلەر و گۇيا قرآن شونىڭ ايجون گىنە نزول ايتكان كىمى قىلاندىلەر. نەحو و صرف عموما علوم عربىيە عالمى طرفىدىن يازغان تەفسىر، صرف لسان بەئى ايلە تولغان بولدى. خىبر و قىسە عالملىرىنىڭ دە شونلاردىن باشقىلارغە التفات ايتماولرى كورلدى. عقلىيات عالمىنىڭ كىتابىدە دە عقلىي مەسىئەلەردىن باشقىلارغە اهمىت بىرلەمدى. بۇ آدملىرىنىڭ بىتون مەقسەتلىرى و غىايە ئەمەللىرى، قرآن عبارتى كىرەك دلالت قىلسون و كىرەك قىلماسون، شول مەسىئەلەنىڭ تەفسىر ايلە خواە مەنسەبى بولسون و خواە بولماسون مەجرد اوز بىلگەنلىرىنە حەصر قىلوب يازودىن و اوز مەخالفلىرىنى قرآن اسمىدىن رەد قىلودىن عبارت بولدى. اوشبو سەبەبىدىن مەھىلەر، مەسەلىكلەر اصل بولوب قرآن كرىم فرەح حەكمەندە بولوب قالدى. خەسۇصا كىلام ئەھلىلىرى نىيەتلى گىنە بىر مەسىئە بولسە دە، دلالت ايتسە ائىنەسە دە اوز فائىدەلەرنى قرآن آيتلىرى ايلە استدلال قىلورغە عادت ايتدىلەر و گۇيا قرآن كرىم آنلارنىڭ مەھىللىرىنى تەسۋىب قىلوب دە خەسەملىرىنىڭ مەھىللىرىنى انكار ايجون گىنە ائىنگەن روشنىدە مەھەلە دە بولدىلەر.

بىر حالدە تەفسىر، رسول اكرم خەسەرتلەرنىن يا كە خەبەلەرنىن دىرست واسطەلەر ايلە نەقل ايتولسەن رىوايتلەردىن، عرب لەغتى مەسەدە قىلغان مەنەلەردىن خارچ بولمازغە تىۋشلى. شوشىدى رىوايت بولغان يا كە رىوايت بولماسە دە عرب لەغتى مەسەدە ايتكان نەرسەلەر كىرەك تەفسىر كىتابلەرنىدە بولسون و كىرەك بولماسون «تەفسىر» بولوب شوندىن باشقىلەر «تەفسىر» توگىلەر. تەفسىر فەننىدە تالىپ ايدىلگەن كىتابلەردە، تەفسىر توگىل نەرسەلەردە خەتى و ھەم و خەرافاتلەر، رەدى فەكر و بەدعتلەردە بولورغە مەمكىن. تەفسىر كىتابلىرىنىڭ يوق بار نەرسەلەردىن سلامت بولماولرى اسلام ايجون شىنەك توگىل. قرآن كرىم اوزى سلامت بولدىغىدىن سوڭ تەفسىر كىتابلەرنىدە زاتىد نەرسەلەر بولودىن كىم كىم ضرر يوق. ئەھل اسلام آراسىدە ياخشى ايلە يەماننى، بوزوق ايلە تۈزۈكنى آيرە آولورلىق ئەھملەر بىر عەسەردە بەلۇب كىلگەنلەر، انشاۋەللا موندىن سوڭ دە بولورلەر.

تەفسىر كىتابلىرىنە ھەم و خەرافاتلەر كىرەك سوۋ قەسەبىدىن توگىل، بىلكە بىر نەوع مەسەلە سەبەبىدىن بولوب بىك مەقەدم عەسەرلەردىن باشلانغان ايدى. مەخفۇظ بىر كىتاب بولدىغىدىن شىطان، قرآن كرىمنىڭ اوزىنە تەصرف قىلورغە موفىق بولمەيدى ايسە دە تەفسىر و تاۋىل يوللارنىن كىرەك بىر قەدر اش كورسانە آلدى.

عربلر، امی بر قوم بولوب علملری، کتابلری یوق اییدی. اوقو ماغان خلقلرنڭ حکایت و قصه تىگلاوغه، بر گه بيشنى قوشوب آرتدروغنه حرصلری کامل بولووی معلومدر. بو حال عربلرده دخی ده بر آز آرتق درجه ده اییدی. همیر دولتی، مدنیتلی بر دولت بولمقلرندن بر دین گه کرر گه مجبور بولدیلر و یهودیلکنی قبول ایندیلر (۱). صوڭ و قتلرده همیریلردن بیک کوب یهودلر «مدینه» وانڭ اطرافینه کیلوب اورنلاشدیلر. امام مالک حضرتلری ده همیر یهودلری نسلندن اییدی (۲). بو همیری یهودیلر عربلر گه کوره علملی و کتابی بر دین گه تابع بولمقلرندن اوزلرینی بیک اوستون طوتارلر و هر وقت قصه، حکایتلر سویلهب امی عربلرینی حیران قیلورلو اییدی. اسلام قبول ایتمکان بولسهلرده همیریلر و یهودیلکن دو ننگان آدملر، اوزلری سویلی طورغان قصه لرینڭ موضوعلرینی شریعت گه خلاف تو گل دیب بلیکلرندن، اوز عادتلرنده (قصه سویلهولرنڭ) دوام ایندیلر. بعینه اوشبو حکمت ایچون تىگلاوچی مسلمانلر (امی عربلر) ده همیریلرنڭ قصه لرینی تىگلارلر اییدی. خصوصاً: «عدثوا عن بنی اسرائیل ولا حرج» (صحيح بخاری ج ۴ ص ۱۴۵) مضمونده حدیثلر ایشتولدیکندن اوشبو حاللرده شریعت طرفندن هیچ بر مانع کورمادیلر. مونلرنڭ اوشبو مطالعهلری، فکرلری البته درست اییدی. بو حال بزنگ بو کونمزدهده شوشی روشدهدر. نی قدر دیندار و متقی آدملر بولسهلرده دین گه خلاف تو گل دیب بلیگان حکایتلرینی سویله ده، تىگلاو ده دوام اینتلر، لذت و استراحت تابالر.

انسانلرنڭ باشلانولری و دنیاده معیشت ایتمار گه کرشولری، دنیا یارانلو روشلری، برنڭ نیچوڭ طورووی و غیر شوشندی خصوصلرده بولغان نقللرنڭ کوبسی اسلام دنیاسینه ایشته اوشبو وقتده همیری یهود ملالری واسطهسی ایله کردی و اوشبو روایتلردن بیک کوبلری صوڭ و قتلرده تفسیرلر گه قاتشوب یورر گه، روایت ایتمولور گه و تفسیر کتابلرینه یازلورغه باشلادی.

امی عربلر آراسنده تورات خبرلرینی بلو طوغروستنده ابو هریره نڭ نظیری یوق اییدی دیلر. مونڭ بو حالینه حتی کعب الاحبار کبی یهود ملالرینڭده تعجب قیلولری مرویدر. موگا کوره ابو هریره اسلامغه کیلمازندن

(۱) تاریخ ابن خلدون ج ۲ ص ۵۴.

(۲) تاریخ ابن خلدون ج ۲ ص ۲۴۳.

مقدم وقتندە يهود قەسەلرى ايله مشغول و علم گە اخلاصلى، اجتهادلى، اشلىكى
بر آدم بولغان بولادىر.

حد ذاتندە يهود حىكايىتلارنىڭ مسلمانلار آراسىندە روايت ايتلولرىدىن،
الوغلىرىدىن كىچىكلىرىگە قالا بارولرىدىن اسلام دىنى اىچون ضرر يوق ايدى.
چونكى مذكور قەسەلر دىن گە متعلق نرسەلردىن توڭلىرى ايدى. لىكىن تفسىرلر
آراسىندە قاتشوب يورولرى سىببلى مذكور حىكايىتلرنى، ماچرالر حەقىدەغى
نەقىللىرىنى سوڭ كىلىگان آدملىر، حەقىقى تفسىرلر دىب زعم ايتار گە باشلادىلر.
رسول الله هم صحابەلردىن كوچرلىگان تفسىرلر درجەسىندە اھمىيەتلى نرسەلر قىلۇب
يور تۇر گە كىرىدىلر. بلانك باشى ايشتە شوشى نەقىدەدەدر. اسرا ئىيللردىن
روايت ايتولگان نرسەلرنى سلف گە نىسبەت بىرۇب بارۇچى، شول حەقىدە فن
طرىقتىن ثابت بولغان نظرىيە و تەجرىبەلرنى سويلە گاندىن سوڭ: «ومتابعة السلف
اسلم» مضمونندە خەلقلرنىڭ حەقىقتىن يراقلاشۇلرىنە وەر بر ياخشى نرسەلر گە
دىن نىڭ دشمن ايدىكىنى آڭلاولرىنە يول باشچىلىقى قىلۇچى تفسىر كىتابلىرى
آز توڭلىدىر.

فن و علملر ترقى تابۇب، يهود ملالرىنىڭ خەبەرلىرىنى ابطال قىلۇرغە
كىرىدىكەلرندە، يهود قەسەلرىنى حەقىقى تفسىر، و سلف مىسلىگى دىب بلۇچى
مفسىرلرمز آنلرغە قارشو قىيام ايتىدىلر و قراننى انكار قىلۇلورى ايله حەكملر
توزۇدىلر، اوزلرىنىڭ اوشىو وھەملرى سىببىدىن علم و حەقىقت گە قارشىلىق
كورساتىدىلر، فن اھلىلرىنى ا كفارغە قىر جىسارت ايدىلر.

كعب الاحبار، وھب بن منبە، عبدالله بن سلام كىي آدملىرنىڭ، منبەى
يهودىلىك بولغان قەسەلرى بر وقتلر حەقىقى تفسىرلر حەقى قران آيتلىرى حەكمىڭ
مەتبەر بولدىلر. اوشىو جەتدىن مذكور خەبەرلرنىڭ تفسىر كىتابلىرىنە درج قىلىنۇب
يورولرىندە اسلام دىناسى اىچون ضرر، آز و كىچىكە بولىدى. تفسىرلرنى
اسرا ئىيلياتدىن صافلاو طوغروسىندە بىك كىوب كوچلر صرف ايتولدى و بىك
كىوب آدملىر زەھمتلر كوردىلر.

بر طرفدىن يهود قەسەلرىنى تفسىردىن چىقارۇب شەغلىنىدىكەلرندە ايكىنچى
طرفدىن «كلام» اھلىلرى ايله «متصوفە» لر ظاھر بولۇب موناردە قران كرىمنى
اوز مىسلىكلرىنە تارتۇرغە و آيتلرنى دە اوزلرى مشغول بولغان نرسەلر گە خدمت
قىلۇررغە باشلادىلر. بو طائىفەلرنىڭ ھر بىرىنىڭ اوز طرىقلىرىنە مناسب صورنىڭ

تفسیر کتابلری بار، خالقنڭ قوللرنده تفسیر کتابلری صفتی ایله یوریلر. شونلرنی مطالعه قیلو سببندن احتمال که هدایت تابوچیلرده باردر، لکن هر حاله آداشوچیلر کوبرهك بولسه کیرهك.

هچرندن اوچونچی دورتنچی قرنلرده اسلام دنیاسنده ظاهر بولغان «تصوف» نڭ یاشرون برجهعیتدن عبارت ایدیکی معلوم. حتی «قطب»، «غوٹ»، «نجباء»، «نقباء» کبی سوزلر، شول جهعیتنڭ اداره اعضالریند اطلاق قیلنوب یورتوله وشخصلر اوزلری حتی عادتی اعضالردن ده گیزلی طوتولادر ایدی، دیلر. چیتلر ایله صحبت قیلودن تعذیر قیلولرینی، صاقلاو لازم بولغان سرلرنڭ فاش بولووندن صاقلانوغه حمل فیلهلر. تصوف کتابلری اوزلری ده «اوز مسلکهزدن بولماغانلر بلمهسونلر ایچون اوزمزگه مخصوص اصطلاحلر توزودك. اصطلاحلرمزنی بلمهگان کشیلر ایچون بزنگ سوزلرمزنی نقل قیلو درست توگل» مضموننده سوزلر سویلیلر. مخصوص بر قوم ایچنده استعمال قیلنور ایچون قویلغان یاشرون اصطلاحلرنی بلماو عیب توگل. موندن اونبیش یلر مقدم «اوقا» شیرینڭ رسمی غزتسند، تیمر یول استانسهلرینڭ برندن ایکنچسینه: «پویزده تمساح کیندی، احتیاط قیلنگز!» دیب صروچنی بیرلنگان تیلغرام صورتی باصلغان ایدی. اوشبو اصطلاحدن خبردار بولماغان کشیلر «تمساح» دن مراد «کانترول» ایدیکینی قایدن بلسونلر؟ اصطلاحنی بلماوچیلرنڭ ذهنلری حقیقی «تمساح» غه کیتهچکنده شبهه یوق. اوشبو قبیلدن صوفیهلرنڭ تفسیرلرینی مطالعه قیلو سببندن یا گلش یوللرغه کرو هیچده بعید اش توگل. ابو عبدالرحمن السلمی نڭ «عقائک التفسیر» اسملی تفسیر کتابی حقدک امام ابوالحسن الواحی: «اگرده شول سوزلرنی قرآن تفسیری دیب اعتقاد ایتمکان بولسه، اول کشی کافر بولورغه نیوشلی» مضموننده سوز سویله گانلنگی مرویلر.

هیئت عالم خصوصینه مناسبتلی آیتلرنی آرسطو فلسفهسینه تطبیق قیلوب تفسیر ایتوچیلر کلام اهللریدر. صوڭ عصرلرده بوآدملر کوچ آلوب کیندیلر. طبع هنری میدانغه چیقدیغندن صوڭ، شوشی کشیلرنڭ اثرلری باشلاب باصلدی، پاراخود وتیمر یوللر واسطهسی ایله دنیانڭ دورت طرفینه تارالیلر وهمیشهده تارالوب طورالر.

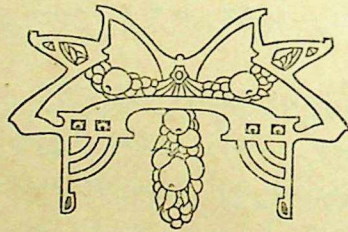
علوم عربیه مساعده ایتمکانلنگندن آرسطو نظریهسینی تفسیر صفتندک قیول قیلورغه یاراسه بعینه شول حکمت ایچون آرسطو نظریهسینه خلاف

بولغان نظریه‌لرنی ده قبول ایتوده ممنوع برایش بولمازغه تیوشلی . بوسوزمز اوشبو کونره مشهور بولغان «هیئت جدید» نظریه‌سینه کوره‌گنه توگل بلسکه تلاحق افکار و توارد انظار سببندن آخر زمان‌غه قدر میدان‌غه چیقاچق نظریه‌لرگه کوره‌ده در .

سوزنک خلاصه‌سی هم قصه هم آچیق بولوب ، تفسیر طوغروسنده تفسیر کتابلرندن بیگروهك درست نقل‌لرگه و علوم عربیه مساعده ایت‌کان معنارغه اعتماد قیلورغه ، بوکون خاطرلرگه توشمه‌گان و مقدمگی عالملردن ایشلمگان نرسه‌لرنی مطلقا انکار ایتمازگه تیوشلی . «رب حامل فقه الی من هو افقه منه» .

قرآن کریمنی سوگمنن حادث بولغان دینی مذهبلر ، دنیاوی مسئله‌لر ، مشهور و غیر مشهور فن و نظریه‌لرنک هیج برینه تابع ایتوب طوتهی بلکه هر نرسه‌دن یوقاری و عالی اورن‌غه قویهتی ونی ایچون ایندرلگان بولسه شول روشده استفاده ایتمک لازمدر . « کتاب انزالناه الیک مبارک لیدبروا آیاته ولیتذکر اولوا الالباب » (ص ۲۸) .

طبع ایدلگان تفسیر کتابلری

بو وقت غه قدر طبع ایدلگان تفسیر کتابلرینک مشهورلری و بزرگه معلوم بولغانلری اوشبونلردر :

(۱) جامع البیان فی تفسیر القرآن. مؤلفی ابو جعفر محمد بن جریر الطبری بولوب ۳۱۰ تاریخنده «بغداد» شهرنده وفات ایتدی. ولادتلی ایران مملکتنده بولغان «طبرستان» ده «آمل» شهرنده ایدی. فارس قومندن بولسه کیرهک. صحابهلردن روایت ایتولوب یازلقان اوشبو تفسیر کتابی مصدره ایکی دفعه طبع ایتولدی. مونی باصرو ودرست نسخهلر تابوب بیرو طوغروسنده «نج» امیرلردن برینک کوب اجتهادی بولدیغی مرویدر. مؤلف حقنده ذهبی: «صادق» فیه تشیع و موالاته لاتضر وهو من کبار ائمة الاسلام المعتمدین» دیمشدر (میزان الاعتدال. ج ۳ ص ۳۵). ابن تیمیهده «اصح التفسیر الی بایدی الناس تفسیر محمد بن جریر الطبری فانه یدکر مقالات السلف بالاسانید الثابتة و لیس فیه بدعة ولا ینقل عن المتومیین» مضموننده سوز سویلیدر (فتاوی ابن تیمیه ج ۲ ص ۱۹۲).

(۲) معالم التنزیل. مؤلفی معینی السنه ابو محمد حسین بن مسعود الفراء البغوی الشافعی در ۵۱۶ تاریخنده خراسانده «مرو رود» شهرنده وفات ایتدی. اصل وطنی «مرو» ایله «هرات» آراسنده بولغان «بغ» وایکنجی تعبیرگه کوره «بغشور» قصبهسی ایدی. فارس قومینده منسوب بولسه کیرهک. حدیث فننده «مصابیح» اسملی کتاب (مشکات کتابینک اصلی) اوشبو کیسه تالیفیدر. «معالم التنزیل» ۱۲۶۹ تاریخنده «بومبای» شهرنده تاش باصمه ایله نشر ایتولمشدر. بو اثرنی بز هنوز کوره المادق.

(۳) الکشاف عن حقائق التنزیل. مؤلفی ابوالقاسم جارالله محمود بن عمر الزمخشری در ۵۳۸ تاریخنده «اورگانج» شهرنده وفات ایتدی. ولادتلی هم خیره مملکتنده «زمخشر» قریهسنده ایدی. کاتب چلبی «کشاف» نی

سويله گمان يرده سهو قلم سببندن وفات تاريخنى ياكلىش كورساتمىشدر .
 عنقى هم معتزلى بولغانلغندن بو اثرننده بر طرفدن حنفى مذهبىنه وايىكنچى
 طرفندن ده معتزله لرگه نصرت بيرمىش وكتايىنى كلام مسئله لرى ايله طولدرمىش .
 تفسيرگه متعلق بولمادىقى حالده اوز عقيدە سىنه ياردم بيره چك نرسه لرنى
 از مناسبت ايله درج اينمىشدر . طبعروسىنى سويله لرگه كيره ك : شوشى حالى
 ايلده بو تفسير اوقور ومطالعه ايتار ايچون انڭ لذتلى بر اثر بولوب كوب
 عبارتلى بلاغت تمثالى صانالورغە لائق و كوب جمله لرى سحر حلال وسهل
 ممتنع كى شيلو ايچون كوز آلندنه حاضر طور وچى نظير لردر . مونڭ حقنك
 ذهبى : « صالح لكه داعية الى الاعتزال فكن حنرا من كشافه » ديمىشدر (ميزان
 الاعتدال . ج ۳ ص ۱۵۴) لىكن «كشاف» دن صافلانو سببلى آدم بالاسينك
 بيك كوب علملردن وخيرلى خزينه لردن ده محروم قالوننده شىبه يوق . ذهبى
 نيچوك بولدى ده بو كتابده سورهلرنك فضيلتلىرى حقنده ذكر ايدلگن حد يثار
 گه تعرض ايتى كيمدى ؟ ذهبى ايچون بو حال عجبدر . زمخشرى ، تورك
 قومينه منسوب ايدى ديلرلر . لىكن تور كچه اثر تاليف ايتمگان بولسه كيره ك .
 كشاف تفسيرى حقنده ابن تيميه اوزينك فتاويىسنده بر قدر بسط ايله سوز
 سويله مىشدر (ج ۲ ص ۱۹۳) . فرانسز عالملى طرفندن «جامع البيان» ايله
 «الكشاف» تفسيرلى آراسنده مفاضله حقنده مسابقه ياصاولرنى «آثار» ده
 يازغان ايدك (ج ۲ ص ۳۷۸) .

(ع) مفاتيح الغيب . مؤلفى فخرالدين محمد بن عمر الرازى در . ۶۰۶ تاريخنك
 «هرات» شهرنده وفات ايتدى . ولادتى «رى» شهرنده ايدى . (مرو شهرينه
 منسوب آدم لرگه «مروزى» ديدىكلرى كى «رى» گه نسبت وقتنده «رازى»
 ديلر) . بو تفسير ، عامه فاشنده بيك معتبر بولوب «تفسير كبير» اسمى ايله
 يوروتلهدر . مونڭ حقنده : «فيه كل شىء الا التفسير» ديوولگان بر سوز بار . بو
 سوزده بر آز مبالغه بولسه بولور اما بتونلده اصلسز بولمازغە تيوش . بو اثرده
 تفسير علمى ايله مناسبتى يوق نرسه لر آز توگل . بر آيتنك تفسيرينى بلور
 ايچون بو كتابنى قولينه آلوب مطالعه گه كرشوچى آدم ، بيش التى دقيقه دن
 صوك اوزينى الوغ بر دگز ياكه چيكلرى معلوم بولماغان كيك صحرا اورتاسنده
 كورر ، كوز تگوب بارغان مقصودينه ايرشه چك برده سوزدن سوزگه كروب ،
 موضوعدن موضوعغە چيقوب حيرانلقدە قالور . موندىن باشقه بو تفسير كتابينك

هيئت كه متعلق بـعثلرينڭ بتون اساسى آرسطو فلسفه سيدر. تجربيه گه بنا ايدلگان ياكى فلسفه ظهورندن سوڭ آرسطو نظريه لرى قوتندن توشكانى ايچون بو اثرنڭ ده هيئت گه متعلق بـعثلرينڭ عمري كوپدن تمام بولمىشدر. فخرالدين الرازى حَقْنده ذمى: «راس فى الذكاء لکنه عرى من الاثار وله تشکيکات على مسائل من دعائم الدين تورث حيرة» ديمىشدر (ميزان الاعتدال. ج ۲ ص ۳۲۴).

۵) انوار التنزيل و اسرار التاويل. مؤلفى ناصرالدين ابوسعيد عبدالله بن عمر البيضاوى الشافعى در. ۶۹۱ تاريخنده «تبريز» شهرنده وفات ايتدى و لادنى عم فارس مملڪتىند «بيضا» شهرنده ايتدى. بو اثر، «كشاف» دن اختصار ايتولمىشدر. فرق شول قدر بار: زنجشرينڭ معتزله ايله حنفيه مذهبلىرىنه تعصب ايتووينه فارسى بو ذات، اشعرى ايله شافعى مذهبلىرى ايچون تعصب ايتهدر. هر ايكى اثر، مغلقي و چيتون اسلاموبده يازلدقلىرىدن سوڭكى عالملىردن بيك كوپلرنڭ عمرلىرى شونلرنڭ مشكل اورنلرلىنى حل قيلوب، شرح و حاشيه لرى يازوب اوتمىشدر. معاصرلره زدن بر ذات: «بو ايكى تفسير كتابى حَقْمده يازلغان شرحلر حاشيه لرنڭ جمله سى بر يرگه كيتورلسه مڭ جلدندن ده آز بولماس، كشف الظنون صاحبنى، بو شرح و حاشيه لردن بيك آز عددنى گنه ذكر ايتهدر» ديمىشدر. حالبوكه مونلرده بولغان مشكل اورنلرنڭ كوپسى يا علموم عربيه گه ويا كه كلام بـعثلرينه متعلق بولوب اصل تفسير ايله مناسبلىرى يوق يا كه آزدر. هر حالده مسلمانلرنڭ، آمريقا قطعه سىنى فتح قيلورلىق درجه ده كوچلرى و بيك الوغ كمالاتلر كسب ايتارلك عمر و فرصتلىرى شوشى ايكى كتاب يولينه صرف ايتلوونده نزاع يوق. «كشاف» ايله «انوار التنزيل» مذهبلىرگه تعصب قيلولورى، فضائل سور حَقْمده بيك كوب موضوع حدىتلر كوچورولرى اعتبارغه آلماسه گوزل اثرلر، مؤلفلرينڭ مقتدر ذاتلر و كمالات صاحبلرى بولولرىنه اثباتلى برهانلردر. شولاي بولسه ده مونلر ايچون عمر صرف ايتو، اورننده توڭل. هر نرسه ده بر اولچاو بولورغه تيوشلى «انوار التنزيل» نى ك لك مرتبه اولتورق آلمانىا عالملىردن فلايشر ۱۸۴۸ ميلادبده «ليپسغ» شهرنده طبع ايتدردى. ايككىچى بر آلمانىالى عالم فل، مڪمل بر فهرست توزوب «ليپسغ» ده ۱۸۷۸ ده نشر ايتدى. فلايشر، «انوار التنزيل» نى آوروپا كىتبخانه لرنده بولغان ايسكى نسخه لرى ايله مقابله قيلوب طاقت بشريه دن خارج صورنده تصحيح قيلمىش و طبع وقتبده ده كامل اعتنا ايله اوستمىش، طورمىشدر. اوشبو طبعنى

كورگان عالملىر: «فلايشىر، شوندى بىر خدمت ايتىدى، موندى خدمتى بىضاوى
 هېچ كىمدىن اميد ايتمىگاندەر» دېمىشلردىر. فلايشىر طبعىنىڭ بىر قىسىمىنىڭ
 شول وقتتە بولغان روسىيە عالملىرىدىن بعضىلىرىنىڭ كىلىگىنى «آثار» دە
 يازدىق (ج ۲ ص ۴۷۵-۴۷۷) ايسەدە اوزمىز ھىزىز كورە آمادىق. موندى
 سوڭ مىصر دە وىستان بولمىدە كوپ مرتىبىلەر باصلدى. «كشافى» ايله «انوار التنزىل»
 نىڭ مىسلىملىرىنىڭ باصلغان بىك كوپ نىسخىلىرى ياكى كىلىملىرى بىضاوى
 فارس قومىدىن بولسە كىرەك.

۶) مدارك التنزيل وحقائق التاويل. مؤلفى حافظ الدين عبد الله بن
 احمد بن محمود النسفى الحنفى در. «بغداد» شىرىنىڭ بارغان يىلى ۷۱۰ تارىخىنىڭ
 وفات بولدى. اصل و طنى «نسفى» (نخشىب) شىرى ايدى. (بخارا خانلىقىدە
 بولغان «قارشى» شىرىدەر). تورىڭ قومىدىن ايدىكى مرويدىر. بو تفسىردە
 «انوار التنزىل» قىمىلىدىن «كشافى» دن اقتباس قىلىنوب يازلمىش، بىضاوىنىڭ
 شافى مەھىمىنىڭ نصرت بىرگەن بىرلىك حنفى مەھىمىنىڭ نصرت بىرلىك قىلمىش.

۷) غرائب القرآن و رغائب الفرقان. مؤلفى نظام الدين حسن بن محمد
 بن حسين القمى النيسابورى در. «نظام الدين الاعرج» (آقساق نظام) دىب
 مشهور آدم ايدى. وفات شىسى تابلەمادى. مگىردە بو اثرنىڭ ۷۲۸ تارىخىدىن
 سوڭ تامام بولمىدى. او شىبو تفسىر، «مفاتىح الغىب» نىڭ مختصرى بولوب
 «كشافى» دن ھىم بعض بىر نىسخىلەر آلوب قوشلمىشدر. مەھىبى قىندە آرتىق
 تەبىئى كورلىمى. مؤلف اوزى: «بو اثرمدە تفسىر كىمىرنىڭ حاصللىنى، كشافنىڭ
 كوپ اورنىنى و باشقە تفسىرلرنىڭ حاصللىرىنى جامع بولدى» دىب تەبىئى
 ايتەدر. ۳ جلد اوزرىندە «۱۲۸۰ تارىخىدە» «دەھلى» دە و آنىدىن سوڭدە «جامع البيان»
 (تفسىر طبرى) ھامىشەدە اولەرق مىصر دە طبع اولدى.

۸) لىباب التاويل فى معانى التنزيل. مؤلفى: على بن محمد البغدادى
 الشافى الخازن. ۷۴۱ تارىخىدە وفاتىدەر. مەبەلەر ظەورندىن سوڭ كوپ
 باصلغان و شا كىرەكلىرى آراسىدە كوپ تارالغان تفسىر كىتابى اوشىبو اثر بولسە
 كىرەك. بو كىتاب قىندە بو ذات: «موضوع حدىثلەر، اصلسىز قىسلەر و يھود
 خرافاتلىرى ايله تولدىغىدىن موڭا «اكاذىب مېوعەسى» دىيولسە درست بولور.

بو اثرنك كوپ تارالووى سېپىندىن اسلام دنياسينڭ فېكرى زهرلەندى، دىندىن بولماغان نرسەلەرنى دىندىن دىب اعتقاد قىلو لايىزە سېب بولدى، حال شولاي بولا طوروب بىرگەنە اسلام عالمىدە شوشى اشنى خلق غە آڭلاتمايدى، اوز آچوب سوز سويلەمەيدى، حالبوگە اسلام عالمىك آز بولسەدە حلق طوغروسىك اللەدن باشقەدن قورقىمى طورغان عالمىر بولورغە تېوشلى ايدى» دېمەشدر.

(۹) تفسیر ابن کثیر. مؤلفی عمادالدین ابو الفدا اسماعیل بن عمر القرشی الدمشقی در (۱) «دمشق» شەرنە ۷۷۴ تاریخندە وفات ایتدی. اصلی «بصرە» شەرنەن ایدى. ابن تیمیە حضورندە استفادە ایدوچى عالمىردندى، اوزىنڭ مىسلىكى بويىچە تفسیرندە كوبرەك حديث و نقل گە اھمیت بېرلمەشدر. صوڭ و قتلردە مصردە طبع ايدىلگان نىسخەسىنى كوردەم ايسەد، مطالعه قىلورغە موفق بولا آلام.

(۱۰) تنوير المقياس فى تفسير ابن عباس. مؤلفى ابو طاهر محمد بن يعقوب الفيروز آبادى الشافعى در. ۸۱۷ تاريخندە «يەمەن» مەلىكەتندە «زىيد» شەرنە وفات ایتدی. بو تفسیر كىتابىنى زور بىر اثر دىب روایت ایتسە. لردە بىز كورگان باصمە نىسخەسى كېچىكەندىر. اولىگى حالندە اوزىنى ابو اسحاق الشىرازى نسلندىن دىب يورر ايدى. «زىيد» شەرنە قاضى بولدىغىندىن صوڭ ابو بكر الصديق نسلندىن ايكىنى دعوى قىلورغە كرشوب يازولرندە «الصديقى» جەملەسىنى قويارغە باشلامشدر. موڭا كورە عرب قومندىن بولادر.

(۱۱) تأويلات القاشانى. مؤلفى شيخ كمال الدين ابو الغنائم عبدالرزاق بن جمال الدين القاشانى در. ايراندە «قاشان» شەرىنە منسوب بىر آدم بولوب ۷۸۷ تاريخندە وفات ایتدی. بو اثرندن هندستاندە ايكى جلدە باصلمغان نىسخەسىنى كورگان ايدىك. صوڭرە اوشبو اثرنى عينا اولەرق مصردە «تفسیر الشیخ محىى الدين ابن عربى» اسمى ایلە باصردىلر. اھتمال كە شىخلر، مريدلر ايچون بو تفسیر بيك لىتلى بىر مطالعه كىتابىدر. لىكن هيچ شېهە يوق اسلام ملتى و مسلمانلر ايچون اڭ ضررلى بىر كىتابدر. اللە تعالى نڭ كلامى (۱) بو آدم حقتە «كت سته و مؤلفارى» اسملى رسالەنڭ ۱۰۸-۱۰۹ بېتلرندە اھمىتلى سوزلر بار.

ایله بو قدر اوینا و چیلر بولاچغینی احتمال طو توچیلرده بولماسه کیرهك. قاشانی حقنده: «باطنییه صوفیلرندن بولوب ملاحظه لرنگ اماملرندن ایدی» دیرلر.

(۹۲) تفسیر الجلالین. فاتحه سورہسی همده کیف سورہسندن تامامینه قدر بولغانلرینگ مؤلفی جلال الدین محمد بن احمد بن محمد المحلی الشافعی در. ۸۶۴ تاریخنده وفات بولدی. آندن قالغانلرینگ مؤلفی ده: جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر السیوطی الشافعی در. ۹۱۱ تاریخنده وفات ایتدی (۱). ایکی جلال الدین خدمتی ایله تمام بولدیغندن «تفسیر جلالین» دیب شهرت تابدی. بو تفسیر، لازم درجه دن قسقه بولدیغی و مطبوع حاشیه لری ده لازم درجه دن اوزون و مناسبتسز نرسه لر ایله طولوغ بولقلرندن استفادهلی توگلر در.

(۹۳) جامع البیان فی تفسیر القرآن. مؤلفی: معین الدین بن صفی الدین در. ۹۰۵ تاریخنده وفات. «دهلی» ده باصلغانغینی ایشتك، لیکن همیشه کوره آلمادق.

(۹۴) الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور. مؤلفی: جلال الدین بن عبد الرحمن بن ابی بکر السیوطی الشافعی بولوب مونی ابن جریرنگ «جامع البیان فی تفسیر القرآن» اسمنده بولغان مشهور اثرلرندن اختصار قیلمشدر. فقط انتقاد عالملرینگ سوزینه کوره سیوطی بو اثرگه چیتدن آلوب بیک کوب موضوع هم واهی حدیثلر قوشمش و شول جهتدن ابن جریر تفسیرنده گی کمالتنی یوغالتمشدر. بز همیشه کوره آلمادق.

(۹۵) ارشاد العقل السلیم الی مزایا الکتتاب الکریم. مؤلفی: مفتی ابوالسعود احمد بن محمد العمادی در. ۹۸۲ تاریخنده استانبولده وفات ایتدی. بو کتاب، «کشاف» دن اقتباس ایتولوب و حنفیه مذهبی اساس طوتلوب ترتیب قیلنمشدر. مؤلفی اگردده کرد قومندن بولماسه تورک قومندن بولور.

(۹۶) التفسیرات الاحمدیة. مؤلفی احمد ملا جیون الصدیقی الهندی در. ۱۱۳۰ تاریخنده «دهلی» ده وفات بولوب جنازه سی «امبی» شهرینه کوچرلوب (۱) کاتب چلبی ننگ تفسیر «جلالین» حقنده: «من اوله الی آخر سورة الاسراء لجلال الدین المعلی وبعده لجلال الدین السیوطی» مضمونده بولغان سوزی یا کلاشدر.

دفن قیلندی. بو کتاب، قرآن کریم گه مرتب یازلغان تفسیر تو گل بلیکه احکام حقندغی آیتلر انتخاب قیلنوب خنفيه مذهبینه تطبیق ایله تفسیر قیلنمشدر.

(۱۷) روح البیان. مؤلفی تور کیمده جلوتیه شیخلرندن اسماعیل حقی ابن مصطفی در. ۱۱۳۷ تاریخده «بروشه» شهرنده وفات بولدی. مطالعهسی ایله مشرف بولمادق ایسه ده تفسیرینک تصوف شیخلری اسلوبنده بولاچقنده شبهه مزبوق.

(۱۸) روح المعانی. مؤلفی ابو الثنا شهاب الدین محمود بن عبد الله البغدادی الالوسی. ۱۲۷۰ تاریخده «بغداد» ده وفات بولدی. بو تفسیرینک اصلی فخرالدین الرازینک «مفاتیح الغیب» اسملی تفسیری بولسه ده آنک زائدلری حذف ایلمش وشو گاده اسنادلری تیکشرمک سزین سلفی تفسیرلری، اهل کلام فکیرلری، اهل تصوف سرلری قوشلمش و شول جیتدن بو اثر، هیچ بری لازم درجه ده اساسلی بولمادیغی حالده اوچ تورلی مسلك جیولغان بر مجموعه روشینی آلمشدر.

(۱۹) فتح البیان فی مقاصد القرآن. مؤلفی هندستانده «بهوپال» پادشا-هی شاه جهان بیکنک زوجی صدیق حسن خان ایدی. ۱۳۰۷ تاریخده وفاتدر. بو تفسیرده روایت و درایت مسلكلری جمع ایلمگان بولسه ده مذهب اهللرینه بولغان خصومت و انکار سببندن تأثر و حسیاتغه تابع بولنغان وشول سببلی امید ایلمگان درجه لرگه یتمگان بولسه کیرهك.

(۲۰) تفسیر القرآن الحکیم. بو تفسیر ۱۳۲۳ تاریخده وفات ایتمگان مصر مفتیسی محمد عبده درس لرندن استفاده قیلنوب یازلورغه باشلانغان ایدی، حاضرنده آنک شا کردی شیخ رشید رضا حضرتلری شول اسلوبده دوام ایتمده در.

(۲۱) صفوة العرفان فی تفسیر القرآن. اوشبو عصر عالملرندن بولغان محمد فرید و جدی افندی بن مصطفی اثریدر. «جلالین» اسلوبنده غایت قسقه در. قرآن کریم ایله برلیکده، لکن سزق آستینه آیرلوب و قرآن آیتلرینه رقم قویلوب باصلمشدر. تفسیری اهمیتلی بولماسده، تفسیرینه یازغان

مقدمه سنده بیک یاخشی بحثلر بار، مطالعه قبلورغه تیموشلی بر اثر در. قرآن ایله تفسیر آبروم آبروم باصلدقلرندن قرآن کریم ننگ اوزندن گنه درس او قوچیلر ایچون فولده یورتورگه بیک او کغایلی.

۲۲) اسرار القرآن. شیخ عبدالعزیز چاویش حضرتلری طرفندن یازلغان تفسیردر. تمام بولوب بولماغانلقلندن خبرز یوق. فقط «النبایه» ننگ هر بر عددنده تقریباً ۲۰ بیت قدر باصلوب کیله در. منهب و مسناک تعصبلرندن سلامت و بزنگ اوز زمانمز حالینه موافق تفسیرلر اوشبو «اسرار القرآن» ایله «تفسیر القرآن لحدیکم» بولسلر کیرهک. الله تعالی تمام نشرلرینی نصیب ایتسون ایدی.

بو بیرگه قدر یازلغان تفسیر کتابلریننگ هر بری عرب تلنزه یازلغان وچیت مملکتلرده نشر ایدلگان اثرلر ایدی. موندن صوگ ایسه اوزمز بلگان و ایشکانمز قدر تورکیچه هم روسیهده باصلغان تفسیرلر حقدنه آزرارق یازاچقمز.

قرآن کریم گه تورکیچه تفسیر یازلا باشلاوینگ کملر طرفندن و قایسی تاریخدن باشلانوی حقدنه جیغان معلوماتمز تلف بولدی. شوننگ ایچون بو طوغورده سوبلرگه اقتدارمز یوق. روسیه مسلمانلارنده مفسرک تاریخی «فورصاوی» دن یوقاری چیماسه کیرهک. شوندن مقدم بر مفسر ظهور ایتوی یزگه معلوم توگل. تورکیچه تفسیرلردن بعض برلرینی کتاب کییتلرنده، مسافر بولغان اورنلرمزده کوزگان بولس، قده هیچ برینی دقت ایله مطالعه ایته آلمانمز یوق. مونده یازاچق معلوماتمزده کشیلر واسطهسی ایله جیولغان ناتمام نرسهلردن عبارت بولاچقذر.

باصلوب تارالغان تورکیچه تفسیرلر جمله سندن بزگه اوشبو اثرلر معلوم:

۱) تفسیر تبیان. تورکیه عالملرندن محمد افندی عینتابی طرفندن ۱۱۱۰ تاریخنده یازلمش و استانبول شهرنده دورت جلدده باصلمشدر.

۲) تفسیر هواکب. مؤلفی تورکیه عالملرندن فرخ افندی بولوب، استانبولده «تفسیر تبیان» هامشده طبع ایتولمشدر.

۳) تفسیر نعمانی. فاتحه سوره سینک تفسیری ایله فتح سورسندن
 آخرینه قدر فورصاوی، بقره سورسوی باشندن کھف گه قدر نعمانی، کھفدن
 فتح گه قدر تفسیر تبیانندن اختصار قیلنوب یازلمشدر. قورصاوی، عبدالنصیر
 ابو النصر بن ابراهیم و نعمانی دن مرادده نعمان بن امیر بن عثمان الثمنی
 اسملی ذاتدر. هر ایکسینک ترجمه حاللری «آثار» ده مذکوردر (ج ۱ ص
 ۶۵ و ج ۲ ص ۱۴۶).

۴) تفسیر فوائد. مؤلفی «قازان» اماملردن حسین بن امیرخاندر.
 ۱۸۹۳-۱۳۱۰ تاریخنده وفات بولدی (ترجمه حالی «آثار» ده ذکر اینولدی).

۵) الاتقان فی علوم القرآن. مؤلفی مینزله اویازی «یاخشیمای» قریه.
 سنده امام و مدرس شیخ الاسلام بن اسدالله الحمیدیدر. ۱۳۲۹-۱۹۱۱ تاریخنده
 وفات اینتدی. (ترجمه حالی «آثار» ده مذکور). بو اثر ایکی جلدده قازان
 شهرنده مطبعه کریمیده باصلمشدر.

۶) تسهیل البیان فی تفسیر القرآن. مؤلفی قازان اماملردن صادق
 بن شاه احمد الایمانقولیدر. قازان شهرنده ایکی جلدده طبع اولنمشدر.
 گویا بو اثر حسین الواعظی اسملی آدمک فاریسیجه یازغان بو تفسیرندن
 ترجمه ایمش.

۷) کشف الحقائق. مؤلفی «باکو» شهرنده «غوبیرنسکی مجلس» ده
 صدر مجلس میر محمد کریم بن جعفر العلوی الموشوی الحسینیدر. مشهور
 صاحب خیرات بایلردن بولغان حاجی زین العابدین تقیوف خراجاتی ایله
 ۱۳۲۲-۱۳۲۳نجی یللرده «باکو» شهرنده «کاسپی» مطبعهسنده باصلمشدر.
 اوج جلدده بولغان بو تفسیرنک اشلهنوی بیک گوزهل، هامشینه بتون قرآن
 طبع ایدلوب بارغان و آیتلر رقملر ایله صانالغان، مؤلف طرفندن گوزهل
 گوزهل حاشیهلر قویلقاندر. دیباجهسنک بیان قیلندیغینه کوره بو اثر کشف،
 مفاتیح الغیب، انوار التنزیل، لباب التأویل، مدارک التنزیل،
 مجمع البیان (للشیخ طبرسی)، روح البیان اسملی اثرلردن اقتباس قیلنوب
 یازلمشدر. محمود اسعد افندی حضرتلری، غربت خانه مزگه کروپ بر آز

اوپوردیغندن صوڭ: «سزده حاجی زین العابدین باصدرغان تفسیر یوقمی»
 دیب صوراوندن و صوکره ایکی اوچ مجلسده او شمو تفسیر حقنده سوز
 آچووندن بو اثر حقنده آرتق اهمیت بیرووینی آڭلادق .

بو اورنده مذکور عربجه یازلغان تفسیرلردن اوزمز کورگانلر آراسنه
 بیک گوزللی و استفاده قیلورغه تیوشیلیری بار . شولای بولسهده قرآن
 شریفگه یاخشی تفسیر یازو بورچی امت اوستندن توشمگان بولسه کیرهک .
 هر عصر خلقی ایچون اوز روحلرینه مناسیرهک بولغان تفسیرلرگه احتیاج
 هر عصرده بولوب طورسه کیرهک نیدیگنه عصرده یازلسه یازلسون تفسیر
 یازوده مذعب اصل، اما قرآن آکا فرع ایتمازگه تیوشلی . بو، مقصودغه
 ایرشدره طورغان یول توگل . بلکه قرآن اصل بولوب مذهبیلر آکا فرع
 بولووی دستور طوتلسون !

قرآن کریم ایله انسانلر آراسنده یاخشی ترجمان و عدل واسطه بولورلوق
 تفسیرگه هر تله احتیاج بار . او شمو خدمتنی هر عصرده ادا قیلوب طورمق
 شول عصر مسلمانلرینگ اوستلرنده بورچدر . مونی ملاحظهغه آلورغه و چارمینه
 کرشورگه تیوشلی . موندی اشلرنی برگنه کشینگ باشقارووی ممکن بولمادیغندن
 الوغ بر هیئت طرفندن اشله نووی لازمدر . بر کشی طرفندن غنه اشلهنگان
 اش گه کوره کوب کشی طرفندن اشلهنگان اشد یاکلشلق، قصورلوق
 آزراق بولور .

تفسیر کنابلیری باصدرغانده هر بیتده سوره اسملری و آیتلرنک صانلری
 کورساتلوب بارسه عمرلری بیک برکاتسز، و قتلری قیمتلی بولغان بوزمان
 خلقی ایچون زور ینگلککلر یاصالغان بولاچقدر .

(۱۶) قرآن کریم آیتلری، حدیث شریفلر ظاهرلرینه حمل
 ایدلورگه تیوشلی . ضرورت بولمادیغنده تأویل قیلنمازلر، برر دلیل
 بولماسه آنلرغه هیچ بر نرسه آرتدرلماز .

قرآن، اوشنداق سنت، ظاهری بولغان معنالرینه حمل قیلنور، اگرده
 ظاهری معالری آڭلاشلماسه الله تعالی و رسولینه تفویض ایدلور، انی تفتیش
 و تأویل ایله شغللنماز . اما هیچ بر ضرورت بولمی طوروب سمعی دلیللرنی

ظاهەرلەردىن دو ندرمك ، علوم عربىيەنىڭ مقتىساسىدىن بولماغان و عربلەرگە
 آڭلاشلمى طورغان معنالىر چىقارمى ، كىرەك اهل تصوف و كىرەك باشقەلر
 طرفىدىن بولسون الصاد وزىنقىلىككەر ، آنلارغە اعتماد ايتەك درست بولماز .
 «سلوك و مجامەدە سىبىدىن آنلارغە بعض بر سرلر آچلورغە مەكن ، شونىڭ ايچون
 آنلر بىلكە شوندى معنالىر فەم ايتسەلر ايتەرلر» دىب فساد ايشكلىرى آچارغە ،
 قرآن ايلە سنتنى او يىنچى قىلورغە بارامسە كىرەك . دىنلرنىڭ تحريف بلاسىنە
 اوچراولرى و اهل اسلامنىڭ بر چوق باطل عقىدەلر ايلە مېتلا بولولرى
 ظامىرى عالمردىن بىگىرەك دە كىشپلرى و مجامەلرى شىبىدىن كوپ سرلرگە مطلع
 بولۇچىلر (مطلع ظن ايدىلەش آدمار) طرفىدىن مېدانغە كىلوى ، اربابىنە
 معلومدر . اىن راوندى ضررىدىن هر كىم صقلانا آلدىقى حالدە صوفىدلرگە
 مخصوص سرلر سىبىدىن بىك كوپ آدمەلرنىڭ آداسوب كىتولرى حتى دىنارندىن
 بازولرى كورلمىشدر . سر آڭلاوچىلر طرفىدىن كىشپ ايدىلگان سرلر اگىردە
 امت ايچون اهمىيەتلى نرسەلر بولسە ، شول كون گە قدر آنىڭ ياشرون طورولق
 صورتدە دوام قىلوى مەكن توگل . تېلىقى لازم بولغان شىلرنىڭ مەجموعىسىنى
 رسول اكرم بىيان قىلۇپ كىندى ، «يا ابيالرسول بلغ ما انزل اليك من ربك»
 (مائىدە . ۷۲) فرمانىنى يىرىنە تمام كىتوردى . اگىردە اهمىيەتسىز نرسەلر بولسە ،
 امت ايچون اول سرلرنىڭ كىرەكى يوق . سر آڭلاوچىلر ، قرآن كرىمى فىل نامە
 اورنىدە استعمال ايتماسەلر و تابىشماق اورنىك يورتەسەلر دىغىدە ياخشىراق
 بولور ايدى .

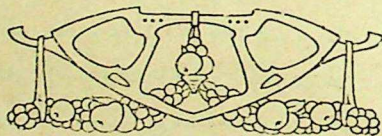
اوشنداق اعتقادات و عمل گە متعلق مسئلەلر حەقك قرآن وسنت عبارتارى
 دلالت ايتكەن قىردىن (ايكىنچى برداىل اجبار ايتماشە) هىچ برشى آرندىرلماز
 و كىمەتلەماز . قرآن نزولى تمام بەلدىغىدىن صوڭ حادث بولغان اصطلاحلر ،
 عرفلرنى قرآن كەملرىنە تابىع ايتولماز مثلاً : قرآن اصطلاحىنە كورە «حكمت»
 سوزى آللى الهام ايلە شىطانى و سوسەنى آيرە بلە طورغان قوتدىن ەمدە
 اوزىنىڭ صاحىبىنى ياخشى اشلرگە سوق ايتە طورغان درست علمدىن عبارتدر .
 شوشى صفتلر تابولغان كىشىلر ، قرآن اصطلاحىنە كورە «حكىم» عنوانى
 آلورغە مستحق بولالر . اما صوڭقى خەلقلر «حكىم» سوزىنى طىمىلىق ، مەنچەلك
 ايتوب يورۇچىلرگە قدر و «حكمت» دىب دە يونان ايسخراستىقىلرىنە اطلاق
 ايتە باشلادىلر . شونىڭ ايچون : «يؤتى الحكمة من يشاء و من يؤت الحكمة فقد
 اوتى خيرا كثىرا» (بقرە . ۲۷۲) آيتىنى اوشبو صوڭقى مەناغە ەمل قىلنەز

و صوكنى معنائى قرآن حكيمه تابع اينولماز. خلاف نرسهنى موهم بولديغىندى
 اصلى آرسطو فلسفهسندن عبارت بولغان «حكمت» كتابلرينىڭ هامشلىرىنىڭ ،
 طرفلرىنىڭ اقتباس طريقتىچەغنى بولسەدە، يوقارىدە ذكر ايتولگان آيت كريمهنى
 بازوب قويو ياغشى اش توگلىر . بعض بر اورنلردە طريقت شىخلىرىنىڭ
 ايبەرگان و «مريد» بولغان آدملىرگە «فقير» و مريدلر جماعتىنىڭ «فقراء»
 سەزلىرى استعمال قىلنەدر. موگا قارابدە باي بولغان بو «فقير» لرنى «انما
 الصفات للمقراء» آيتىندە «فقراء» كلمەسىنە مصادق قىلورغە مەمكىن توگىل .
 مونلرنىڭ نظىرلىرى بىك كوب .

هر حالده عربى كلمە دلالت اينمى و عربى اسلوبىدىن آڭلاشلمى طورغان
 روش ايله قرآن حقيقە تصريف قىلمىق جائز توگلىر. بو طوغرودە اوزون
 سويلەرگە حاجت بولماسە كىرەك .

اوشبوگا كوزە مذەب و مىسلك جەتتىدىن مڭالف بولغان فرقهلرنىڭ ، الزام
 و اسكات قىصدى ايله، دلالتلىرى بولغان آيتلر ايله استدلال و استىشاد ايتولرىنىڭ
 قارشو ، مقابله بالمثل قىلورلر هىچ مناسب بولمى طورغان ادبىزلك سانالورغە
 تىوشلى . «يا ايها الذين آمنوا كونوا قوامين لله شيئا بالقسط ولا يجرمنكم
 شئان قوم على ان لا تعدلوا» (مائىدە . ۱۱) .

سنت

(۱۷) سنت، رسول اکرم حضرتلارنىڭ شرعى ھىكمتلىرىگە ماسلىشىشقا ۋە دىن ئامىرلىرىنى تېلىغىھ قىلىدىغان سۆزلەردىن ۋە قىلمىشلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ مۇنلاردىن اولىگىسى «سنت قولايە» ۋە سۆزگىچىسى: «سنت قىلىغىھ» دېيىپ مەشھۇر.

سنت، شىرىعت تېلىغىھ ئىدۇچى ئاتىنىڭ دىنى ئىشلەر قىلىغىھ بولغان سۆزلەردىن ئوشىنداق بىر ئىشنى ئوزىنىڭ قىلىغىھ ۋە ياكى باشقىلارنىڭ قىلمىشلىرىنى كۆرۈپ ئوردىغىھ ھالە ئىنكارسىز، شىكوت ئىتۈۋى كېيى قىلمىشلىرىدىن ئىبارەتتىر. رسول ئىككىمىز ھىزىرتلىرى دىن گە ئاتىدىغان ئىشلەرنىڭ بىتۈنلىكىنى ئامت ئوزىنى تېلىغىھ قىلىدى ۋە باشقىلەر ئىزىدىن ئوشىغىھ ھاجىت نىرسە قالىدۇرمايدۇ. شۇشى تېلىغىھ روشىنىڭ «قرآن» دىن باشقىھ قىسىمى مەھۇما «سنت» ئىسمى ئىلە ياد قىلىنۇر. رسول ئىككىمىز ھىزىرتلىرىنىڭ سىنىپلىرىنى سىھابىلەر ۋە ئىزىدىن دە ئابىئۇنلەر، ئىزىدىن سۆلگە ئىزىغىھ سىھىت ئىتىكان ئالەملەر رۇاىت قىلمىش ۋە ھىزىرتلىرى ۋە ھىزىرتلىرى ئىلە تەم بولۇغىھ ياقىن بىر ئارىغىھ مەھۇمە ۋە كىتابلەر روشىنىدە تىزىپ قىلمىش ۋە باشقىلەر ئىككىمىز قىلىغىھ ئىسە بۇ مەھۇمەلەر كۆپىدى ۋە بىك كۆپ ھىدىت كىتابلىرى قىلمىش ئىلەدە يازلۇپ ھىزىرتلەر ئىلەدە تارالىدۇ. مگىردە ھەر نىرسەنىڭ كەملى ۋە ئىككىمىز ئىنقىس ۋە ئىنقىسلىرىنى بىتەرگە سىب بولدىغىدىن ھەر ئىككىمىز كەملى بولغان ئوغ ھىدىت كىتابلىرى ئالىف ئىدۇلۇرى سىبىدىن اولىگىلىرى ئونۇلدى ھىدىت دىنبا يوزىدىن دە يۇغالىدىلەر.

ئونۇچى قىرن ھىزىرتلىرى باشلاپ ئوشىبۇ كۆنمىزگە قىر ئىلە ئىسلام ئاراسىدە مەقبۇل ۋە مەشھۇر ئونۇلغان ھىدىت مەھۇمەلەر شۇنىلاردۇر:

(۱) سىھىھىھ البىھارى. ئۆلىقى: ئابۇ ئىبىد ئىللە بن ئىسەئىل بن ئىبراھىم الجىھفى البىھارى. ۲۵۶ ئارىغىھ ئونۇ ھىزىرتلىرىنىڭ ۋات بولدى.

(۲) صحیح مسلم. مؤلفی: ابوالحسن مسلم بن الحجاج بن مسلم الفشیری. وفاتی ۲۶۱ تاریخى رجبندہ در .

(۳) سنن ابی داؤد. مؤلفی: ابو داؤد سلیمان بن الأشعث بن اسحاق الازدی السجستانی. ۲۷۵ تاریخى شوالندہ و فاتدر .

(۴) المجتبی. مؤلفی: ابو عبدالرحمن احمد بن علی بن شعیب النسائی. ۳۰۳ تاریخى شعبانندہ و فات بولدی .

(۵) جامع الترمذی. مؤلفی: ابو عیسیٰ محمد بن عیسیٰ بن سوره السلمی الترمذی. ۲۲۹ تاریخى رجبندہ و فاتدر .

(۶) سنن ابن ماجه. مؤلفی: ابو عبدالله محمد بن یزید بن ماجه القزوینی الربعی. وفاتی ۲۷۳ تاریخى رمضانندہ در .

(۷) الموطأ. مؤلفی: مذهب امامی بولغان ابو عبدالله مالک بن انس بن مالک الاصبحی الحمیری (۱) المدنی. ۱۷۹ هـ «مدینه» ه وفات بولدی .
مؤلفلرینک و فات تاریخلری ایله ترتیب ایتمولسه لر بو حدیث کتابلری اوشبو روشک تزلور لر ایدی: (۱) الموطأ. (۲) جامع الترمذی (۳) صحیح البخاری. (۴) صحیح مسلم. (۵) سنن ابن ماجه. (۶) سنن ابی داؤد. (۷) المجتبی.
اسلام دنیا سنده «کتب سته»، «اهیات ست»، «صحاح سته» دیب مشهور بولغان و حدیث فئنده ده الك اعتمادلی صانالغان کتابلر اوشبو نلردر. (۲).
اشانچ طوغروسنده مونلردر جه سنده بولوب یتماسنده باشقه محدثلرده بار .

(۱) امام مالک ایله کتب الاحبار بر قبیلهدن ایدیلر. تاریخ ابن خلدون .
ج ۲ ص ۲۴۳-۲۴۴ .

(۲) اولنگی یش مجموعه نك «کتب سته» دن صانالووی حقتده علم اهللری متفقلردر. اما آلتنچی کتاب حقتده بر آز خلاف بار. کوب عالملر آلتنچی کتاب قیلوب «الموطأ» نی صانادقلری حالده ایکنچی بر فرقه «سنن ابن ماجه» نی صانامشلردر. «کتب سته» نك انابت طوغروسنده غی درجهلری مختلف بولوب الك مقبوللری صحیح البخاری و آندن صولکده صحیح مسلمدر. قالغانلری آراسنده کوب آیره بوق .

موندلارده حديث روايت ايتمشلر و مچوغلر ترتيب قيلماسلردر. احمد ابن حنبل، الدارمي، البزار، ابو يعلى، ابن خزيمة النيسابوري، ابو عوانه، الطحاوي، ابن حبان، الطبراني، ابن عدي، ابن السني، الدارقطني، ابو نعيم، الحاكم، عبد الغني، البيهقي، ابن عبد البر، ابن الخطيب، الطيالسي و غيرلر اوشبو جمله دندر.

حديث روايتي طوغروسنده واسطه لر آز بولو بيك قيمتلى سانالادر. واسطه لر، نى قدر كوب بولسه حديثنك درجه سى توشه و نى قدر آز بولسه شول قدر کوتارله بارادر. اوشبو سببندن «مصابيح»، «مشكات المصابيح»، كىي كتابلرنك درجه لرى يوقارنده اسملرى مذكور بولغان ذاتلرنك اثرلرينده كوره كوب توباندنر. اما «كنز العمال» هم سيوطينك «الجامع الصغير» لرى لازم درجه ده صافلانغان كتابلر بولما دقلرنندن آنلرنى يالگىز حديثلرنى تابار ايچون فهرست اورننده غنه استعمال قيلورغه ممكن.

عمرلر كوب اوتووى، سلف و محدث هم راويلر ياشاگان زمانلرنك بيك يراقك قالووى سببندن ايندى بو كونلرده حديثلرنى راويلر سلسله سى ايله رشول الله حضرتلرينك اوزينه طوغرى اسناد قيلورغه حاجت ده بوق، ممكنده توگل. حديثلر اوزلرينك متخصص عالملى طرفندن كتابلر روشكك ترتيب قبلنديلر، كوهى آزى آدملر مؤلفلرنك اوزلرنندن ايشدوب روايت قيلديلر. اسلام ولايتلرنده باصه چيلق صنعتى رواج تابديغندن صولك، معتبر مصححلر طرفندن اشانچلى نسخه لر ايله مقابله قيانوب باصلديلر. بعضيلرى حتى بر قاچ دفعه طبع ايرلدى. شوشى مطبوع نسخه لرنى بتون اسلام دنيا سى كوردى، يازغان نسخه لردن درس اوقوچيلرده موندلرنى مطالعه ايتديلر. جامعلرده و دينى مدرسه لرده هميشه درس قيلنوب اوقولار، شا كردلر اوزلرينك شىخلرنندن ايشدوب طورالر، قارتلر باشلرگه ايرشدرلر. شونك ايچون بو نسخه لرنك درستليك لرنك و مؤلفلرينه منسوبليك لرنه شبيهه قيلورغه اورن بوق. ايندى بو كوئنگى خلقلر ايچون شوشى اثرلرنى دستورالعمل طونارغه، حديثلرنى اوشبهه مجموعه لردن كوچروب سويلرگه و شونلرده بولغان حديثلرنى گويا، مؤلفلرنك اوزلرنندن واسطه سز ايشتكان حكمه صانارغه ممكن. مونك ايچون برر محدث حضورنده درس قيلوب اوقورغه ياكه تل ايله و يا خود كاغذگه يازدروب اجازت آلورغه، شريعت نظرندن حاجت يوقدر.

رسول الله حضرتلرنيڭ سوزلرى و فعللرى «تبليغى» هم «غيرتبليغى» اسمنده ايكى قسم گه آيرلادر. بزيڭ بويورده «سنت» ديب بحث ايتيه طورغان و ايتيه ايچون دليل ايكانلىگينى بيان قىلغان نرسه مز اوشبو ايكى قسمدن يالڭىز اولگىسى (تبليغى بولغان سوزلرى و فعللرى) گنه در.

رسول اكرم، باشقه انسانلر مثالده برانسان بولدىغندن و شوشى انسانلر ايله بولسكده عمر و دنيا سوردىكندن «غيرتبليغى» بولغان فعللرى، سوزلرى ده بيك كوپ بولورغه ممكن. اوزينه گنه خاص ايكانلىگى شرعى دليل ايله بيان قىلغانلىقتن ياخود طبيعى و دنياوى اشلر بولغانلىقتن «سنت» اسمى مونلرنى شامل بولميدر. شول وقت اقتضاسينه كوره قىلغان سياسى اشلرى، رعابت مصلحت ايچون قىلغان عمللرى، مجرد اوز فكري وطنى ايله ياكه شول وقتلرده خلق آراسنده مشهور و معروف بولورغه كوره سويله گان سوزلرى «غيرتبليغى» قسم گه كرديكلرنن «سنت» هم مسلمانلر ايچون دينى دليل بولماز سزلقارى طبيعىدر.

افندمز حضرتلرى، اوزينڭ فعللرى، اوشبو روشده ايكى قسم گه آيرلو- وىنى وهر بر قسمنىڭ حكيمىنى: «انما انا بشر اذا امرتكم بشئ من دينكم فخذوا به و اذا امرتكم بشئ من رايى فانما انا بشر» ديكان حىثى ايله (۱) ايضاح قىلمشدر. «ان كنتم تحبون الله فاتبعونى يحببكم الله و يغفرلكم ذنوبكم» (آل عمران ۲۹) ايتندن اولگى قسم گنه مراد ايكانلىگى اوز اوزندن معلوم بولور.

«غيرتبليغى» بولغان قسم گه اوشبو نرسه لار كره در: (۱) اوزينه گنه خاص ايكانلىگينه دليل بولغان اشلر. (۲) انسانلر ايچون طبيعى بولغان فعللر. (۳) شول وقتلردهغى تجربه لار گه كوره سويله گان سوزلرى. مثلا: «حير الخيل الادهم الا فرح الارثم» (آتنڭ ياخشيسى چوم قارا توسلى هم ده ما گلاينده آزغنه آق قاشقهسى، يوقارى ايرنى آق بولغانى در) ديكان سوزى كىي (جامع ترمذى ج ۱ ص ۲۰۲). علملرى اعتمادلى عالملر، اوشبو حديث حقتده: «رسول الله بوسه زنى شول وقتدهغى تجربه نر گه كوره گنه ايتكان ايدى» ديلر (ع) خلق ادبياتى جمله سندن قىلوب سويله گان سوزلرى. مونڭ مثالى «حديث خرافة»

همده «ام زرع» ديب مشهور بولغان حدیثلردر (۱). مونلردن باشقهده کوبدر.
 دین هم تبلیغ ایله مناسیتی بولماغان حدیثلرنیڭ هر بری اوشبو قسمدنر.
 «غیرتبلیغی» بولغان قسمده درست موضوعلر و شایان امتثال نرسهلر
 کوب بولووی ایله برابر نادرلک اوزرنده بعض بریا کیشلرده بولورغه
 ممکن. مونی استبعاد قیلو اورنسدردر. «بیر» ده بولغان حباب بن المنذر
 واقعهسی و باشقهلر معلوم. بناءعلیه فن و قطعی دلیللر، درست تجربهلرگه
 منافی، معیشت اصولیرینه و دنیاوی قاعدهلرگه خلاف روشده بعض برحدیثلر
 کورلسه ویا که بو کونگی طب قاعدهلرینه خلاف صورتده بعض بردوالر
 کورساتلگان حدیثلر بولسه، حدیثلرنی اصل و اساس اعتبار ایتوبده فن
 هم قطعی دلیللر ایله اثبات قیلنغان نرسهلرنی، طبیعی حاللر ودرست تجربه-
 هلرنی رد ایتمک و حکمیز فالدرمق تیوشلی بولماز. چونکه بولای ایتو، اسلام
 دینینک نیگزینی علم هم حقیقتگه خلاف قیلوب کورساتو بولغانلقدن دین
 دشمنلریمک قوللرینه قورال حاضرلاب بیرو بولور. امام نسائی طرفندن:
 «فلان اشدن منع ایتمکچی ایدم، فارس و روم خلقنده اول عادت بار لکن
 آنلر ضرر کورمیلر، ديب ایشتهکانم سوکنده منع ایتمادم» مضموننده برحدیث
 روایت ایتولندهر (الهیجیمی ج ۲ ص ۸۴). بو حدیثدن آگلاشلا طورغان نرسه
 شولدر: رسول اکرم برنرسه نڭ سلامتک ایچون ضررلی ایکانلگیمنی خلقلر
 دن ایشتهکانده امتنی شول اشدن منع قیلورغه قصد ایتکان، سوکره روم
 و فارس خلقنده شول اش بولسهده ضرر کورمادیکلرندن خبر آغانده اولگی
 قصدندن دونگان. ا گرده روم و فارس حاللرندن خبر بیرلماو سببلی رسول
 اکرم، شول زماندهغی خلق سوزینه کوره منع ایتکان بولسه و اوزندن
 صوڭ مذکر نرسه نڭ ضررسز ایکانلگی آچیق بلیسه ایدی مسلمانلرنڭ
 یا قطعی منزلده بولغان درست تجربهلرنی انکار ایتولری و یا که سنتی رد
 قیلولری لاز بولور ایدی. شوندی محذولرلرگه اوچرالماسون ایچون آندی
 اشلرنی «سنت» که کرتیمی فالدر و اڭ یاغشی چارهدر.
 ابن خلدوننڭ: «رسول الله تن کوچرلگان دوالر و طبغه متعلق نرسهلر
 وحی جمله نندن توگل بلکه آنلر شول وقتدهغی تجربه و عادتلرگه بنا قیلنغان
 نرسهلر ایدی. رسول الله حضرتلری طب و شوکا اوغشاش نرسهلر تعلیم قیلور
 (۱) بو سوز «ام زرع» حدیثی مرفوع و مسند صاناوچیلرغه کورهدر. (صحب
 البخاری ج ۱ ص ۱۴۶. شه ۱۱۱ ترمذی ص ۱۸).

ايچون توگل بىلكە شريعت و دىن تعليم قىلور ايچون يىبارلى شونىڭ ايچون درست حدىتلەردە بىيان ايتولگان دوالرنى دىنى و مشروع (سنت) اش كە عمل قىلورغە تيوشلى توگل . مگرده رسول الله فوشقان دوالرنى طب جەتدىن توگل بىلكە بر تبرك نىتى ايله گنە قبول ايتسە ، بو باشقە مسئلە . اعتقادى كامل بولغان سىببلى احتمال فائىدە كورلور» ديگان سوزلىرى (۱) بىزنىڭ بو يردە يازغان نرسەلەرنىڭ خلاصەسىدۇر .

پىغمبەرلەر طب ، حساب ، رياضيات كىمى فنلار اوگرەتور ايچون يىبارلىگان بولسەلر ايدى انسانلارنىڭ عقللىرى ، حسلىرى ، استقلاللىرى بىتونلەي ابطال قىلىنوب دىناوى اشلارنىڭدە هر بىرنە پىغمبەر اوگرەتووى بويىچەغەنە بوررگە تيوشلى بولور ايدى . ير يوزندە خليفەلك قىلور ايچون تاراتلغان انسانلار حقندە مونىڭ مەكەن توگىلىگىنى هر كىم اوزى بىلسە كىرەك .

اوشبۇ سىببىن كوك كوكرو ، ياشىن ياشىنلا ، آنا فارنىدەغى بالالارنىڭ مذكر يا كە مؤنث بولولرى ، اوشنداق بالالارنىڭ آنا و آنادن بىرنە اوخشاوبىنە سىببىلر ، بالالارنىڭ ياراتلولرى و اوولولرى ، خستەلكلر و آنلارنىڭ دوالرى ، چىن فانانلارنىڭ بىرنە آغو و ايكىنچىسىندە دوا بولوبدە آش غە صوغە آغولى فانانلارنى ايله توشولرى (۲) ، قوياش مغرب طرفندە بايودىغىن صونىڭ عرش آستىنە كىتووى (۳) ، هيئت و خلقت عالم حقندە بولغان حدىتلەر دىنى و عملى اشلار جەلمەسندىن بولمى بىلكە «غىرتبىلىقى» نەسەن صرف دىناوى نرسەلەر بولووى مەكەن . اڭ ياخشىسىدە مونلارنى رسول الله حضرتلرى شول وقتدە خلق آراسىندە مشهور بولغانلەقەن سويلەگان گە عمل قىلورغە تيوشلى . موندى نرسەلەرنىڭ واقعغە مطابق بولماولارندىن نبوت منصبى ايچون ضررى يوق .

«وما ينطق عن النبوى ان هو الا وحى يوحي» (نجم ۳-۴) نظم چىلىلى ظاهرده عام بولسەدە حقيقت حالده موندىن قرآن هم رسول اكرمىڭ تىبلىغ شريعت حقنىڭغى سوزلىرى گنە مراد بولسە كىرەك . بوروشك تىبلىغ ايتولمىگاننە يىبارووى مشكل بولغان ابرادار كىلەچكىدۇر . ذوالبىدىننىڭ : «افصرت الصلاة ام نسيت يا رسول الله!» ديگان سؤالىنە «كل ذلك لم يكن»

(۱) تاريخ ابن خلدون . ج ۱ ص ۲۴۰ .

(۲) صحيح بخارى ج ۴ ص ۱۰۰ و ج ۷ ص ۳۳

(۳) صحيح بخارى ج ۴ ص ۷۵ و صحيح مسلم ج ۱ ص ۵۵

دیب جواب بیرونه (۱) «وعی» نڭ یا گئشلفی لازم بولور، چونکه واقعە ایکی نڭ بری بار ایدی. اولم خسته لگی وقتندە: «ائتونی بکتاب اکتب لکم کتابا لن تزلوا بعده» (۲) دیگان سوزینه: «وعدننا کتاب الله حسبنا» دیب قلم کاغذ کیترونی موافق کورمگان صحابه لر نڭ «وعی» نی رد قیلورلری لازم کیلور. مولرنڭ باشقه مثاللری ده بار.

خلاصه: تباغ شریعت طوغروسندە بولماغان دنیاوی اشلرده گی بعض بر سوزلرنڭ واقعە مطابق بولوب یتماوینڭ رسالت منصبی ایچون ضرری کوب یوق. بعض بر دنیاوی اشلرنی بلمه وچیلک دنیا اهللری ایچون د، عیب بولماسه پیغمبرلر ایچون بیگره کده عیب بولمازغه تیوشلی

بو سوزلر، یوقاریده ذکر ایتدیگمز حدیثلرنڭ رسول الله حضرتلرندن ثابت بولوروی تقدیرنده در. حالبوکه مذکور حدیثلردن بیك کوبلرینڭ رسول الله دن ثابت بولمی بلکه بعض راویلرنڭ و عملرندن، غلطلرندن تارالغان بولوروی ده ممکن.

بختنڭ نتیجه سی: قرآن ایله حدیثنڭ هر ایکی سینى برگه چوب ایکی سی ایله ده عمل قیلورغه حتی که حدیثنی تفسیر و شرح اورنڭ استعمال قیلورغه ده ممکن بولماسه، بو وقتندە حدیث شول حالنجه قالوب طورر و قرآن کریم ایله عمل قیلنور (۳).

۱۸) سنت نڭ شرعی دلیل بولوروی ایچون اوزینه مخصوص بولغان طریقلر ایله ثبوتی شرطلر.

بو شرطلر «مصطلح الحدیث» فنندە یازلغان اثرلرده تفصیل ایله بیان ایدلمشدر. «کتب سته» و شونلر کبی معتبر مچوه لرده بولغان حدیثلرنی، انتقاد عالملری طرفندن موضوع یا که ضعیف و متروک، سهو و غلط ایدلگری بیان ایدلگان حدیثلرنی استثناء سوگندە، «مصطلح الحدیث» فنندە مذکور

(۱) صحیح مسلم ج ۱ ص ۱۶۰

(۲) صحیح البخاری ج ۱ ص ۳۷

(۳) حضرت معاذ حدیثنده گی: «بم تحکم قال بکتاب الله قال فان لم نجد قال بسنة رسول الله» دیگان جمله لر همده حضرت عمر نڭ: «اذا اتاک امر فاقض بما فی کتاب الله فان اتاک ما لیس فی کتاب الله فاقض بما سن فیہ رسول الله» دیب شریح که یازغان فرمانی شوشی فکرنی تأیید ایتدر. الموافقات. ج ۴ ص ۷.

بولغان طریقلر ایله رسول اللهغه اسناد ایبدلگان دیب حساب قیاورغه تیوشلی. تیلیغی لازم بولغان دینی امرلر حقیقه اساس طوتولاچق حدیثلرنک بعض براری گنه بولسده شول مجموعه لرگه کریمی قالووی ممکن توگل. چونکه بو تقدیرده بعض بر شرعی حکملرنک امت گه تیلیغ ایتمولی قالغان بولووی لازم کیله در. حالبوکه رسول اللهنک تمام تیلیغ قیلووی و شونک سببلی اسلام دینی کامل بولووی خبر بیرلمشدر. (۱). حدیثلرنک رسول اللهغه طوتاشو طریقی شول حدیث کتابلری بولدیغندن بو کون بر کشی چیقوب ده شونلرغه کرمگان بر عبارتنی حدیث بولوق اوزره روایت قیلورغه کرشسه و محدثار اسمی توزوب حدیثنا فلان عن فلان دیب بر سلسله بیان ایتسه موگا اشانورغه ممکن بولماز.

موضوعات فننده تالیف ایتمولگان صوگفی اثرلرده، درست اسناد تابولما-غان بعض حدیثلر حقیق: «بو حدیث، اسناد چهنندن ثابت بولماسده، معناسی درست» روشنده سوزلر کورلدر. موندی اش: «بر حدیثنک درست بولووی ایچون معناسی درست بولو کفایت قیله ایکان» دیب وهم قیلدررغه سبب بولدیغندن طوغری بر حرکت توگل. حدیث بولور ایچون معناسی درست بولوغنه بیتمی، بلکه اسناد چهنندن ثابت بولووی شرطدر.

۱۹) حدیث و سنتلر، دلالتلری قطعی بولغان قرآن آیتلرینه یا که بدیهی و یقینی دلیللرگه خلاف بولوب بولماولرینی قارامق، راویلر حاللرینی تیکشرمک و معتبر حدیث کتابلرنده ذکر ایتولوب ایتولماولرینی تفتیش ایتمکدن مقمدر.

موگا کوره یقینی دلیللرگه و بدیهی فاعده لرگه اوشداق دلالتلری قطعی بولغان آیتلرگه صریح صورتده خلاف حدیثلر کورلسه شوشی حدیثلرنک راویلرینی و آنلرنک حاللرینی تیکشروب طوررغه، کتب سته مؤلفلری و مسندلر صاحبلری یاخود باشقه بر معتبر شیخلر طرفندن روایت ایتولوب ایتولماولرینی بلورگه حاجت یوق. بلکه اشانچلی بولسه لرده بنده چیلک سببندن راویلردن برینک یا گلشووینه عمل قیلورغه و عمل گه قویمازغه تیوشلی. رسول اللهنی حقیقته قارشو سویله تو و آنک طرفندن برییینی انکار ایتدروگه کوره، شول

حدیثیڭ درست بولماوی ایله حکم ایتو بیگلره کدر. اغف الضرر بنی التزام ایتو قاعده سی اوشبو کجا اجبار قیلهدر. بو، یا گنا بر سوز تو گل. عصر سعادتده دستور طوتلمش بر قاعده در. حضرت عمر ایله اوغلی عبدالله: «ان المیت یعذب ببعض بکاء اهله علیه» (صحیح بخاری. ج ۲ ص ۸۱. صحیح مسلم. ج ۱ ص ۴۵۴) دیب روایت ایتدی کولرنده حضرت عائشه: «حسبکم القرآن: - ولا تزر وازرة وزر اغری» دیب رد قیلهدر.

اوشبو اصلغه بنا قیلوب رسول الله حضرتلرینه سحر تأثیر ایتو سببندن خیالمنووی، فرشته لر قویاشنی آلتون آریاغه سالوب کوکن تارتوب بارولری، یرنک بر چیتندن ایکنچی چیتی هم اوستی ایله آستی آراسنده غی مسافه نك اولجاولری، اوشنداق بریدی قات بولوب (۱) هر قاتده بر تورلی عیوانلر طور ووی، یرنک اوگز و بالقلر اوستنده طور وده قیامت کوننده اوگز نك بوغازلانو ب آشالووی، بز نك قافقاز تاوومزدن عبارت بولغان «قاف» تاوینک زبرجدن، کولر نكده قایوسی باقر و قایوسی آلتون و کوشدن ایدیکلری، نیل و فرات همده سیحان و جیحان یلغهلرینک باشلری چتندن چیقوب طور ووی (۲)، متدی، خضر و الیاس خیرلری همده دنیانک عمری تعین قیلنووی، آزغنه اشلرگه افراط کوب ثوابلر یا که افراط الوغ عذابلر بیان ایدلووی حقنده غی حدیثلر شول حاللرنچه حکمسز قالورغه تیوشلی بولور. چونکه آنلر نك بعضیلری صریح بولغان قرآن آیتلرینه و بعضیلری ده حس و مشاهده، بدیهی و یقینی دلیللرگه خلافدر.

مسلم طرفندن: «ابوسفیان، مسلمان بولد یغندن صوگ اوزیمک قزی ام حبیبه ننی نکاح قیلوب آلووینی رسول الله دن رجا قیلدی» مضمونی ایله روایت ایدلگان (ج ۲ ص ۲۶۴) حدیثی تاریخی حقیقت گه خلاف (۳) بولد یغندن

(۱) «الله الذی خلق سبع سماوت ومن الارض مثلهن» آیتی حقنده «شورا» ده سویله ندی. شونده مراجعت قیلهدر. ج ۵ ص ۵-۳۸.

(۲) صحیح مسلم ده اوشبو حدیث بار: «سیحان و جیحان و الفرات و النيل کل من انهار الجنة» ج ۲ ص ۳۵۱. اوشبو حدیث شرحنده نووی: «فیه تأویلان احدهما ان الايمان عم بلادها وان الاجسام المتغذية بماؤها صائرة الى الجنة. والثاني وهو الاصح انها مادة من الجنة» دیمشدر. لیکن بو حدیثدن آکلاشلغان نرسه: «جنتده شوندی اسمده یلغهلر بار» دیمکدن گه عبارتدر. مونک ایسه یر یوزنده بولغان شول اسملی یلغهلرغه مناسبتی بولماسه کیرهک.

(۳) ابو سفیان هجرتدن سکرنجی یل مکه فتح ایدلگان کونلرده اسلام دینینه کردی.

شول حالنجه قبل ايتماسلر آڭا كوره ده قوتلى دليللرگه خلاف بولغان
 حديثلرنى (برر راوى وهمينه عمل قيلوب) اربويت طريقى ايله قبول ايتمازگه
 تيوشلى بولور. يرنگ برطرفى دائما قوياشغه فاراب طورووى و قوياشنگ
 هيچ بر وقتد، بردن غائب بولماوى ايكى يرده ايكيك دورت بولووى قدر
 آچىق حقيقتلردنر. علم ومعرفت ترفيسى سببندن بيك كوب نرسلرنك
 اوزگارووى ممكن بولسده بديهياننگ اوزگارووى و باشقارووى ممكن توگل.
 كيلهچك زمانده انسانلر اوزلرنيك هنرلى سايه سنده حتى لوح الحفظونى
 كوررگه ده موفق بولسونلر، اجرام سماويه لرگه اطلاق كسب ايتيه آسونلر،
 ايكى عدد، هميشه ده دورتنك يارطيسى بولوب طورر، نفى ايله اثبات هيچ
 بر وقتده جيولماز، ايكى نقطه آراسندهغى اڭ قسقه يول هرچاقده طوغرى
 سزق بولوب طورر. شوشندى بر حقيقتگه قارشو بولديغى ايچون: «قوياش،
 بردن بايوديغندن صوڭ عرش آستينه باروب سجده فيله وتسكرار چيقار
 ايچون اذن صورى، اذن بيرل بكندن صوڭ مشرق طرفندن دهى چقاد، كونلر
 نك برنده مشرقن چيقار ايچون آڭا اذن بيرلماز، بلكه: — كيلسگان يو—
 لىكن كيرى قايت! ديولور، شول وقت قوياش مغربن چيقار» مضمونده
 بولغان حديث (صحيح البخارى. ج ٤ ص ٧٥ وصحيح مسلم ج ١ ص ٥٥)
 ظاهرنجه قبول ايدلماز. بو حديث ايله مثال كيتورمك بخارى ايله مسلم
 روايت ايتديكلرندن ومونلرنك روايتلرى بيك اعتمادلى بولديغندنر.
 يوقسه «حضرت على ايكندى نمازى او قوسون ايچون، بايقان يرندن قوياش
 نكرار قايتدى و كيرى چيقدى» مضمونده بولغان حديثلر (١) نى بو اصلغه
 بنا قيلورغه حاجت يوق. چونكه اول حديثلر روايت چيتمندن ده اشانچلى
 توگللر (٢). اگرده اوزينك ياشين روشنده گى آتلوب باروونده بولغان

مونده حتى خلاف ده يوق. اما ام حبيبه بو وقتده كوبدن رسول الله نكاحنده ايدى. مشهور
 روايت كه كوره ام حبيبه. حبش مملكتنده طورديغى كونلرنده هجرتن آلتنجى ياكه يدنجى
 يلده رسول اللهغه نكاح ايدلگان ايدى.

(١) موفى قاضى عياض «شفا» ده ذكر قيله در.

(٢) المحققون من اهل العلم والمعرفة بالحديث يعلمون ان هذا الحديث كذب موضوع.
 منهاج السنة. ج ٢ ص ١٨٦. آرزغه مناسبت ايله بو يرگه ابن سبكي نك اوزندن صولر آغروب
 يازغان بر حكايه سيني كوچره مز: «انه (اسماعيل ابن ميمون) قال يوما لحادمه وهو فى سفر
 قل للشمس تقف حتى نصل الى المنزل وكان فى مكان بعيد وقد قرب غروبها فقال لها الخادم:

قویاش (یر کرهسی) یاروم غنه دقیقه طوقتاب طورسه اییدی اجرام سماویه (بولدزلر)، زلزله وقتنده پیدالاشیمه واستا کانلر ساتولاطورغان مغازینلر قیلمندن بربرینه صوغولوب قوم اورننده تتلگان، اوشنداق دگزلر تاشوب چیقغان تاو تاو بولوب قوری اورنلرنی باسقان و دنیانی ده طوفان غرق ایتکان بولور اییدی. پیغمبرلرنک معجزه لری حقلضده شمه یوق، لیکن معجزه لرنک ده اوزینه کوره بر چیگی بار. «قل سبحان ربی هل کنت الالبشرا رسولا» (بنی اسرائیل آیت ۹۵). لیکن بوماده، نیندی کافرلرنک صورای بوینجه معجزه ایتولوب کورساتلگان؟ شول وقتده «مدینه ده کافرلر بار اییدی؟» شونلرنی ده تیکشورر- گه تیموشلی

انشقاق قهر حدیثی ثابت بولسه، اول واقعه ده موندی استحاله لر یوق. چونکه آنده بر قدر هلاکت لازم بولسه، اول هلاکت فقط «آی» کره سنده و آی اوستنده طوروچی حیوانلر (اگرده حیوانلر بولسه) آراسنده غنه بولورغه ممکن بو هلاکتلرنک بر خلقی ایچون تأثیری بولمسه کیرهک. شول وقتده «آی» ده زور بر هلاکت بولمادی دیب دعوی قیلورغه ممکن توگل.

خلاصه: راولبار، نی قدر اشانچلی بولسه لرده قطعی دلیللر گه وخصوصا قرآن آیتلرینک ظاهر لرینه خلاف بولغانلرینک شول حاللرنجه درست بولولرینی اوست گه آلهازغه تیموشلی (۱). آندی حدیثلرنک حکمسز قالولردن ضرر یوق، بلکه فائده بار. (استغفرالله ان طغی القلم اوزلت القدم والعصم لله وحده).

قال لك الفقيه اسماعيل قفي فوقفت حتى بلغ مكانه ثم قال للخادم اما تطلق ذلك المحبوس فامرها الخادم بالفروب فغربت واظلم الليل في الحال» (طبقات الشافعية . ج ۵ ص ۵۱) بو حكايتنی: «ابن حزم كلام علمي بلميدر ايدي . ذهبي ترجمهء حاللرنی انصاف ايله يازميدر ايدي» دييوچي و ۷۷۱ ده وفات بولغان تاج الدين ابن السبكي يازا هم ده حقيقت حاله اشانوب يازادر. ذهبي . اثرلرینی موندای قب قزل يالغانلردن صاف قیلووی سبکی ابن سبکی قاشنده انصافزدر .

(۱) حنفیه مذهبنده بيك الوغ ذالمير بو طوغوروده: «يكثيرلكم الاحاديث من بعدى فاذا روى لكم عنى حديث فاعرضوه على كتاب الله فما وافق فاقبلوه وما خالف فردوه» روشنده حديث كوچرسه لرده محدلر . اوشبو حدیثنی مطعون صانامشلردر مذکور حدیث . كتب سته نك هيچ برنده يوق . تفتازانى . «صحيح البخارى» نى كورماوى سببلى «تلويح» ده «وايراد البخارى اياه فى صحيحه لا ينافي الانقطاع» ديمشدر (توضيح . ج ۲ ص ۲۶۱-۲۶۲-۳۱۳ . تلويح . ج ۲ ص ۲۶۱ . حاشية المرجاني . ج ۳ ص ۷۷ . الموافقات . ج ۳ ص ۸ وج ۴ ص ۹ . المجموعه الكبرى لابن تيمية . ج ۲ ص ۳۴۲ .

(۲۰) رسول الله ﷺ حدیثلری (سنت)، اوزندن صوڭ کیلنگان امتارینه اوشبو اوچ تورلی طریقنڭ بری ایله کوچرلهدر: خبر متواتر، خبر مشهور، خبر واحد.

۳نچی ماده شرحه رسول اکرم حضرتلرینڭ اوزندن طوغری ایشدوچیلرگه کوره حدیثلر، حس ایله بلندیکلری ایچون قطعی و یقینی بولوب ده باشقه لرغه کوره یالنگر خبر آرئلی غنه بلورگه ممکن ایدیکنی سوبله دڭ. شوگا کوره اوزندن طوغری ایشتمه گان کیمسلرگه رسول الله ﷺ حدیثلری، خبر متواتر، خبر مشهور، خبر واحدن بری ایله گنه ایرشورگه ممکن.

(۲۱) خبر متواتر، شوندی خبردرکه، انی سویله وچیلر اوز آرالرنده اتفاق توزو سبیلی یالغان سویله ولرینی عقل درست کورماز. متواتر خبر حقنه دنیاوی و شرعی خبرلر، جهلمسی بر نسپنده بولوب آبرمه یوقدر. خبرنڭ متواتر بولووی ایچون اوشبو نرسهلر شرط: ۱) روایت قیلوچیلردن نصاب غه یتارلک قدر بولغانلرینڭ هر بری عقللی بولسون، شول خبرنڭ مضمونینی بلسونلر، شول خبر مضمونی ایله اوزلری اعتقاد قیلغان بولسونلر. ۲) خبرنڭ منبعی مشاهده و حس ایله بلنگان بولسون. ۳) یالغان سویله رگه اتفاق قیلولرینی عقل درست کورماز درجه ده هر بوونده کوپ بولسونلر، اورنلری ده باشقه باشقه بولسون. الڭ وقتده «فازان» شیرى مسلمانلر قولنڭ بولدیغنی و شونک هم مسلمان پادشاهلری حکم قیلوب طوردفلرینی بلوموز کبی. آدم بالالری اوزلری کورمه گان و ابعهلرنی باشقه لردن ایشدوب و یازلغانلرنی اوفوب غنه بله آلالر. بز، اوتکان زمانلرده سیبویه و ابو حنیفه اسمنڭ عالمر بولغانلغینی اوشنداق محمد علیه السلام غه پیغمبرلک کیلوب قرآن اینگانلگینی اوز کوزمز ایله کورمادڭ، چونکه بونلر کوبدن بولغان واقعه لدر، بزلر اول و قتلرده یوق ایدڭ. حاضرگی کونده اوز و قتمزده بولغان نرسهلرنڭ ده کوبسینی کوره آلمیمز. بو کونده دنیا ده «بغداد» و «تونس»، «دهلی» و «نیورق» اسملی زور شهرلر بارلغنی بلسه ک کوزمز ایله کوروب توگل بلرکه باشقه لردن ایشدوب (خبر ایله) گنه بله مز. خلقلر بعض بر خبرلرگه اشانما دئلری و بعضیلری حقنه اشانور اشانماز صورتک ایکیلی طوردفلری و بعضیلری حقنه بر طرفن آرتق کوردیکلری حاله فایسی بر خبرلر حقنه میچ

تەردد قىلمازلار ۋاۋز كوزلرى ايله كورگان نرسە قىيلىنن شوئنگ درست ايدىكنى بىلۈپ طورلرلر. ايشتە شوشى صوگغى خىبرلر «خبر متواتر» اسمندە بولور. بعض بر وقتدە بىك از كشىلرنىڭ ۋ بعض ۋ قتلردە حتى بر گنە آدمنىڭ خىبرلرى ايله دە «علم» حاصل بولور. انسانلر هيچ دە شىتە قىلمازلر. مثلا: بر غرداۋاى طرفندىن اۋز اسمينە بازلغان برر محكمەنىڭ پاۋبىستكەسىنى آلۋچى آدم اۋزىنىڭ محكمەگە چاقىرلۋوندى تەرددى بولماز ۋ غوبىيرنسىكى پراۋلىنيەدن اوكلز كوتوب طورۋچى كىمەسە ۋ ولص پىسىرى طرفندىن كىتورلىگان اوكلزنى هيچ بر شىتەسز اشانوب آلور. لىكن بوندى نرسەلردە «علم» بولمىقى خىبردن توگل، بلىكە باشقە قىرىنلار سببندىلر. مەلىكت اىچندەگى رسىمى تىلىغىراملر، هر تورلى رسىمى كانغىلر (شول جەلەدن ملالار طرفندىن مېترىقەلرگە يازلغان نرسەلر)، ناتارىوسلر طرفندىن تصدىق ايدىلمش حىجت نامەلر، شىفرەلى يىباكە خصوصى آدملىرنىڭ اۋز آرالىرنىڭ اصطلاح قىلمش تىلىغىرام ۋ يازولارى قىرىنلارنىڭ درجەلرىنە كورە خىبر متواتر درجەسىدە دىلېل بولورلر، علمنى افادە قىلورلر. فقط «قىرىنەلر» نىڭ قوت ۋ ضعيفلىككە بولغان درجەلرىنى آكلماق شىرطىر .

قرآن كرىم، اوشنداق نمازلرنىڭ شىغى هم ركەتلىرىنىڭ كىفمىتلىرى (مثلا: هر ركەت بر قىيام، بر ركوع ۋ ايكى سجدە هم دە هر نماز آخىرنە نەدە بولو كىبى نرسەلر) رسول الله خىزىرتلردىن كوچىرلۋوب هر بوۋندەغى امتلرگە ايرىشوب طورادىر. متواتر خىبر، كىرەك دىنى ۋ كىرەك دىناۋى بولسون محسوس ۋ بدىيى نرسە قىيلىنن، هيچ بر شك ۋ شىتەنى احتمەل طوتىمى طورغان علمنى موجب بولادىر. اكر دە متواتر طرىق ايله حىث كوچىرلسە، گوىا رسول الله خىزىرتلىرىنىڭ اۋزىن ۋ واسطەسز فلانسز ايشىرلىگان حكەمدە در .

متن ۋ روايتلىرى تورلى تورلى بولغان بىك كوب خىبر ۋ اعدىلرنىڭ دە التزاما گنە بولسە دە مشترك بر معناغە دلالت ايتەكلرى، شول دلالت قىلغان نۇقتەلرى طوغروسندە «متواتر خىبر» گە كىرەدر. لىكن موزنە لفظ ۋ عبارتلردە بىرلىك بولماۋى سببلى موكئا «تواتر معنوى» اسمى بىرلە. اولىگىسى ايسە «تواتر لفظى» در. مثلا: برى «حاتم» نىڭ ھىدبە ايدوب آت بىردىكى، ايكىنچىسى دە بىردىن بىر دەسنى بوغازلاب قوناق قىلدىغىنى، اوچونچىسى آفچە بىردىكىنى ۋ غىبر شوشى قىيلىنن بىك كوب ۋ افعالر بىيان ايدىلۋوب بىك كوب منبىلردىن چىقمش خىبر ۋ اعدىلرنىڭ جەلمەسندىن بر «جو مردلىق» معناسى آكلاشلور . خىبرلر جو مردلىقغە التزاما دلالت قىلورلر. حاتم نىڭ آت بىروۋى ۋ دوەسىنى

بوغازلاب قوناق صیلاووی کیی خبرلر برهم برهملری خبر واحد بولوب ظن درجه سندن اوتما دیکلری حالده جو مردلغی تواتر معنوی ایله ثابت بولور .
تواتر لفظی، یقین و قطعیلکنی مفید بولدغی کیی تواتر معنوی ده بعینه شونک کیی یقین فی مفید بولادر . بو چیتدن بونلرنک آبرمه لری یوق، ایکسی بر حکمه در . فقط «تواتر لفظی» نه قدر عزیز بولسه «تواتر معنوی» ده شول درجه ده عزیز (نادر) در . کوبسنجه جزاف سوبله رگه عادت ایتکان مؤلفلر بر طوغروده بیش اون عهد حدیث کورسلر اسناد طریقارینی نیکشر مکسزین، منلرنک نیندی نقطه لرغه مشترک صهرتده دلالت قیلورلرینی تدقیق ایتما کسزین: «بو حدیثلر تواتر لفظی ایله متواتر بولماسه لرده تواتر معنوی ایله متواتر بولالر» دیه دعوی قیلورلر . لکن مونی اثبات ایتک، بینگل بر اش تو گلدر .

دنیاده بولغان متواتر خبرلرنک مصداقلری «تواتر معنوی» بولوب «تواتر لفظی» ایسه فکرمزگه کوره اسلام لرغه خاص بر نرسه در . قرآن کریم دن باشقه، موکا مصداق تابولماسه کیره ک . تابولسه ده بیک آز تابولور .
متواتر خبر ایله کوچرلگان «سنت فعلیه» کوب بولسه ده (۱) «سنت قولیه» بارلغده اسلام عالم لری اختلاف فیلمشیلر در . بعضیلری مصداق تابارغه طریشوب: «انه الاعمال بالنیات»، «من کذب علی متعمدا فلیتبوء مقعده من النار» کیی حدیثلر ایراد قیلسه لرده مونلرنک متواتر بولولرینه: «بو حدیثنی عشره مشره روایت ایتدی و بو حدیثنی ایکبوز صحابه نقل قیلدی» دیمک کیی شیلردن باشقه دلیل کیتورمادیلر . تواترلق ایچون بو دلیل لرگه کافی

(۱) متواتر خبر ایله ثابت بولغان «سنت فعلیه» لر عبادت و اخلاق طوغروسنده کوب بولسه ده معاملات قسمنده آذر . معامله ده بولغان سنت فعلیه لرگه مثال ایوب اوشبو نرسه لرنی کورسانورگه ممکن: (۱) محسن بولغان زناچینی رجم قیلو وتوبانده گی نرسه لرک حرام بولوی: (۲) آشاو ایچو وقتند . آلتون وکوش نرسه لرنی استعمال قیلو . (۳) ابرلرنک یفاک، کوش و آلتون کیولی . (۴) یورت ایشاگینک ایتینی آشاو . (۵) اوزندن بالاسی بولغان کیزه گنی صاتو . (۶) خانونی ایله آنک عمه سیننی یا که خاله سیننی بر وقتده نکاحغه جیو . شونلردن باشقه نرسه احتمالگه بتولنه ی یوقدر یا که بیک آز بولور . رسول الله نک مرتدنی قتل ایتدرووی شول وقتنک اقتضاسندن سیاسی بر اش بولغان بولسه کیره ک . شونک ایچون اول عملنی «سنت فعلیه» دن صانارغه و رسول الله دن سوک (اگرده سیاست مقتضی بولماسه) آنک ایله عمل قیلورغه ممکن بولماز . مرتدنی قتل قیلو حقتده امام بخاری طرفدن کیتورلگان آیتلرنک مطلوبغه دلالتی یوق دیلر . (صحیح البخاری . ج ۸ ص ۴۹) .

توگل . اما اشراط ساعت حقنہ خصوصاً نزول عیسی کبی مسئلہ لارده متواتر حدیث قطعیا یوقدر .

(۲۲) «خبر مشهور» شوندى خبردر که برنیچی عصرده خبر واحد بولوب، صوگ عصرلرده متواتر درجه سینه ایرشور .
 «خبر مشهور» اسملی خبر، حقیقت حالده خبر واحددر . لکن ایکنچی عصرده کوپ آدملر طرفندن قبول ایلولوب روایت قیلن یغندن بر تورلی اهمیت کسب قیلور . یوقسه بر خبرنک ایکنچی قرنہ متواتر بولورونن آنک قطعى صورتده رسول اللایندن ایشدلووی لازم توگل . شونک ایچون ده «خبر مشهور» یقین و قطعیلکنی مفید توگل بلکه عادتى خبر واحدندن اوستون بولغان علمنى گنه مفیددر . اوشبو سببندن خبر مشهورنى انکار ایتودن بعض بر صورتلرده ضلالت که توشمک لازم بولسده کفرلک لازم بولماز . «خبر مشهور» اهل اسلام اصطلاحی غنه بولوب بالنگز سنت وحدیث بابلرینه غنه مخصوصدر . باشقه خبرلرنک بعضیلرنده «بو خبر، مشهور» دیب سویلهسلر، اول بو معنا ایله توگل بلکه لغوی معنا ایله گنهدر .

(۲۳) «خبر واحد» شوندى خبردر که برنیچی و ایکنچی عصرده متواترلک درجه سینه یتماز . موندن صوگخی عصرلرده متواترلک درجه سینه یتووی سببندن «خبر واحد» لکنن چیتیمیدر .
 بوده سنت وحدیث روایتینه گنه مخصوص بولغان اهل اسلام اصطلاحیدر . یوقسه باشقه صورتلرده خبر، بامتواتر یا خبر واحد بولوب ایکی گنه قسمدر . خبر واحد ایله «ظن» غنه حاصل بولور . خبر متواتر ایله اعتقادده عملده لازم بولور . خبر مشهور هم خبر واحد ایله عمل لازم بولور، اعتقاد لازم بولماز . «خبر واحد ایله ظن» غنه حاصل بولور» دیگران سوز هر تورلی قرینه لردن بالانماچ اتملوب خالص حالده بولغان خبرلر که کورهدر . یوقسه خارجی قرینهلر قوشلو سببندن بعض بر خبر واحدلردن «قوتلی ظن» حتی که «یقین» حاصل بولور غده ممکن . رمضان آینده مؤذنک آخشام نمازینده اذان ایتووینی بلوچی مسلمانلرنک قویاش باووی حقنہ کوپ شبهلری فالهیدر .
 هر حالده حدیث روایتلری حقنہ بولغان «خبر واحد» لر کوپ وقتده «صرف ظن» نی غنه توگل بلکه «قوتلی ظن» نی موجب بولار . بو حال حدیثلرده

توگل حتی تارىخى روايتلارده اوشبو روشده در (فوتلى ظنى افاده بولمى).

(۲۴) مشهور محدثلرنىڭ هر بىرى يا كه بعض بىرلىرى طرفندن روايت ايتلورده چرح وتعدیل عالملىرى طرفندن خىلافسىز قبول قىلنغان حدیثلر، «برنچى صنف» و آندن باشقىلرلى «ايكنچى صنف» اعتبار قىلنورلر.

«كتب سته» و مشهور «مسند» لى همده «مسندك» و مجموعه لارده بولغان حدیثلر مونده ذكر ايتولگان نطقه دن «برنچى صنف» و «ايكنچى صنف» اسمنده ايكى گه آيرلالر. «ايكنچى صنف» دن بولغان حدیثلر كه كوره «برنچى صنف» حدیثلىرى آرتق معتبر بولاچقى معلوم. شولای بولسده «برنچى صنف» دن بولو ايله گنه ظن مرتبه سندن چيقوب قطعى درجه لرينه كوتارله آللمر. اعتقادغه دائر يازلغان بعض بر اثرلرده: «زمان آخرى يتكانه دجال و دابة الارض. بأجوج و مأجوج هم مېدى چيقار، قوياش مغرب طرفندن طوغار، كوكدن عيسى پيغمبر توشار، مونلرنىڭ هر بىرى حق» مضمونده سوزلر بار. موندن مقصود ايسه «اوشبو فكرده بولو، جهنور مسلكنده بولوغه علامتدر، خبر واحد بولسده بو طوغورده بخارى و مسلم همده باشقه سنن كتابلارنده و مسندلرده حدیثلر بار، ذاتلرينه نظر ايتولگانده بواشلر محال و متمنع توگل» ديمك بولسه كيرهك. بوقسه مذكور نرسه لرنى، انكار قىلو سيبلى كقولكنى موجب بولا طورغان اعتقادى مسئله لردن ضرورات دينده دن ديب حكم ايتو ممكن توگل. چونكه اعتقادات ايچون خبر واحدلر كفايت قىلمى، بلكه قطعى دليللر (قرآن آيتلىرى) كيرهك ۶۱ نچى ماده). حالبوكه مذكور ماده لى حقنده صريح دلالت ايتو طورغان قرآن آيتلىرى بارلىق بلىمى امام غزالى: اصول دين (معتقدات) حقنده قرآننى اصل طوتارغه تيوشليلگىنى دعوى قىله در (۱). بو طوغورده امام غزالى متفرد توگل بلكه اسلام دينىڭ اماملىرى مونده متفقلردر.

اعل اسلامنىڭ جهنورى، قطعى دليللر ايله ثابت بولغان معتقدات ايله بىرلكره گرچه ظن طريقه چاغنه ثابت بولسده لارده اشراط ساعت حقنده خبر بىرلگان نرسه لرنىڭ بعض بىرلرينى اوز مسلكلىرى ايچون علامت ايتوب آلغان

بولورلر . بىر مىسلىك خەلقنىڭ اوزلىرى ايچون شىعار قىلۇپ آغان مادەلرېنىڭ
بعض بىرلىرى رىكن اورنىدە بولغان حالده بعض بىر مادەلرى مستىب و مندىوب
اورنىدىن بولۇوى عادىتدە بار .

اشراط ساعىدىن سانالا طورغان نزول عىسى بن مېرىم حىقندەغى حدىثلر
نىڭ متواتر بولە وىنى دعوى قىلۇچىلر بارلىقى معلوم (۱) . بىزنىڭ اوز تىكشور ووزمىگە
كوره بو خصوصەغى حدىثلر نىڭ كوپىسى ابوھىرېرەدن روايت ايتولە . آندن
باشقە دىخى ابكى اوچ صحابە بولسەدە روايت ايتۇچى صحابەلرنى آلتى بىدىگە
طەلەرە آلمادى . بىزنىڭ استىقرازمىز البتە ناقص و قاصردىر ، بو اشى ھىر كېمەدىن
مقدم اوزمىگە معلوم . ايندى استىقرازلىرى كىمال و اعتمادلى بولغان كىشىلر
صحابەلردىن يىكرمى راوى تابىسونلر ، اوتوز صحابە بولسەن ، شوشىلر ايلەگنە
حدىثلر متواتر دائىرسىنە كرهلمى ؟ كىر ماسەلر آندى حدىثلر ايلە اعتقادات
نىچوك ثابت بولادىر ؟ . مۇخالفلىرى ھىر وقت : « قل ماتوا برهانكم ان كنتم
صادقين » (آل عمران ۴۸) ھەمدە « ان تتبعون الا الظن وان انتم الا تخرون »
(انعام ۱۴۹) دىبە تەجىز و توبىخ قىلە طورغان قرآنغە تابىم بولغان خەلقلر
قرآن كرىم تەلىمىنە موافقى روشدە برهان قائم بولماغان . دىللىلر ظن
درجەسىدىن يوقارى چىقماغان مەضوعلرنىڭ اعتقادلىق بىنى لازىم كورسەلر قرآن
كرىم الزاملىرىنە و توبىخلىرىنە اوزلىرى طوغرى كىلمەزلرمى ؟ . « باعيسى انى
متوفيك ورافعك الى ومطورك من الدين كفروا » (آل عمران ۴۸) آيتى نزول
عيسىنى انكارغە دلالت ايتماسە ، اثباتىنەدە دلالت ايتماز (۲)
خلاصە : اشراط ساعىت حىقندەغى حدىثلر ، معنا ايلەگنە توگىل بىلكە
لفظلىرى ايلە كوچرلەگانلىكلرى (۳) ، معنا ايلەگنە كوچرلەگان تەقدىردە مفاذلرى
اصلا اوزگرمىگان حالده روايت ايتىلۇلر ائىمات قىلىنسەغىمە عقائد كىتابلرنە
ذكر قىلىنغان اشراط ساعىت نىڭ معتقدات و ضرورىيات دىنىيەدىن بولۇوى لازىم
كىلور .

(۲۵) « سنت ، زىك ، بو يورده ذكر قىلىنغان ھىر بىر قىسمى ، قرآن

(۱) جامع البيان . ج ۳ ص ۲۰۳ .

(۲) عن ابن عباس « متوفيك » ممتك . جامع البيان . ج ۳ ص ۲۰۳ .

(۳) چونكە سوزنى معنا ايلەگنە كوچرۇچىلرنىڭ ، سويلەوچى مرادىدىن يىكرەك اوز
آنگلاورلىنە كوره كوچرۇلرى ، لفظلرنى اوز فېھملىرىنە موافق روشدە سوق ايتۇلرى معلومدر .

كريمدين سوڭغى درجده اهل اسلام ايچون شرعى حجتدر .
 شريعت تبليغ فيلوچينڭ سوزلىرى و عمللىرى ، كيرهك متواتر و مشهور ،
 كيرهك واحد خىرلر ايله كوچرلسون اوز درجهلرندە حجت بولورغە تيوشلى .
 مونڭ حقنە عقلى و شرعى دليملر كيتروپ سوز اوزايتورغە حاجت كورلى .
 سنت قوليهنڭ و قتلى غنە شريعت بولو و ينى دعوى فيلوچيلر كورلسە ،
 دقت چلب اينارلك دليملر كيتوره آلمادقلىرىدىن دعوالرى قبول كورلەمەشدر .
 بعض بر آدملىرە «سنت قوليه» دن بولغان «خبر واحد» نڭ گنە شرعى حجت
 بولو و ينى انكار فيلوب آنڭ حجت بولماوى سببلى اسلام ديننە كيمچىلك
 كىلماوىنى دعوى ايتدىلر . بو سوڭغى آدمارنڭ دليملرى بتونلەى اھميتسىز
 بولمادقلىرىدىن بويردە ذكر فيلو مناسب كورلدى . مەنلرنڭ سىندارىنى اوشبو
 مادەلرگە چىارغە ممكىن :

(۱) روايت بابندە ، محدثلر قاشندە اساس طوتولغان نرسە «عدالت» ايله
 «صدق» در . حالبو كە بو ايكى صفت ، حسى ميزانلر بىرلە بىلنە طورغان شيلردن
 توگل . «صدق» ايله «عدالت» نڭ بعض بر علامتلىرى و دليملرى بىك آشكار
 بولغان حالدە بعضيلرى شول نسبتدە ياشرون بولوب يالڭىز «وچدان» ايله گنە
 حكم ايتولەدر . «وچدان» ەم «تحرى» خطالقدردن ، يا كىشلىقلردن امين
 توگللىر . شونڭ ايچون مونلرغە غنە بنا قىلنو سېمىدىن عدل توگل آدملرنڭ
 عدل ظن ايتولولى و عدل آدملرنڭ دە عدل توگل دىب تانولولى ، اوشنداق
 صادقلىرنڭ كاذب و كاذبلىرنڭ صادق دىب گمان قىلنولولى بىك ممكىن . بر
 يالقانچىنڭ ، اوزىنڭ مكرى و اونكونىڭكى ايله اوزىنى راست سوزلى كورساتورگە
 قولدىن كىلە و بر فاشق آدمدە ، نفاق و مداھنە فيلوب اوزىنى عدل آدم
 ظن ايتىدەرە آلدەر . كوڭللىرى ياخشى ، نفاق و رىيا ايله اشلىرى بولماغان
 و اوزلردن باشقەلرغە حسن ظن قىلونى عادت و وظيفە انسانيت قىلغان
 صافى ذاتلرنڭ شوشىدى آدملرگە آلدانولولى و شول سببلى مذكور كىشىلرنڭ
 حدىتلرىنى برنچى درجده حساب ايتوب كوچرولولى مستبەد توگل .

(۲) پيغمبەرلردن باشقە آدملر معصوم بولمادقلىرىدىن ، نى قدر «صادق»
 ونى قدر «عدل» بولسەلردە اونوتولولى و ياكى كىشوللىرى جاۋز كە توگل بلكە
 هر وقت واقع بولوب طورادر (۱) .

(۱) الوغ صحابەلردن عمران بن حصين : «والله ان كنت لارى انى اوشئت احدت
 عن رسول الله صلى الله عليه وسلم يومين متتابعين ولكن بطأنى عن ذلك ان رجالا من اصحاب

(۳) حدیثلرنڭ يالکیز معمار ايله گنه کوچرلورلى بولا حتى عبارتلى ايله کوچرلگان حدیثلرگه کوره يالکیز معنالى ايله گنه کوچرلگان حدیثلر کوبرهك بولسه کیرهك. معنا ايله سوز کوچروچيلر عادتسه، سويله وچى مقصودندن بيگيرهك اوز آكلولرينه کوره تبصير قيلهلر و جملهلرنى اوز فيملرينه کوره سوق ايتهلر. بو تقديرده، اهميتلى بولغان بر کلمه، شول اهميتدن خالى ليکن معما جهتندن بوزوق بولغان ايکنچى بر کلمه برله آلامشووئى ممکن.

(۴) راويلرنى جرح و تعديل قيلو خصوصنده هر کيم ايچون دستورالعمل طولورغه صلاحيتلى بولغان قاعدهلر آز. اوشبو حکمت ايچون بر قدر خلقلر بر راوينى تعديل قيلدقلىر حالده ايکنچى برلرى شول راوينى جرح ايتهلر. بر وقتسه ياکه بر آدمه بولغانده بر صفت، جرح سانالهاديفى حالک ايکنچى بروقتک ياکه ايکنچى بر آدمک بولسه، شول صفت جرح فيلنده در (۲).

رسول الله سمعوا كما سمعت وشهدوا كما شهدت ويحدثون احاديث ما هي كما يقولون واخاف ان يشبهلى كما شبه لهم». تأويل مختلف الحديث لابن قتيبة. ص ۴۹-۵۰.

(۲) موگا اوشبو مادهلرنى مثال قيلورغه ممکن: (۱) اهل اسلامنگ جمهورى ابوهريره رضى الله عنه نى تعديل ايتديكلرى حالده بعض بر صحابهلر: «حضرت رسول الله ايله اوج گنه بل طورديغى حالده شول قدر كوب حديث روايت ايتدركه، بو مدتده گنه اول حدیثلرنى کوچررگه امكان يوق» ديشلر واوزينه ده: «بر اوزنگنه نيچوك بو قدر كوب حديث روايت قيلهسن، شول حدیثلرنى رسول المهدن بر يالکیزغنه ايشتدگمى يوقسه ايده شلرگده بار ايديمى؟ ايده شلرگ بولغان بولسه آنلر كيملر ايدي؟» ديب سؤال بيرمشلر. ب) بتون سير علمينگ دنياغه تارالويونه سبب بولورلق درجه ده خدمت ايتوچى محمد بن اسحاق (صاحب المغازى) گه بعض محدثلر. حديث عالمينك الله الوغلمينه بيرله طورغان «امير المؤمنين» عنوانينى بيرديكلرى حالده ايکنچيلرى «الكذب الناس» روشنده ذم قيلمشلر (ميزان الاعتدال. ج ۳ ص ۲۱). ج) بر فرقه خلق طرفندن زندقهك ايله تهمت ايتولوب باشى كيسلورگه سعى قيلنغان مشهور محدث ابن حبان حقه ده ايکنچيلرى: «الحافظ، من ايمة زمانه» ديب مدح قيلمشلر د) «بدعت صاحبلى» ديب عمر وبن عبید، معبد الجهنى كيبى معتزله عالملرندن حديث روايت ايتما ديكلرى حالده شولرنڭ اعتقادلرينه موافقت قيلوچى قتاده كيبى آدملردن روايت قيلدیلر. (قال قتادة: «كل شيء بقدر الالمعاصى»). ومع هذا الاعتقاد الردى متأخر احد عن الاحتجاج بحديثه شامحه الله. تذكرة الحفاظ. ج ۱ ص ۱۱). اگرده روايت ايتو طوغروسنده معتزلهك مانع بولسه ايدي آنلرنڭ عقیدهلرينه موافقت ايتوچيلرنڭ ده حدیثلرى مقبول بولمازغه تيوشلى ايدي. ه) خوارج، بدعت اهللمرنڭ شيعملرندن سانالديغى حالده، روايتلرينى قبول ايتدیلر. حتى مباشر بولوب حضرت عثمانى اولدروچى عمر بن سعد بن ابى وقاص الزهرى حقه ده جرح و تعديل عالملى

ايندى شولاي بولغاندىن سوڭ «سنت قوليه» دن خبر واحدا ر نيچوڭ
 حجت بولا آلورلر ؟

بو آدملرنڭ باشقه شېئەلرى بولسەدە اهمىيەتسىزلردر . مونلرغە جەھەور
 طرفدىن اجمالى و تفصيلى روشە جوابلر بېرلەدر . اجمالى جواب اوشبو : سزنىڭ
 طرفىڭزدىن كېمئورلىگان سېبىلر اېچۇن دە خبر واحد ، ظن نغە مەيد بولادر .
 اگرده بو سېبىلر بولماسە ايدى اول و قندە حتى قطعى مەيد بولور ايدى .

تفصيلى جواب اوشبودر : نفاق و ربا سېبىلى بر ايكي ياخشى كوڭملى
 كشى آلدانو مەكن بولسەدە بواشنىڭ بتون خلقدىن ياشرلوب قالووى مەكن توڭل .
 حالبوكه جرح و تعديل عالملىرى بر ايكي كشىدىن گنە عبارت بولمى . بلكە
 حسابسىز كوب عالملىرىدىن عبارتلىر . «و جان» هم «تحرى» اوز اورنلىرىدە
 دليل بولۇوندى شېئە يوق . شونلر سېبىلدىن ئابلغان «عدالت» ابلە «صدق»

آراسىدە «تابع ثقة» دىيۇچىلر بار (مىزان الاعتدال . ج ۲ ص ۲۵۸) . صحابەلر اوزارىدە
 حضرت عثماننى اولدىرگان كشىلرنىڭ شەھادتلىرىنى قبول ايتلر ايدى . (و احمد ابن حنبل
 شىخى بولغان عامر بن صالح بن عبدالله بن عروە بن الزبير بن العوام حقتە يحيى بن معين :
 «كذاب خبيث» دىمىشدر (مىزان الاعتدال ج ۲ ص ۶) احمد ابن حنبل شىخى حقتە
 شوندى سوز بولسە باشقەلرغە نى قالدى ؟ (ز) بخارى طرفدىن توثيق ايتولگان احمد
 ابو جعفر بن صالح المصرى . نسائى طرفدىن تضعيف قىلمىشدر (مىزان الاعتدال . ج ۱ ص ۴۹)
 (ح) اوزى «انام الشيعه» دىب سويلەوچى شريك بن عبدالله حديثلىرى ابلە بخارى استمشاد
 قيله و مسلم دە متابعت طريقي ابلە روايت ايتەدر . (ط) امام مالك حضرتلردىن «الموطأ»
 نى روايت ايتوچى يحيى بن بكير (بو آدمنىڭ اسمى يحيى بن عبدالله بن بكير بن
 نسر بولوب كنىسەسى ابو زكريادر «الموطأ» مقدمەسىدە عبدالحى الاكئونىڭ يحيى بن
 يحيى دىب كورساتووى ياڭلىشدر . قران باصمەسىدە كنىسەنىڭ ابو زكريا رسمندە باصلووىدە
 درست توڭل) حقتە ابو حاتم «لا يحتج به» و نسائىدە «ضعيف» دىدكلىرى خالد بخارى
 ابلە مسلم احتجاج قىلمىشلىر و بر واسطە ابلە حديث روايت ايتمىشلىردر . اوشنداق حديثلىرى
 طبرانى ، ابن عدى ، دارقطنى و باشقەلر طرفدىن روايت ايتولە طورغان ابن عدە (ابوالعباس
 احمد بن محمد) حقتە : «لايتدين بالحديث لانه كان يحمل شيوخا بالكوفة على الكذب
 سوى لهم نسخا و يأمرهم ان يحدثوا بها ثم يروها عنهم» دىيۇچىلر بار (تذكرة الحفاظ . ج ۳
 ص ۶۰) (ي) بعض عالملىر : «وقد اتفقت الامة على ان ما اتفق البخارى و مسلم على صحته
 فهو حق وصدق» دىدبىكارى (شرح صحيح مسلم للنووى ج ۱ ص ۲۴) و بعضلىردە «فكثير
 من متون الصحيحين متواتر اللفظ عند اهل العلم بالحديث وان لم يعرف غيرهم انه متواتر»
 مضمونندە سوز سويلەدبىكارى خالد (فتاوى ابن تيمية ج ۱ ص ۴۰۹) ايكنجىلر : «بخارى
 ابلە مسلم حديثلىرىدە آيروم امتياز يوق ، هر بىرىدە خبر واحد بولمىدە بر درجەدەدر» دىمىشلىر

هر بری محترمدر . حتی بو کونگی مدنیتلی قوملر ، «وجدان» ایله «نحری» نی اڭ اشانچلی عجزتلر جمله سندن یورتورلر وشونلرغه بنا قیلوب هر تورلی حکملر اجرا قیلورلر . آفره ژنی صودلرده غی پریسانی زاسیداتلر ، یازو وامضالرنی معاینه قیلوچیلر ، ایکسپیرت بولوب چاقرو لوجی عالملر ، دو قتورلر اوز فتوالرینی اوزلرینک «وجدان» و «نحری» لرینه بنا قیلوب بیرلر ، محکمه - لرده شوشی فتوالرغه استناد ایتوب هر تورلی حکملر اعلان قیللر . مذکور فتوا بیروچی عالمر ، اوز فتوالرینی «وجدان» غه بنا ایتدیکلری سببندن هر تورلی تهمت وظنلردن سلامت ومحترم سانالار . «وجدان» غه بنا فیلنو سببلی بر آدمک حیس ونفی ایتلوی ، فاتور خدمت لرینه کیتوی یاراسه «عدالت» ایله «صدق» حکملرینک استناد قیلنولری کوبدن یارار . «عدالت» ایله «صدق» مسئله لری حیس ونفی لرگه کوره ییمنگل بولورغه تیوشلی . جرح

(التحریر لابن هام . ج ۲ ص ۲۷۰). یا بخاری ، مشهور عالمردن بولغان ابو حنیفه . ابو یوسف و آنک ابدهشی محمد بن الحسن اوشنداق محمد بن اسحاق (صاحب المغازی) . حماد بن سلمه ، داود الظاهری و مکحول کبی عالمرنک حدیثلرینی صحیح غه کورتورگه لائق تابمادغی حنده حفص بن بعیل ، خالد بن مخلد القطوانی ، عباد بن یعقوب ، عمران بن حطان . مالک بن الحسن ، مروان بن الحکم وشونلر قیلندن مستور یا که دینلرنده متهم بولغان کوب آدملرنک حدیثلرینی صحیح غه درج ایتمشدر . یب (مسلم ، خوارج رأینده بولو ایله تهمت ایدلونی سبب کورساتوب عکرمه حدیثلرینی آلمادغی حنده بخاری ، خوارجنک ایله متهم گنه توگل بلنکه صاف خارجی و خوارجلرنک ده مقتیلری بولغان عمران بن حطان حدیثلرینی کورچه در . یج) دنیانک هیچ بر نرودی و نیرونی اشله مازک ظلم و جفالرینی اسلام دنیاسی اوستینه یاورغان بسر بن ارطاة دن کتسته مؤافلری حدیثلر نقل ایتلر . مونک حقنده : «ولا یرتاب منصف ان الرجل لیس باهل للروایة وقد فعل فی الاسلام افاعیل لانصر عن فی قلبه مثقال حبة من ایمان» دیوجیلر بار (نیل الاوطار . ج ۷ ص ۴۹) . ید) مسندلر ، مستدرک و آنلرنک صاحب لری حقنده ده سوزلر بار ، مثلا : احمد بن حنبل مسندی حقنده بعض عالمر : «فی زیادات زادا ابنه عبد الله لاسیما فی مسند علی بن ابی طالب رضی الله عنه» ، «کتاب الفردوس» حقنده : «فان فیہ من المویضوعات احادیث کثیرة جدا» ، بیهقی حقنده : «یروی فی الفضائل احادیث کثیرة ضعیفة بل موضوعة» ، ابو نعیم حقنده : «صاحب الحلیة روى فی فضائل ابی بکر و عمر و عثمان و علی و الاولیاء غیرهم احادیث ضعیفة بل موضوعة باتفاق اهل العلم» دیمشدر (منهاج السنة . ج ۳ ص ۷ --- ۱۷ --- ۱۸ --- ۱۲۸) . ابن ماجه حقنده : «فلقد شان ابن ماجه سنه بادخال هذا الحدیث الموضوع» (میزان الاعتدال ج ۱ ص ۲۲۴) و حاکم حقنده ده : «ولاریب ان فی المستدرک احادیث موضوعة شان المستدرک باخراجها فیہ . فالحاکم شیعی ولیته لم یصنف المستدرک» دیوجیلر بار (تذکره الحفاظ . ج ۳ ص ۲۴۵) .

وتعدیل عالماری، راویار حقندغى حکملىرىنى اوزلىرىنىڭ پاك وجدانلىرىنى
بنا قىلسىلەر مەنورگنە توكل بلىكە مونڭ ايچون ماجورده بولورلر . شونىڭ
ايچون بر محدث ، اوز وجدانىنىڭ تائىرىنى كوره بر راوى طرفندن كوچرلىگان
حدىثنى قبول ايندىگىندە ايكنچى بر محدث اوز وجدانىنىڭ اجبارىنى كوره
شول راوينىڭ حدىثىنى قبول ايتماسە مونده بر استحالەدە يوق .

محدثلر ، روايت بابىدە « عدالت » ايله « صدق » نى اساس ايتوب
طوتسىلەردە بدعت كە دعوت قىلو ايله قىلماو چەتىندە كوب اهميت بىرەلر ودعوت
قىلوچىلر نىڭ حدىثلر ندىن مەكن قىرر صاقلانلر . معتزلەرنىڭ اوزلر ندىن صاقلانوب
دە آنلر مەھىلرىنى موافقت ايتوچىلر نىڭ حدىثلر ندىن صاقلانماوچىلر نىڭ حدىثلىرىنى
قبول ايتولرىنىڭ سببى اوشبودر . حضرت عثماننى اولدروچىلر ھەمدە خوارج
وبىر بن اوطا كىيلرنىڭ عىبلرىنى سىياسى عىبلردىن صاناولرى سببلى بولسە
كېرەك ، شول اشلرىنى عدالت گە خلاف كورمەگانلر . گناھ طوغروسىندە مەھىلرى
بىك نچكە بولغان سببلى خوارجلرنىڭ حدىث كوچرولرى احتىاطلى وحدىثلىرى
دە بىك درست بولوونى دعوى ايتوچىلر بار (منهاج السنة . ج ۱ ص ۱۵) .
ھەر حالدە : « بدعت اھلىلرنىڭ حدىثلىرى مقبول بولماز » دىكان سوز ھەمونچە توگل
بلىكە بر قدر تعدىل گە محتاجدر (۱) . كىت سىتە مؤلفلىرى ابوحنىفە ، ابو يوسف
كېى الوغ مەجتەلرنىڭ حدىثلىرىنى قبول ايتمەگان بولسەلر ، شونلرنىڭ حدىثلىرى
باشقە واسطەلر برلە حدىث كىتابلىرىنىە درج ايتولمىشلردر . مەتھم و مستور آدمارنىڭ
حدىثلىرى دە ايكنچى بر مەتھم و مستور توگل آدملردىن روايت ايتولوب حدىث مەجموعە
لرىنە كرمىشلر . شونىڭ ايچون مونلرنىڭ بعض برلرنىڭ حدىثلىرى كرماو وبعضىلرنىڭ
كرو ، صحىح و مسندلر ، سنن و مستدركلر ايچون كىمەچىلك توگل . صحىحىن
حدىثلر ندىن كوبارى متواتر دىگان دعوانىڭ بو مسئلە گە تعلقى يوق . اونوتو ويا كلىشو
جائز بولونىڭدە بو طوغرودە ضررى يوق . اونوتولرى ويا كلىشولرى جائز بولغان
شاھلرنىڭ شھادتلىرى ايله بتون دىيادە ھكەملر ايتولەدر . بو اشلر گە مانع بولماغان
نرسە ، حدىث حقندە مانع بولماز . معنا ايله كوچرو حقندە ، دىلېل گە مېنى

(۱) البدعة على ضربين فبدعة صغرى كغلو التشيع او كالتشيع بلاغلو ولا تحرق
فهدا كئىرفى التابعين وتابعيهم مع الدين والبرع والصدق فلو رد حدىث ھۇلاء لندھ جملة
الاثار النبوية وھذە مفسدة بيئە . ثم بدعة كبرى كالرفض الكامل والغلو فيە كالرفض
والغلو فيە والاحتط على ابى بكر وعمر رضى الله عنھما والدعاء الى ذلك فھذا النوع لا يحتج بهم
ولا كرامة . ميزان الاعتدال ج ۱ ص ۴

بولماغان احتماللارنىڭ دە ضررى يەق، محدثلر حقىدە بولغان شېئىرلارنىڭ كۆپسى
لازم درجەدە آكلاشلوب بىتمازدىن مۇقىم سۆيىلەنگان سۆزلەردىن عبارتتىر. سەبب
مەلۇم بولغاندىن سوڭ غەجىبە نۇرگە ئورن قالماس. مۇئالا: ئوز حقىدە تەجەب
قىلۇچىلارغە ئابۇھەرىرە رىضى اللە غە «مىچاچلار بازارلاردا سۇدا قىلەر، ئانصار-
لاردا ئوزلارنىڭ باقىچىلارنىڭ ئىلىپلەر ئىدى. مەن، فقير و مەسكىن بىر آدم بولدىغەن
شۇندى مائىلەرم بولمادى، رىسول اللە خىزىتىرىنە مەلازىم قىلدىم، باشقىلار خىزىت
ايتىمەن نۇرسەلەرنى خىزىت قىلەر و باشقىلار ئونۇتقان سۆزلەرنى دە ئونۇتمى
صافلىدىر ئىدىم، باشقىلارغا سەھابەلەرگە كۆرە مەنم خىزىتىلەرم كۆپ بولۇپنىڭ سەببى
ئونۇتۇدۇر» مۇمىنۇندە جەواب بىرۇب شېئىرلەرنى دىفە ئىتدى (۱).

خەقىقەت خالە مال چىيار ئىچۇن آدملىرىدە ئىرۇم بىر ئىستىداد، قابىلىيەت بولۇ
و شوڭا بىتۇنلەي كۆڭل قۇيۇ شەرت بولسە، سۆز چىيار و سۆز صافلار ئىچۇن دە
شۇندى بىر ئىستىداد و قابىلىيەت بولۇ شەرتتىر. بىر الوغ آدم ياندىمە ئىككى ئوچ
سەت قەدر بىرلا كەدە سەبىت قىلۇب چىققان ئىككى كىشىنىڭ بىرى ئونۇلى باشى
بىر سۆز كۆچرە ئالمادىغى خالە ئىككىنچىسى غەم بۇيىنە ئىتارلىك سۆز ئالغان
بولادۇر. بۇ خال كىتاب مەتالە قىلۇچىلاردا دە بار. مۇئالا: بىر آدم، مەمەد غەبەنىڭ
«تۇجىد» رىسالەسىنى شا كۆرەلەرنە دىرس قىلۇب ئوقۇتىغى خالە، شوڭا
ئىناد قىلۇب غەلمى مەجلىسلەردە بىر سۆزدە سۇيلى آلدى. ئونۇڭ خالاقچە بەزى بىر
آدملار بىر ئىككى سەت مەتالە قىلۇ سايەسىدە، غەلم مەجلىسلىرىنە غەرض ئىتارلىك
بىك كۆپ خىزىنە تاپقان بولادۇر. ئوشۇ قىلىدىن، سۆز ئالۇ تۇغۇرۇسۇندە
باشقىلارغە كۆرە ئابۇھەرىرەنىڭ ئىرۇم بىر ئىستىدادى و خەسۇسىيەت بولۇدە غەجىب
تۇڭل. ئونۇدىن باشقىلار، ئابۇھەرىرە خىزىتىلەرنىڭ بىر قىسمى مەرسىل (سەھابىلەردىن
ئىشتۇب دە ئىسلىرىنى گەتە تۇشۇرۇپ قالدۇرۇپ سۆيىلەنگان) بولۇپ دە مەكەن ئامەد
ئىبن خەبىل مەسنىدە زىيادەلەر، دىلمى (كىتاب الفەردوس مۇئالىفى)، بىئەقى، ئابۇ نەئىم
ئىزىرلىدە خەسۇفى و مۇسۇوع خىزىتىلەر بولسە بۇ كۆندە شۇل خىزىتىلەر غەبارتلىرى
ئىلە مەلۇمدۇر. ئازلر حقىدە ئىرۇم تالىفلار بار. مەكۇر مۇسۇوع و خەسۇفى خىزىتىلەر
ئوزلىرى خەجىت بولماسلار ئانلارنىڭ باشقىلار خىزىتىلەر ئىچۇن ئاثيرلىرى بۇق.

خەلاصە: مەخترىلەر تەرفىدىن كىتۇرلەنگان سەبىلەردىن خەبىر وادەنىڭ خەجىت
بولماي تۇڭل بىلكە دىللى قەسەمى بۇلا ئالمادىغى غەنە لازىم كىلەدۇر. ئۇنى دىللىلەر
ئوز درجەلەرنە خەجىت بولدىلەرنىڭ «سەنت» غەم مۇتلەق ئامەت ئىچۇن خەجىتتىر.

«وما اناكم الرسول فخذوه وما نهاكم عنه فانتهوا» (حشر ٧) .

موندن صوڭ حديث كتابلرى يازوچيلر ايچون حديث كتابلرىنى اعتقاد، عبادت، معاملە، اخبار قىسملرىنە آيروب چيارغە وەر قىسمى اوزىنە مستقل جەل قىاورغە احتياج بارلغندە شىبە يوق. حديث علمىنە خدمت ايتوچىلردە مخصوص بر مجتهد مەھىمىنە انتساب ايتمازگە تىوشلى. مەسبەكە منسوب آدملر، نى قدر بى طرف ونى قدر صاف كوڭلى بولسەلردە بشرلڭ حەبىبچە اوزلرى سىزمەزدن، مەسبەكە مەھىمىنە مغلوب بولالر و طرفدارلق قىلودن بىتونلەي قورتولوب بىتە آلەملر .

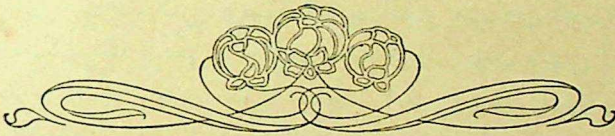
اوشنداق ايسكى حديث كتابلرىنى خصوصا «كتب سئە»نى بر تورلى نظام ابلە طمع ايتارگە و شوڭا قاراب ەر برى ايچون مەكمل فۇرستلر تەزىرگە تىوشلى. بو اشلر، استفادە يوللرىنى بىك بىنگاشدرەچكىر. بو زمانلردە ەرلر بىك بىئالى بولوب كىتىدىكىدن خەلقار، اوزون و قت صرف قىلورغە حاجتلى بولغان اشلردن اعراض قىلەر و شوڭل سببىدن حديث كتابلرىدن فائىدلەنە آلەملر.

(٢٦) صحابە، رسول اکرم صلى الله عليه وسلم حضرتلرىنىڭ مجلس شريفلىرىنە ملازمت ايتكان و مسلمان حالندە دنيادن اوتكان آدملر. سنت و حديثلرنىڭ برىچى راويلرى «صحابە»لر بولدىغىدن آنلرنىڭ كىملر ايرىكلرىنى بلورگە تىوشلىدر. لغت معناسى ابلە آزغىنە، بررگنە ساعت قرر مجلسلش بولورغە «صحبت» سوزى صادق بولسەدە رسول اکرم نىڭ صحابەسى بولور ايچون مجلسىنە بر آز ملازمت قىلو و استفادە ايتو شرطلر. عادتە ابو حنبلە اصحابى، احمد ابن حنبل و شافعى اصحابى دىب اوزلرىنە ملازمت ايتكان كشىلرگە گنە ايتولەدر. صحابەلر بىك ەرمتلى آدملر بولوب آنلرنىڭ فضىلتلرى حقنە حديثلردە روايت ايتولەدر. شوڭل ايچون «صحابە» طوغروسىك «لغت» معناسىنى آلفە قويورغە كورە عرفى معنانى ترجيح قىلو مناسبەك بولسە كىرەك. «صحابە» تعريفى حقنە اختلاف و نزاع آز توگل. سعید بن اوسيب حضرتلرىدن: «رسول الله حضرتلرى ابلە بررگنە يل بولسەدە برلىكە طورمغان و بررگنە صوغش سفرندەدە يورەگان آدملرىنى بز، صحابەلردن سانامىر.» دىب مرويدر (١) .

رسول الله وفات بولغان وقتدە صحابەلرنىڭ سانى تەخمىنەن يۈز يىكرەمى دورت مڭلەر بار ايدى . شونلردن سىكزەمڭ قەدىرنىڭ اسملىرى تراجم اصحاب كىتابلىرىندە مەكوردىر . اسلام حافظلىرى صحابەلرنى كۆپ طبىقەلەرگە بۆلەلەر و تەخسىن ايتىكان حاللىرى ايله كۆپ صنفلىرغە آيرالار .

صحابەلەر تارىخلىرى حەقىدە بۇ كۈندە مەتبۇع بىك گۈزەل اوشىو اثرلەر بار :
 (۱) الاستيعاب فى معرفة الاصحاب . مۇندە ذكرا ايتولگان صحابەلرنىڭ سانى ۳۰۰۰ قەدردىر . مۇلفى : ابن عبد البر بولوب ۴۶۳ تارىخىدە وفات ايتدى .
 (۲) اسد الغابة فى معرفة الصحابة . مۇندە سويلەنگان صحابەلەر ۷۵۰۰ مەدارىندەدر . مۇلفى : عزالدین ابن الاثير بولوب ۶۳۰ دە وفات بولدى . (۳) الاصابة فى تمييز الصحابة . مۇندەغى صحابەلەر تەخمىنەن ۸۰۰۰در . مۇلفى : حافظ ابن حجر العسەلانى بولوب ۸۵۲ تارىخىدە وفات ايتدى .

اجماع

(۲۷) اجماع، مسلمانلارنىڭ اولوالامرلرى طرفىدىن شرع مقصودىنىە
خلاف بولماز روشدە اوز عصرلارنىدە بولغان مصالح عامە طوغروسندە
اتفاق ايلە بىرلىگان قرارلردن عبارتدۇر .

بو مسئلەنى اوشبو بابلارغە آيروب بحث فيلونى موافق كورەمۇ : اجماع
اوزى نىندى نرسەدن عبارت ؟ اجماع، نىندى اشلىر طوغروسندە بولورغە
مۇكن ؟ اجماع بنا قىلىنەچق اساسلار نىندى شىلەر ؟ اجماعغە نى چەتدىن حاجت بار ؟
اجماعنىڭ شرعى حجت بولورويىنە دليل نىندى نرسە ؟ اجماعغە نظارت قىلو
كىملر وظيفەسى ؟ اجماعنىڭ قوتى نى مرتبەدە ؟ اوشبو بحثنىڭ سىبى

(۱) اجماع نىندى نرسە ؟

اجماع، مسلمانلارنىڭ اولوالامرلرى طرفىدىن شرع مقصودىنىە خلافى توكل
دەپ ظن قىلىنو شرطى ايلە، اوز عصرلارنىدە بولغان مصالح عامە (معاملات)
طوغروسندە اتفاق اوزرنىدە بىرلىگان قرارلردن عبارتدۇر . « اولوالامر » ، اش
باشقاروچىلر و جماعت خىمتلارنى قىلوب طوروچىلر، دىمەك بولوب بو ىردەگى
« اولوالامر » دن مسلمانلارنىڭ دىن و جماعت خادىملرى (اهل حل و عقد) ارادە
قىلىنورغە تىوشلى . « اولوالامر » سوزى اڭ برىنچى مرتبەدە مچتەللىرى و آنلردن
صوڭدە اقتصادى و اجتماعى، مدنى و سياسى، عمرانى و عوموما دىناوى عالملىرىدە
ايچىنە آلادر . هر تورلى جمعيت غىرىهلارنىڭ باشلىقلىرى ، عسكىرى رۇيسلر ،
و باشقە مۇسسەلارنىڭ مەبلرلى ، آدواقات و دوكتورلر ، مچتەس و سوداگرلر ،
محرر و مؤلفلر ، اشچىلر و هر تورلى مشروع مۇسسە و ادازلارنىڭ باشلىرنە
طوروچىلر ، شوشى ىردە مذكور بولغان « اولوالامر » سوزى آستىنە داخل بولسەلر
كىرەك . بناء عليه اجماع مجلسىنە كرر ايچون هر تورلى مشروع حزبلارنىڭ
اولوالامرلرى حقلى بولورلر . بىندەلرگە عائد مصالح عامە حقدە يالڭىز مچتەلر

نڭ گنه بر حقه قرار بيرو لرى كانى بولوب يتماسه كيرهك. شول حقهنى قرار نڭ شرعى جهتى ايله برابر آنڭ اجرا قىلنوو نده و عمل گه قويلوو نده دنيماوى برر مانع بولوب بولماوينى. مملكت و اقليملرنڭ حاللرى مساعده قىلوب قىلماوينى، اقتصادى ياكه مائى جهتن برر تورلى مصلحتسزلك كه طوغرى كيلوب كىلماوينى ده بدور گه و آكلارغه تىوشلى در. رسول اكرم، اشچىلر گه امام بولغانده اوزون سورهلر او قوچى بر صحابه گه تىبيه ياشان ايدى. شوڭا كوره «اجماع» تحقى ايچون شول وقتده غى «اولوالامر» لرنڭ كوبرىكلرى قاتشولرى لازم بولور. دينى عالملر و مجتهدلر مسئلهلرنڭ دينى جهتلرينى واجتماعى هم دنيماوى عالملرده شول مسئلهلرنڭ دنيماوى طرفلرينى تدقيق ايتارلر. مسئله نڭ ايچ ياغى ده طش باغى ده آكلاشلوب بندىكندن صوڭ قرار بىرلور (اجماع بولور) و اوشبو سببندن انسانلر تحمل ايتيه آلمازلى ياكه معيشت كه موافق كىلمازلك و ياخود طب و باشقه بر عمرانى واجتماعى قاعده گه موافق بولمازلى حكملر حقنده انفاق قىلودن امينلك بولور. عالملرنڭ خصوصا مجتهدلرنڭ وظيفهلىرى، سلبى گنه توڭل بلكه ايجابى بولور غده تىوشلى (بو نرسده يارامى، تىگى اش ده درست توڭل دىب گنه طورو بولمنجه بلكه فلان تورلى اش شريعته يارامى اما آنڭ خدمتيني ايتارلك ايكنچى بر فلان تورلى اش بار آنسى درست، دىب طوره قدر).

«اولوالامر» اتفادنن مراد هر صنف و هيئت همده حزب و جمعيتلرنڭ انفاقلىرى بولوب فردلرنڭ اتفاقلىرى شرط بولماز. فردلرنڭ اتفاقلىرى شرط ايتواسه، نيندى گنه مسئله بولسده بعض بر فردلرنڭ مخالفت قىلوارندن امينلك بولمايدى ايچون هيچ بر وقتده اجماع بولماز سزلى لازم كىلهدر. رسول الله حضرتلىرى و فات بولديغنده مسلمانلر، بو كو نڭى حال كه نسبت ايله كچكزه كنه بر جمعيتن عبارت بولوب جزىلر، مسلكلر گه آيرلماغانلر، مملكت و اقليملر سببندن دىياغه چىغاجق فائده و حقلىر حكم سوره باشلاماغانلر ايدى. اگرده بر مسئله حقنده بتون افرادنڭ اتقاقى ممكن بولسه البته شوشى وقتده بولور غه تىوشلى ايدى حالبو كه صحابهلر وقتنك بتون فردلرنڭ اتفاقلىرى ايله واقع بولغان بر «اجماع» بارلىقى بزرگه معلوم توڭل. اڭ اهميتلى بولغان خايفه لك مسئلهلرنده بتون افراد بر سوز گه كيلوب يتيه آلمادى. اڭ حرمتلى صحابهلرنڭ بىرى و انصارنڭ سىدى بولغان سعد بن عباده، حضرت ابو بكر نڭ خليفه بولو وينه رضا بولمادى و اولىگى ايكى خليفه گه بيعت بىر مادىكى

حاله وفات ايتدى. حضرت فاطمه نىڭ دە حضرت ابوبكر نىڭ خليفەلىكىنى اعتراف و تصديق قىلمايدىقى حالده وفات ايتىۋى معلومدر (١). ايمىدى، بتون اسلام خلقىنىڭ حيات و ممات، دوام و انقراض مسئلەسندن عبارت بولغان خليفەلىك حقتە عربستاننىڭ بىر پوچماغىندەغى آزغىنە جماعتنىڭ فردلارى بىر سوزگە كىلە آلماسلار، مشرق و مغرب، شمال و جنوب كە تارالغان بو صوڭ زمان مسلمەنلارى ايجمەگى فردلارنىڭ بىر سوزگە كىلولىرىنى اميد قىلو عبث بولور. شونىڭ ايجون «اجماع» طوغروسىندە حزب و صنفلار، جمعيت و فرقلارنىڭ اتفاقى ايتولارى كافى بولورغە تىوشلى.

بو اورىندە تصوير ايتولىگان معنادەغى «اجماع» سوزى قرآن وحدىشە كىلمەگان بولسە اصول فقه كىتابلارى تعريف ايتكان معنا ايلە بولغان «اجماع» دە كىتاب وستىبە كىلگەنگەلىكى معلوم توگل. ا كرده اصول فقه عالملىرى اوزلرى تعريف ايتكان «اجماع» نى آيت وحدىشلرنىڭ التزاما دلالات قىلغان نرسەلرنى استىخراج ايتكان بولسەلر بوش، بىز تعريف ايتكان «اجماع» غەدە صادقدر. موندن باشقە، اصول فقه عالملىرى «اجماع» نى تعيين ايتو حقتە بىر قرارغە كىلە آلمادىلر وشونىڭ اوستىندە اوزلرى تعريف ايتكان «اجماع» لرىنە صدقلىر تابودن عاجز قالدىلر وبىك آچىق كىلە طورغان اعتراضلرنى مودافە قىلو طوغروسىندە زور مشكەللىكلەرگە توشدىلر. خلاصە: اصول فقه عالملىرى آراسىندە «اجماع» حقتە الوغ نزاعلر بارادر. بو نزاعلرنىڭ ك م م ن ق ت ل ر ي نى اوشبو مادەلەرگە جبارغە مەكن: (١) اجماع دىگان نرسەلرنىڭ بولوۋى مەكن توگل. (٢) اجماع بولسە بولور لىكن آنى بىلو مەكن توگل. (٣) اجماعنىڭ بولوۋى دە آنى بىلودە مەكن بولسە بولور لىكن آنىڭ خىرىنى كوچرو متصور توگل. (٤) بواشلرنىڭ ھىر بىرى مەكن بولسە بولور لىكن اول شرعى حجت توگل.

موندن باشقە نقتەلردە بار، شوشى نقتەلرنىڭ ھىر بىرىدە كۆبىمى آزىمى عالملىر آيرىلمىلر وشونى دە اوزلرىنە مىلك ايتوب آلمىلردىر شوشى چوالچىلارنى ملاحظەگە آلوب بولسە كىرەك احمد ابن حنبل حضرتلرى: «من ادعى الاجماع فيؤى كاذب» مضمونىندە بىر سوز سويلەمشدر.

(١) «مسلم الثبوت» وغىرلرنىڭ: «الاجماع حجة قطعا عند الجميع ولا يمتد بشرذمة من (الحمقى) الخوارج والشيعة لانهم حادثون بعد الاتفاق» دىگان سوزلرىنى كوردك. لىكن اول سوز تىكشرو، آكلو خدمتلىرىنى التزام ايتىگان شاگردلر ايجون گىنە ياراسە يارار. بوقسە آنى اثبات ايتو بىك مشكل. اثبات ايتولسە لىكنچى ياقىدىن بىك الوغ ضررلر بولاچقىدر

اما بو يردە تعريف ايتولگان «اجماع»، اساس چيئتندن اولده گي عالمير
 نك اجماعلرينه خلاف توگل، مقصود چيئتندن قارالسه تمام آنلر آرزو قىلغان
 بر نرسه در بو «اجماع» نك بولووى ده - بلنووى ده، كوچر لولووى ده هيچ شبيهه سز
 ممكن. احمد ابن حنبل سوزى موني شامل توگل. اما فائده ونتيجه چيئتندن
 فوق العاده اهميتلى در. سوز نك قسقه سى: بز تعريف ايتكان اجماع، متقدمين
 واصول فقه عالميرى طرفندن تعريف ايتولگان اجماعلر نك قانونلاشقانى غنه بولاچقدر.
 اصل «اجماع»، دينى بر اش بولسده آنى تشكيل قىلو و اداره لر ينى
 ترتيب ايتو، اعضا لر ينى تعيين قىلو كى شيلر دنياوى واجتماعى نرسه لر در.
 شونك ايچون بو نرسه لر نى هر عصرده اوز آدملىرى ترتيب قىلورلر ومصلحتلر
 نك اقتضا قىلويينه كوره حاللردن حاللر كه كوچروب طور لر.

(٢) اجماع نييندى اشلر طوغروسنده بولور غه ممكن؟

اجماع، ٦ نچى ماده ده ذكر ايتولگان «معاملات» (مصلح عامه) حقنده -
 غنه بولاچقدر. شوندى باشقه لر ده «اجماع» بولو صورت طومتاز. ايكي يردە
 ايكي دورت بولووى كى يقينى وبديهي نرسه لر نك «اجماع» غه محتاج بولماز سز -
 لقلى هر كم كه معلوم. اعتقادات، قطعى دليللردن گنه آلنووى، عبادات،
 قرآن وسنت طرفندن تعليم ايدلووى لازم بولديغندن مونلرده «اجماع» نك
 لزومى ده يوق، معناسى ده يوق. موندى باشقه، «عبادت» ديب، بر ابرلرينه
 ثواب وعده قىلغان نرسه لر كه ايتوله در. ا گرده «اجماع» ايله برر تورلى
 عبادت تاسيس ايتولسه آخرنده ثواب بولاچق بر عمل توولمش بولسندر.
 حالبوكه ثواب وعده قىلو، شارع نك اوزينه گنه خاص بر وظيفه بولوب مونده
 بنده لر نك كيرهك فردلر بولسون و كيرهك هيئتلر بولسون دخللارى يوق.
 اخلاق ايسه يا «اخلاق شرعى» ويا كه «اخلاق صنعى» (١) قسملردن عبارتدر.
 مونلرده اولگيسى «عبادت» ايله بر حكومه، صوگفيسى ايسه هيچ كيم ايچون
 لازم بولدى طورغان عادتلردن در. مونلر نك ده «اجماع» ايله مناسبلرى يوق.
 شونك ايچون اجماع، بالسكز «معاملات» و «مصلح عامه» حقنده غنه بولور.
 مونكده هر بر قسملرنده وهر بر جزئياتندن توگل بلكه قرآن هم سنت ايله
 ثابت بولماغان قسملرنده گنه، شريعت مقصودينه خلاف توگللىگى ظن قىلغان
 (١) موگا «اخلاق عرفى» ديبده ايتوله در.

صوگندەغندە بولورغە تيوشلى. خلاصه: بو كونده پارلامېنتولى بولغان حكومتلرده پارلامېنتولرنىڭ خىمتلىرى نىندى نرسەلر بولسە «اجماع» خىمتىدە اوزىنىڭ موضوعندە شوندى نرسەلردىن عبارت بولور. اوشبوڭا كورە «اجماع» مجلسى هر حاجت وقتدە غلىفە حمايتندە جيولا طورغان رسى بر «مجلس» بولورغە تيوشلى.

پارلامېنتولرده ملت وكىلىلىرى قانونلر تۈزۈپ طورسەلر قرآن وسنت ايله ثابت بولماغان مسئلەلر حقندە اجماع مجلسىدە قانونلر تۈزۈر. پارلا-مېنتولر طرفندىن تۈزۈلگەن قانونلر، حكەدارلر امضا ايتكەنلىرى صوگندە مەتلر ايچون اجراسى لازم بولسە «اجماع» مجلسى طرفندىن تۈزۈلگەن قانونلرده مەلمانلر ايچون لازم بولور واسلام حكومتلىرى اوز تىبەلرېنە شول قانونلرنى يورتورگە مەجبور بولورلر. پارلامېنتو اعضالىرى ملت طرفندىن سايلانوب قويىسەلر، اجماع اعضالىرىدە وعدەلى ياكە وعدەسز ايتولوب اهل اسلام طرفندىن سايلانورغە مەمكن.

خلاصه: مستقل اسلام حكومتلرېنە كورە اجماع مجلسىنى «مبعوثان مجلسى» ويا كە «شوراي دولت» اصولى روشندە تۈزۈدىن حتى كە «شوراي دولت» نىڭ اوزىنى اجماع مجلسى قىلودىن شرعى مانع بولماسە كىرەك. شول قدر فرق بولورغە مەمكن: مبعوثان مجلسندە وشوراي دولتدە اعتبار، تاوش كۈبلىگىنە بولدىغى حالە، «اجماع» مجلسندە كىتاب وسنت كە موافقراق بولغان طرف كۈچلى بولورغە وعەل كە قويولورغە تيوشلى. اگرە كىتاب وسنت كە مناسبتلى بولو يا كە بولماق طوغروسندە هر ابكى طرف برابر بولسە اول وقتدە طبيعى، تاوش كۈبلىك مەعتبر بولاچقىر.

۳) اجماع بنا قىلنەچق اساسلر

اجماع، خالقلر اوستلرنندە بولغان حاجتلىرىنى يىبارمەك، مەيشتلرېنى يىنگىلەندىرمەك، اهل اسلامنى گۈزۈل روشدە تىرىيە ايتەك، شرىعت مقصودلرېنى بىرىنە بىتىدىرمەك وعەوما «جلب منفعت و دفع مضرت» همەدە «رعایت مصلحت» اصللرېنە بنا قىلنورغە تيوشلى. زمان اوز گرووى واورنلر باشقارووى سېمىدىن «جلب منفعت و دفع مضرت» اوشنداق «رعایت مصلحت» اصللرى اوز گروپ باشقاروب طورولرى مەمكن. شونىڭ ايچون مذکور اساسلرغە بنا ايتولگەن

«اجماع» لرنىڭ ھىكملىرى، آيت وحدىتلەر ايله ثابت ھىكملەر قىيلىندىن مؤبىد توڭل، بىلكە شول ھىكملرنى لغوقىلەچق ايكىنچى بر «اجماع» لىر بولغان غە قدر، يعنى موقت بولور. بناءعليه بو كون بر نرسە ھقندە بر تورلى اجماع بولسە بر آز وقتدىن سوڭ شونىڭ خلافيئە ايكىنچى بر اجماع بولوب، شونىڭ ايله اولىڭى اجماع نىڭ ھىكمى بتووى و قوتىدىن توشووى ممىكن. صبى و قتلرندە آتالرى طرفدىن تزويج قىيلىنغان قىلار، رسما فرقت ايتولمىكادىكلرى حالە ھىكملىرى بار نچە ايرلارنىڭ ظلملىرى، جور و جفاللىرى آستىدە طوروجى يا كە نفعەشز تاشلانمىش خاتونلر ھقندە شوشىدى «اجماع مجلسى» طرفىدىن قىطعى ھىكم مادەلىرى توزولور كە تيوشلى. مونلرنىڭ مىثاللىرى بىك كوب.

٤ «اجماع» غە نى جھتىدىن حاجت بار ؟

اوشبو بىردە سويلەنگان روشدەگى «اجماع» غە بو كونگى مىسلانلرنىڭ احتىياچلىرى بارلغندە شىبە ايتمازگە تيوشلى. ايشتە سزگە مونىڭ بيانى :

دىئادە ياشارغە تيوشلى بولغان ملتىر اوز اوزلىرىنى مستقل فىكرلى ايتارگە و زمان اوز گرووى و ترقىسى ايله بر ابر ترقى قىلوب باررغە، سىياسى و قضائى، اقتصادى و اجتماعى اشلرىنى زمان احتىياجىنە موافق روشدە يا گارتوب و توزه توب طوررغە مجبورلردىر. شوشى اشلرنى ميدان غە كىترو، شول ملت اىچىندەگى علملى و معرفتىلى، فىكرى و در ايتلى كشىلرنىڭ يول باشچىلىق ايتوب آلدىن يورولرى و ملتىدە اوزلرنىڭ آرتدە قالىرمى يتەكلەب بارولرى، بر طوناشدىن آغە حركت ايتولرى ايله گنە بولور. دىئادەغى مخلوقلرغە خواجهلىق مېلورغە نىتىلرى بولغان، ير يوزندە «خلىفە» لك ايتونى شرف و كمالات حساب ايتىكان امتلر اىچون اوشبو نرسەلر ھىچ بر اوز گرمى، بوزولمى طورغان قاعدەلردىر. مذكور قاعدەلر ايله حسابلاشماغان قە ملرنىڭ جزالرى، تقدىرلىرى ير يوزنىڭ خواجهلىق، خلىفەلك قىلو توڭل بىلكە باشقىلرغە اسىرلك، اقتصادى و اجتماعى، علمى و سىياسى اشلردە بانقرو تلىق و سفىللىككن عبارت بولور. ملتارنىڭ حاللىرىنى تفتىش ايتوچىلر و امتلرنىڭ حياتلىرىنى تشخىص قىلچىلر، منقرض بولغان قوملرنىڭ تارىخلىرىنى اوقوچىلر، «و هو الذى جعلكم خلائى الارض» (انعام ۱۶۵) خطابىنە دقت ايتوب فىكر يورتوچىلر بو سوزلرنىڭ خاغاندە شىبە ايتمازلر .

اسلام دىنى ايسكى دىنلارنى تعديل، عرف و عادتلارنى، حقوق و قانونلارنى اصلاح ايتوچى و انسانلارنىڭ ايدى سعادتلارنى تايمين قىلوچى بىر دىن بولۇپ اوستىنە، دىناوى سعادتلارنى دە تايمين ايتكان ايدى. وحى گە بنا ايتولمىگان و اسلام دىنى ايتچون قانون اساسى اعتبار قىلغان مسلمانلارنىڭ حاجتلىرىنى ادا قىلور ايتچون كافي بولغان بو شريعت، رسول اكرم واسطىسى ايله تىليغ ايتولدى ايسىدە مونك حكملرى زافون كىتابلىرى قىلىندىن ماده ماده ايتوب تىزو، جزئى نرسەلەرگە قدر تفصیلات بىرو و انسانلارنىڭ معاملەلىرىنى تورلى قىسەلەرگە آىروب هر بىرى ايتچون مناسب بابلەر قویو روشىدە توگل ايدى. معاملات بابىدەغى نرسەلردىن بىر قدر حكملر قرآن و حدیثلردە كلى قاعدەلەر صورىدە بيان ايتولدىلەر ايسىدە مونلر بىك آزدىر. ظن قىلورغە يول باردىر كە: قرآن و سنت، اهل اسلام ايتچون هر عصرده و هر مەملەكتدە عمل قىلورغە مەكەن بولغان قدر مسئۇلارنى گەنە بيان ايتكان دە شوندىن باشقەلىرىنى حتى كىتاب و سنت ايله ثابت بولغان حكملردىن دە بىك كۆپلر بىك عمل گە قویو تىرتىملىرىنى امتنىڭ اوزىنە تابىشغان. شونىڭ ايتچون امت، اجتماعى و اقتصادى، عەمما معاملەگە دائر اشلرنى هر عصرده اوزى تىكشروب طوررغە و حاجت توشكان بىر واقعه حقتە عەمومى مجلس ايله قرار بىورگە تىوشلى.

قرآن شريف مسلمانلردىن ميجور طورماسون و اسلام شريعتى بىرىدە فرانسوز زاقونلرى او طورماسون دىيولسە، يو قارىدە سويلەدىكەز روشىدە عمل قىلورغە ميجور لك بار. چونكە اسلام دىنى صرف عمل يا كە صرف اعتقاددىن غنە توگل، بلكە اوشبو نرسەلەر ايله برابر بىر قانون و حقوق، بىر دستور اخلاق و بىر نظام معيشتدەن دە عبارتدۇر.

خليفەلر زمانلردىن دە معاملات حقتەغى اشلر بىك جىناق بولوب مسلمانلر بىرگنە يردە و بىرگنە جماعت حكمنە طوردفلىرىدىن و خصوصا شول چاقىدەغى خلقلر رسول الله نىڭ حكم و قىزارىدە، تعليم و فتوالرىدە واقف بولدىلارنىدىن معاملات طورغولرىدە احتمال كە كۆپ مشكللىكلەر كورمىگانلردىر احتمال كە آنلر ايتچون آيت و حدیثلردە بولمان كلى قاعدەلردىن باشقە نرسەلەر حاجتدە بولمىغانلر. تىكلىسىز معيشت ايتوچى، دىن گە تىسكلىرى كامال بولو سىبىدىن طمع و حرص، حب چاه و حب نفس، كىر و غرور كىمى نرسەلردىن صافلانۇچى خلقلارنىڭ دىناوى حاجتلىرى كۆپ بولماو و شونىڭ ايتچون دە قاضى و مفتىلەرگە، قنون و نظاملارغە التجا قىلورغە ميجورىت كورلماوى بىك طبعى بىر اشدۇر.

بناء علیہ اصحاب کرام «فقہ» اسمندہ بر فن تدوین ایتماسلر و شریعت حکم‌لرینی تألیف ایته‌چک هیئت‌لر توزوماسلر تعجب قیلورغه اورن بولماز و آنلرنک بو طوغروده‌غی معاملهلرینی آنلر مثالندہ عالی طبع‌لری و گوزهل اخلاق‌لی بولماغان خلقلر اوشنداق آنلر زمانلرینه کوره دون زمانلر ایچون دستور العمل ایتمک ممکن بولماز. مع ما فیہ سلف و قتلرنکده «مشورت» اصولی بار ایدی، کتاب و سندده حکملری نابلمی طورغان حادثهلر بولور ایدی. حضرت ابو بکر و عمر، قرآن و حدیثدن دلیل تابماغان مسئلهلرینی خلقلرغه عرض قیلورلر و: «شوشی طوغروده رسول‌اللهدن برر نرسه بله‌میسزمی؟» دیب صورارلر، اگرده رسول‌اللهدن روایت ایتوچی بولماسه معتبر آدملرنک فکولرینه بنا قیلوب مسئلهنی حل ایتارلر ایدی.

ایکنچیی عصرده مسلمانلر کوب مملکتلر ضبط قیلدیلر و حسابسز شهرلر فتح ایتدیلر، مملکتلرنینک بر چینندن بر چیتی آیلر ایله یورونک مسافهلر بولدی، مختلف قوملر ایله آراشدیلر، یراق یرلرگه تارالدیلر. اوشبو سببن بیک کوب ملت حاکنهلر ملت محکومه بولدیلر، دنیاده کلی بر انقلاب و جودگه کیتردیلر.

اوشبو واقعلر و اوشبو ماجرا و حادثهلر سببندن تورلی مقصودلر حکم سوررگه باشلادی. عمرانی احتیاجلر عجایب روشده آرتدی و کوباییدی. بناء علیہ خلقلرنک دیننی آکلولوری، حکم و قضا مسئلهلری ایله آشناقلری، انصاف و وجداننی آلد، طوتولاری اولگیلر مثالنده بولوب بتماوی عجب توگل ایدی. شونک ایچون قاضیلر و حاکنهلر قوللرنده دستورالعمل طوتولورلق روشده «فقہ» توزورگه حاجت بولدی.

اسلامنک روحی ایله آشنا و شریعت امامینک مرادندن خبردار عالملر و هجیتلر اوز عصرلرنینک احتیاجلری و مملکتلرنینک حاللری ایله بولغان مناسبتلرینی تدقیق قیلوب قانونلر توزودیلر. فقط بو آدمهلر اوزلری طرفندن توزولگان قانونلر حقتده: «مونلر بتون دنیا خلقی ایچون همده آخر زمانغه قدر صوزلاچق عمرلر ایچون کافی و متکفل بولور» دیب دعوی ایتمادیلر. حالبوکه انسانلر آراسنده بولغان عمومی مصالح هر عصرده‌غنه توگل بلکه باروم و ربیع عصردهده کوب اوزگرر. بعض وقت بر افلیم و بر مملکت و بر زمان ایچون مناسب بولغان نظاملر ایکنچیی بر زمان و مملکتلر ایچون اصلا مناسب بولماز. بواشلر طبیعی بولوب مدنی قوملر طرفندن تجربه ایرلوب طورلمقه‌در.

شريعة، الله تعالى نىڭ لطفى و موعىتىدىن عبارت بولوب انسانلار اخلا-
 قلىرىنى تۈزەتسۇنلر، عدالت كۈلەگەسندە ياشاسۇنلر، دنيا و آخىرىندە سعادت
 بىرلە مشرف بولسۇنلر ايچون تۈزۈلگەن سماوى قانۇنلردىن، حرىت و مساوات
 گە بنا ايتۇلگەن نظاملردىن عبارتتىر. شۇنىڭ ايچون آنىڭ آدم بالالارىنىڭ
 مصلحتلىرى و مەشىقتلىرى ايله موافق بولووى، حاجتىلر ايله مناسب صورىندە
 يۈرۈوى طبيعى و لازىملىرى. نىندىگىنە بىر مەسىلە حقىقەتتە عدالت بىرىنە جور
 و جېر حەكم ايتسە ياكە موعىت اورىندە آنىڭ ضدى كورلسە و ياخۇد مصلحت
 بدلىنە مفسەت بولسە، اول مەسىلەدە شريعةدىن چىتىدىن چىغۇلغان بولنور.
 آندى نرسەلرنى شريعة قىلۇپ كورساتور ايچون تاۋىپلار ايتو و تۈجىپلر
 تۈزۈ عبىت اشىر. الله تعالى نىڭ عدل حەكمى ھىچ وقت تۈجىپلر، تاۋىپلارگە
 محتاج بولماز ھىچ كىم قوياش نوريى كورساتور ايچون شەم ياندىرماس.
 زمانلر اوتو، اقلىملىر باشقارو سېتىدىن مصلحتلرنىڭ باشقاروى و شوگى-
 كورەدە شرعى فتوالر و حەكملىرنىڭ اوز كرووىدە مەمكىن. اسلام قانۇن اساسىسى
 دائىمى و لايمەت بولسەدە آشا استىناد ايتۇلگەن نظاملردىن بعضىلرى و قىتلى
 و خصوصى غەنە بولورغە، اوزىنىڭ اورنى و زمانى آلماشنو سېپىلى آيت و عدىت
 گە بنا قىلىنۇپ ايكىچى بىر نظاملر ايله اوزگەرگە تىۋوشلى بولۇلرى مەمكىن.
 حاجتىلر قانۇنلرغە موافق بولورغە توگى، بىلكە قانۇنلر، حاجتىلرگە موافق بولور
 غە مەجبۇرلىك بار. «خلىقلر زاقون ايچون توگىل بىلكە زاقونلر خلق ايچون»
 دىيۈلگەن سوز مشهوردر. دىنيادە، اوزگەرۈدىن امىن بولغان بىرگەنە قانۇن بار.
 اولدە: «زمان اوزگرووى سېپىلى حەكملىر اوزگەرە» دىگان سوزدر. بو قانۇن
 بو كۈن گە قدر اوزگەرمادى، موندىن سوڭدە اوزگەرماس.

اولىگى قىرنلردەگى عالملر و سلف عصرىندە بولغان مچتىلر قانۇن اساسى-
 سى دائىرەسندە نظاملر تۈزۈ اصولىنى ناسىس قىلۇپ اسلام دىنياسى ايچون
 بىك فائىدەلى اش باشلاغانلر و بىك خىرلى مقصدلرغە يۈل آچقانلر ايدى.
 لىكن بو حەرمەتلر ذاتلر اوزلرىنىڭ ياشامادىلر، طبيعى عەرلىرى بىتىدىكىندە
 كوچۇب طوردىلر. خلىقلرى ايسە موندلرنىڭ ئۇلردىن يورمادىلر. بو حەرمەتلر
 ذاتلرنىڭ عەملىرى لازىم درجەدە تقدىر ايتۇلمادى، مەاملەلردىن عبىت آلتىمادى،
 حرىك و عەملىلىرى اورنىڭ طوتۇلمادى، يالقاولقلر، مەملىكەتلرنىڭ اشلىرى حقىقەتتە
 غى قىدىسزلىكلر تەوالق پىردەلرى ايله يابىلدى، بو كۈنگى حاجتىلرنى مەناسىتى
 بولسە بولماسەدە ايسكى زمان روھىنە تۈزۈلگەن قاعدەلرگە حوالە ايله قىناعت

قىلىندى. مونڭ نتيجهسى ايسە اسلام شريعتى منسوخ بر نظام قىيلىندىن عمل قىلىندى
 طورغە مەھكوم بولدى. مصر، استانبول، بغداد و شام مطمعه ارندە فقه فنندە
 بىر يوكىن عبارت كىتابلار باصلوب تارالار، بازارلردە ساتولار، اما تور كىيا
 حكومتندە حا كملر بىك كوپ دعوالرنى فرانسىز زاقونلرنىن عارىت گە آلنوب
 يازلغان كچكەن گنە كىتابلردىن قاراب فصل قىلەر. بىر يوكىن عبارت
 كىتابلارمىز شوشى وقت ايچون يارامادىغىندىن صوڭ مسلمانلار انلردىن قايسى
 وقتلردە استفادە قىلورلر؟ ..

بىر مچتيد، اوزىڭ «كوفە» شېرىندە طورغان وقتندە توزوگان بر اصولى
 ايله «بغداد» دە عمل قىلورغە اوڭتايىسز ايدىكىن «بغداد» غە كىلدىكىندىن
 صوڭ بىلگان ايدى. «ايدىنى زمان باشقاردى، اول وقتلرغە ياراغان حكملر
 نڭ هر بىر دە بو زمان ايچون يىاراب بتمى» دىب ابو يوسف و امام محمد
 حضرتلرى بايتاق مسئلەلردە استاذلرى بولغان ابو حنيفە حضرتلرىنىڭ سوزىنە
 خلاف يوللر توزوگانلر ايدى. اش شولاي بولغان صوڭ يكرمى بيش اوتوز
 يىلرغىنە توگل بىلكە اون ايكى عصرلر مقدم، معصوم توگل بىندەر طرفىندىن
 عراق ايله مصر دە توزولگان قانولرنىڭ هر بىرىنە دە دنيا بىتكان گە قدر،
 يرنىك بتون قطعەسىنە، آوروپا و آمريقاسىنە دە يارى و تمام موافق دىب دعوى
 قىلەزمى؟ شوشى دعوانى قىلوچى بولسە شوڭا اوزى اشانادرمى؟ ..

ابو حنيفە ايله احمد ابن حنبلنىڭ بغداددە ياساغان قانولرنىن بىك
 كوپلرىنى بو كونگى مسلمانلر شول بغداددە عدل گە قويا آلەملر، لىث بن
 سعد ايله امام شافعى نڭ مصر دە ترتيب ايتكان كوپ نظاملرى بوكوندە شول
 مصر دە تطبيق قىلنە آلەمىدەر. ا گرده مذكور مچتيدلر بو كون اوزلرى قايتوب
 كىلسەر احتمال اوز نظاملرى ايله اوزلرى دە عمل قىلە آلمازلر ايدى. مونڭ
 سببى ايسە بوكونگى مسلمانلرنىڭ دىندە مساهلە قىلورلى توگل، بىلكە معاملە
 روشلرى اوز گەرودەر.

اسلام دىنى، دىنلرنىڭ آخرى بولسە وموندىن صوڭ ايكنچى بىر پىغمبەر
 ييارلمازلىگى حقتە خىبر بىرلسە موندىن ايسە اسلام دىنىنىڭ زمان آخرىنە
 قدر كىلەچك خەلقرغە عدل قىلورغە مەكەن بولاچق و حاجتلىرىنى ادا قىلەچق
 بىر دىن بولووى لازم كىلور. اسلام دىنى، دىنلرنىڭ آخرى ايدىكى معلوم
 بولسە دە زمانە آخرى قايسى وقتدە بولاچقى معلوم توگل. ياكادىن مكلر ايله
 يىلر طورماز دىب بولەلى، مىليون يىلر طورووندىن دە ظاهردە مانع

كورلى. ھالبو كە عصرلر اوتوسىبىدىن مصلح عامەنىڭ باشقاروب طورووينى سويلەدك، مۇنى سويلەرگەدە حاجت يوق، چۈنكە ھەر كىم اوز تجربىسى ايلەدە بلەدر. شولاي بولسە اولان تۈزۈلگەن قاعدەلەرگە تېبىق قىلورغە مەكەن بولماغان ھەر كۈن مەيدانغە چىقوب طورغان ياكى مەاملە وياكى مصلح ھقنە خەلقار، نى اشلەرلر؟ مۇندە ايكىنىڭ بىرى لازم بولور: باقران ھەدىئىلر نى مەل و شرىعتنى مەطل طوتەق ويا كە سوزلرى ھجت نوگل آدمەلرنىڭ سوز- لرىنى شرىعت قىماق. بو ايكى تورلى مەنورنىڭ ھەر ايكىسىدە خەتەرلەيدر. مۇندەن قورتولەق اچقون بىرگە يول بار: اولدە اسلام دىناسىدە مسلمانلر اچقون مەجبورى قىرار بېرو وظيفەسىنى ھائز بولغان بىر قوتنىڭ دوام قىلويدىر (*). نى قىر عالم ونى قىر انصافلى بولسەلدە تورلى اورنلردە مەيشت ايتوچى ومخلف مەقەلر ايلە مشغول بولوچى خەلقلرنىڭ اھتياجلرىنى بىارلك روشدە قانون تۈزۈمك، مەصوم بولماغان فردلر اچقون مەكەن بولماز. چۈنكە ھەر مەلىكتىڭ اوزىنە كۈرە ھاجتى ھەر بىر قومنىڭ بەض بىر غەصوبىتى بولور غە مەكەن. اوشبو نرسەلرنى بلوب بىرو فردلر اچقون ھتى اھتمال دە طوتماز. فقە فاعللىرى تېرىپ ايتولگەن و قنىڭ اساس قىلنەچق بولغان «جلب مەنفعە و دفع مضر» ھەمدە «رعابت مصلحت» اصولىنىڭ اقلەملر، قىرلر ھەمدە مەخلف قوملرگە كۈرە آلام- شىلرى، اوز گەروب دە باشقە بىر صورتلرگە كىرووى مەكەن و واقع. شونىڭ اچقون جماعت ايلە بىرلك تۈزۈلگەن قانونلرغە كۈرە بىرگە ويا كە كۈب ىردە بىرگە كىشىلر طرفەندىن تۈزۈلگەن قانونلردە ياكلىش كۈب بولووى ھتى بەض بىر خەلقلرغە نىسبەت ايلە مەاملە كە تېبىق قىلنە آلامزلىق قاعدەلر فويلووى مەكەن. ھالبو كە بتون بىنو بشرنىڭ مەاملەلرى ھقنە بولغان اھتياجلرىنى اوتەب طورمى امتنىڭ الوغلىرى و ملتنىڭ ركنلىرى اوستىدە امانت بولدىغىدىن بىر ايكى يا كە بىش اون آدمەلر نىڭ ياكى ياكى ياكى ياكى غەنە فقە (نظام و قاعدەلر) تېرىپ فويلولرى ايلەگنە امتنىڭ ركنلىرى الوغلىرى طرفەندىن اشلەنگەن اش مەناسى بىراماز.

بىرەنىڭ كەمالاتى يازو يازودە و بىرەنىڭ كەمالاتىدە سوز سويلەودە بولسە ايكىچى بىرەنىڭ ھىرىدە خەلقنىڭ مەبشئىنى و احوال روھىلرىنى، ھىرانى اشلرىنىڭ نىندى نرسەلر اقتضا قىلدىغىنى و تۈزۈلەچك قانونلرنىڭ انسانلرنىڭ مەبشئلىرىنە موافق بولوب بولماولرىنى آيرا بلودە بولور.

(*) قال المحققون ان للعلماء وضع الاحكام حيث شاؤا بالاقتداء بحكم الارث لرسول

الله صلى الله عليه وسلم. ميزان الشعرانى. ج ۱ ص ۶۱.

اوشبو سېئىن امت ايچون توزولهچك نظاملر، قانۇنلر (فقھ) امتنك بيوك آدملىرى (اولوالامرلىرى) طرفىدىن بىر اورۇندە جىولوب، ھىئەت حالندە مذاكرە ومباحثە صوگۇندە توزولورگە تىيوشلى بولسە كىرەك. بۇنك «اجماع» و «اجماع امت» ديگان نرسەلرمز ايشتە اوشبو ھىئەت ھەمدە شول ھىئەتنك قرارىدىن عبارتدۇر.

(۵) اجماعنك شرعى حجت بولووينە دليل.

اوتكان بابدە سويلەگان نرسەلرمز «اجماع»نك شرعى حجت بولووينە عقلى دليل سانالورغە ياراسە كىرەك. اما شرعى دليل قرآن كرېمنىك: «يا ايها الذين امنوا اطيعوا الله واطيعوا الرسول واولى الامر منكم فان تنازعتهم فى شىء فردوه الى الله و الى الرسول...» ديگان فرمانىدىر. (نساء ۶۲). اوشبو فرمانك مسلمانلر الله تعالىگە اطاعت ايتەك، رسول الله حضرتلرېنە اطاعت ايتەك (۱) و موندن صوگ «اولى الامر»گە اطاعت ايتەك. ناگە بىر شى حقتە نزاغ چىقسە، معلوم قاعدەلرگە بنا قىلوب الله تعالى ھەمدە آنك رسولېنك حكملرېنە تابشلامق ايلە امر ايتولەشلىردۇر. خلاصە: آيت كرېمە، مسلمانلر ايچون اوشبو دورت تورلى اصلنى دستور العمل طوتارغە قوشادۇر: (۱) اللغە اطاعت قىلمق. قرآن حكملرېنە بوى صنوب شرىعت مسئلەلرندە آنى اساس طوتىمق و شوگنا موافق عمل ايتەك، الله تعالىگە اطاعت قىلمق بولور. (۲) رسول اللغە اطاعت ايتەك. رسول اكرم سنتى ايلە عمل قىلمق و آنى شرىعت ايتوب طوتىمق رسول اللغە اطاعت ايتەك بولور. (۳) «اولوالامر»گە اطاعت ايتەك. امتنك بيوك آدملىرىدىن، اهل حل و عقىدىن عبارت ھىئەت طرفىدىن بىرلىگان قرارلرنى قبول ايتەك «اولوالامر»گە اطاعت قىلمق بولور. (آيت كرېمەدە بولغان «منكم» سوزىدىن «اولوالامر»لرنك مسلمان بولولورلى شىرط ايدىكى آكشالور). (۴) نزاغ بولسە الله ھەم رسولېنە رد ايتەك. مسئلەلر حل قىلغان وقتدە مخالفت و نزاغ ظاھر بولسە مخصوص قاعدەلرگە بنا قىلوب قرآن و سنت مقتضالرى ايلە نزاغنى كېسەك «فردوه الى الله

(۱) فان قيل اليس ان طاعة الرسول هي طاعة الله فما معنى هذا العطف قلنا قال القاضي (اظنه عبد الجبار او ابا بكر الباقلائي) الفائدة في ذلك بيان الداليتين فالكتاب يدل على امر الله ثم تعلم منه امر الرسول لا محالة والسنة تدل على امر الرسول ثم تعلم منه امر الله لا محالة. مفاتيح الغيب. ج ۳ ص ۲۴۹.

و الى الرسول» سوزى ايله عمل قىلو بولور .
 قرآن كريم اوشبو فرمانى ايله «اولوالامر» گه اطاعت قىلو ايله جزمى
 و فطعى صورته بيبورادر . بوروشده اطاعت ايتلو ايله بيبورلغان ذاتلرنىڭ
 خطالردن معصوم بولولرى لزوما كىلور . خطا قىلولرى جائز بولغان ذاتلرغە
 اكرده الله تعالى اطاعت قىلو ايله جزمى بيبورغان بولسه صوابلىرى مقطوع
 بولماغان نرسەلرگه اطاعت قىلو ايله جزمى بيبورووى لازم بولوب كىلچىكر .
 الله تعالى طرفندن بو روشده امر بولو ممكن توگل . شونىڭ اىچون الله تعالى
 طرفندن اطاعت قىلنو ايله امر ايتولگان ذاتلرنىڭ خطالردن معصوم بولولرى
 فطعى صورته لازملر . مېتھم و مجتھول آدملرگه اطاعت حقنە بيبورلونىڭ
 معناسى بولمايدىغىن بو آيتدە بولغان «اولوالامر» لىر خلق قاشنە معلوم آدملر
 بولورغە تىوشلى . اوشبو سوزلردن «اولوالامر» نىڭ معصوم ھەمدە امت قاشنە
 معلوم بولولرى لازم كىلدى .

«اولوالامر» دن مراد فلان طائفە و ياكە فلان فرقه و مىسلك صاحبلىرى
 دىب ايتورگە اصلا امكان يوق . ھەل قىلورغە ممكن بولغان بىرگنە فرقه
 بار اولدە «اھل حل و عقد» دن عبارتدر . بالضرور «اولوالامر» سوزىنى شونلرغە
 ھەل قىلو لازم بولور . اھل حل و عقدنىڭ افرادىنە معصوملىق ايله ھەكەم قىلو
 ياراماسدە مەجوع ھىيئەتىنە معصوملىق ايله ھەكەم ايتو درستلىگىنە شىبە يوق .
 اھل حل و عقد ھىيئەتى اجماع اھلى بولوب ، آنلرنىڭ اتفاق ايله قرار قىلولرىنىڭ
 «اجماع» ايكەنلىگىنى سويلەب كىلەمز . شوگا كورە آيت كريمەنىڭ اجماع
 ھەت بولووينە ھتى فطعى صورته دلالت قىلويىنى آڭلارغە ممكن .

رسول اکرم حضرتلىرى زمانىدە «اجماع» اسمندە بىر مجلس بولماسە بو
 اش «اجماع» ، شرعى دليل بولماوينە توگل بىلكە اول وقتدە آڭا احتياج
 بولغىنەغمە دليلدر . رسول الله اوزى صاحب شريعت بولدىغىن اوستون
 مىسلەنلر آز و بىرگنە اورندە طورلر ، شول سىبابى بونلر آراسندە مىسلك
 باشقەلغى سىبىندن مصلحت باشقەلغى كىبى نرسەلر كورلماز ايدى ، كورلسەدە
 اجماعغە حاجت يوق ، چونكە شريعت صاحىبى اوز آرالرنە طوردىغىن
 ھەر بىر كىرەك نرسەلرىنى آنەن صوراب بولورلر و ھەر وقت آنىڭ تعليملرنىن
 خىردار بولوب طورلر ايدى . بىر نرسەگە بىر وقتدە احتياج بولماو ، آنىڭ
 دليل بولورغە ياراماوينە ھەت بولماز . شولاي بولسەدە رسول الله حضرتلىرى

خصوصى آدملىرىگە و بعض وقت عمومى مجلسلىرىدە كىيىشلىرى قىلغۇر، مجلس طرفىدىن بىرلىككەن قارارلىرىغە موافق اشلىرى يورتور ايدى. انسانلارنىڭ اكىملى، آدم بالالىرىنىڭ اعقلى بولغان ذات، فرشته كىلويىنى، وى ايندىرلونى كوتوب طورى، صحابىلارنىڭ مشورت قىلغۇر و مجلس قارارىنى موافق عمل ايتووى خىلقلىرىنىڭ شوندى مشورت مجلسلىرىنى و شەئىدى مجلسلىرىنىڭ قارارلىرىنى موافق عمل قىلغۇرغا احتىياج بولمايچىنىڭ دىلىلىرى. بىزنىڭ سويلەنگەن «اجماع» مۇدە شوندى مشورت مجلسى و انىڭ قارارىدىن باشقا بىر نۇرسە توغىل.

اما حرمتلو خىلىقلەر حىقىقت حالە مشورت ايچون خىلقلىرىنى چىبارلى و اوز حىمايتلىرىدە مجلس تۈزۈب مشورت قىلغۇرلىرى، سويلەر ايچون هر كىمگە حق بىرلور و هر بىر سوزنى دقت ايله دىكلارلىرى، مجلسلىرىنىڭ قارارلىرىنى كۈرە اش يورتورلىرى ايدى (۱) حضرت عمرنىڭ، بىر مىشكىل اش بولغاندە باشلىرىنى چىبۈب كىيىش قىلغۇر و شونلارنىڭ اوتكىن دىنلارنىڭ قائىدىلىرىنى مرويىدىر (مختصر جامع بيان العلم، ص ۴۲). اگرده اوشبو خىلىقلەردىن سوڭ حكىم سورگان امويلر و عباسىلر «اجماع» نى بو كونگى پارلامىنتولر اصولىنى قويمىغان بولسىلر بو اشلىرى شرىعتنى اجرا قىلدى ايله توغىل بىلكە اوزلىرىنىڭ استىدالىرى و عصىبتلىرى سىبىدىن ايدى. انلارنىڭ استىدالىرى و تىوشىش حرىكتلىرى قىامت كۈنىنىڭ قدر كىلەچك اسلام دىناسى ايچون مىثال بولماسە كىرەك.

«اجماع» نى پارلامىنتولر اصولىنى قويمىق، قرآن كرئىمگە نقتىلەر، حرىكتلر قويمىق. خىلىقلرنى كىتابلىرىغە چىبۈب يازمىق درجەسىدە مەم ايدى. كىتابلىرىغە يازلو سىبىدىن خىلىقلر، خىلىقلرندىن چىقماز ايسە قاعدە و تىرتىبگە قويمىق سىبىدىن كىمە «اجماع» ايله قىياسدە خىلىقلرندىن چىقماز.

مىسلەنلر اوزلىرىنىڭ «اجماع» لىرىنى پارلامىنتو اصولىنى قويمىغە محتىاج بو. لاقى يردە مىدى قولىرى اوزلىرى مىسلەنلردىن كۈرەمكىچى پارلامىنتولر تۈزۈرگە مچبور بولمىقلرى دركار ايدى. فقط شوندى تىوشلى اش اوز وقتىدە اشلىنىدە. دى و شونىڭ نىتىجەسى اولەرق مىسلەنلر دىيانىڭ زىبون مىلتى و ذىلىل برامتى بولوب قائىدىلر. اوشبو اهمىتىلى نقتىلەرنىڭ اهمال قىلىنوب طوروندىن بولسە كىرەك بىك كۈب آدملىر آيت شرىفدە بولغان «اولو الامر» نى جابر و ظالم بولسەلردە امير و سلطانلرغە خىسر ايتمىشلىرى و بعضىلردە «مچىتلىر» دىە تفسىر (۱) حضرت عمرنىڭ مشورتلىرىدىن بعضىلىرى ابو يوسف «كتاب الحراج» دە يازدۇر.

مراجعت بىورلە.

قېلۇب قرآن كرېمنىڭ كېڭ وعالى بولغان معاسىنى از وداثرلەرى تار بولغان نرسەلەرگە تەخىيىس قىلەشلىرى و قوبۇش كېڭ آچىق و فائىدەلى بىر اصلنى پىردە- لىب جزئى معنى ايله كفايت ايتەشلىرى. مونڭ تەجەسى اولەرق قرون وسطى اعاليىسى بىر بىرىنىڭ كۆپىيەسى بولغان: «قال فلان كذا وقال فلان كذا...» دن يوقارى بولغان روئەت روئەت كىتابلىرى يازوب دىنئانى تولدردىلىرى. كۆپلىرى اصلسى و فائىللىرى مەجھول و مستور آدملىرىدىن عبارت بولغان روایتلىرىنى شىرىعت اسمىدىن خەلقىغە تەقەبىم ايتىدىلىرى. بىزنىڭ اوشبو زمان مسلمانلىرىنىڭ آزاو تەشلىرى ايله ياشىغان نرسەلىرىنىڭ كۆپىسى شوشى كىتابلىرى و شوشى روایتلىرىدۇر.

زمان اوزىنىڭ تەبىئى سىمىنىدە دوام ايتوب تولدۇرىغىنىدىن آدم بالالىرىنىڭ تەربىيەلىرى آلماشىوب تولدۇر، آڭ و ذەنلىرى كىچىككە بارا، فەكرلىرى تولدۇرىلانا، مەركون ياشى بىر نەرسە كەشفايتولە، تەبىئەت عالمى تەسەبىر قىلە، اوشبو نرسەلىرىنىڭ ائىرلىرى، نى قىدر چىتە تولدۇرىغىنىدە مسلمانلىرىغە تەبىئەت شونلىرى سەبەبىدىن مسلمانلىرى اوزلىرىنىڭ نادانلىقلىرىنى، ضەئىف و فەقىرلىكلىرىنى كۆرەرگە باشلايدىلىرى. بىك كۆب آدملىرى، اوشبو كىچىكلىكلىرىنى دىن گە اسناد قىلىرىغە مەجبورلۇردۇر. اسلام دىنئاسىنىدە (مستەقىل اسلام حەكومەتلىرىدە) كوندن كون فرىڭ قانۇنلىرى قىمولى ايتولوب بارووى و دعوالىرى اوشبو قانۇنلىرى ياردەمى ايله حل قىلىووى بىك كۆب آدملىرىگە معلوم بولسە كىرەك. بولاشلىرى بىك تەبىئەت بولوب سەبەبلىرىدە ياشرون تولدۇر.

قرون وسطىدە حاللىرى معلوم و مەجھول آدملىرى طرفىدىن يازلمىش و ھەيوتلىرى دە ياللىڭز باش طرفلىرىنى قوبۇلغان اسملىرى ايله گە بىر بىرىدىن تەبىئەت ايتولەش كىتابلىرىنىڭ اوشبو عصر خەلقى اچىون ھىچ بىر تەبىئەتسىز، نىسىز مەناسى بولوب تەبىئەتچىكى معلوم. لىكن بولاشدە قرآن و ھىدىنىڭ، رسول اكرم كىتوبلىرىدىن شىرىعتنىڭ نىئەتى عىببى بار؟ خارچى سەبەبلىرى و بعض شەخسلەرنىڭ ھەيوتلىرى نىئەتى دىللىرىگە بنا قىلىنوب «دىن» گە اسناد ايتولەدۇر؟ قرون وسطى مەقلىلىرى بىلكە مەقلىلىرىگە مەقلىلىرى طرفىدىن يازغان ائىرلىرىنىڭ تەمىنى ايله بوزمان خەلقى اچىون ھەيوت قىلوب يەتكۈرگە مەمكىن بولماسە قرآن و سەنئەت ايله ھەيوت قىلمىدە مەمكىن تولدۇر؟ بولاش قايچان وقايسى وقتە تەجەبە قىلىنوب كورلى؟ بولكوندىن باشلاپ اسلام فەقىسى و ھەقوق مەسئەللىرى رەسمى بولغان «اچمەع» مەجلىسىدىن باشلاپ چىقاراسون و ھەيوت گە قوبۇلسون، اسلام فەقىسى ايله بوزماندە ھەيوت قىلوم مەمكىن بولوب بولماوى شول وقتە معلوم بولور. اسلاملىرى فرىڭ ھەقوقلىرىنى آلورغە

مجبور بولورلرمی یوقسه فرنکلر اسلام فقہسینی اوزلرینه کوچررگه لازم تابار-
لرمی؟ بوش شول وقتده کورلور.

آیت کریمهده بولغان «اولوالامر» سوزندن مقصود، مجتهدلرگه بولسه
مجتهدلردن عبارت بر هیئت بولوب طورمادیقندن طبیعی فردلرگه حمل
قیلمق لازم بولور. حالبوکه مجتهدلر، اجتہادی مسئلهلرده بر برینه موافق
بولولرینه نسبت ایله مخالف بولغان اورنلری کوبره کدر. بری مباح کورگان
نرسندی ایکنچیسی درست کورماز، بری حلال دیگان نرسندی ایکنچی برسی
حرام سانار، حتی آنلرنک بر نرسه حقننه چیارغه ممکن بولماغان روشده آلتی
یدی مادهلرگه آیرلا طورغان خلافلری، نزاغلری بار. ایمدی قرآن کریم،
مجتهدلرگه اطاعت قیلو ایله بیورغان بولسه قایسی مجتهدلرگه اطاعت قیلو ایله
بیورغان بولادر؟ صودوگوزینی آشاو حرام دیگانینه می یا که حلال ساناغانینه می؟
قرآن آیتلرنده بولغان آیتلرنک مفرداتینی، لغاتینی، فصاحت و بلاغتینی
تیکشروب اوتوگنه یتمی بلکه آنک عملیاتینی ده تصور قیلورغه و شونلرنک
ممکن بولوب بولمه چقلرینی ده فکر قیلورغه تیوشلی بولسه کیرهک. سلطا-
نلرغه حمل ایتمکان تقدیرده اشلر موندن ده بدتر صورتک اوگها بسزلاناچقدر.
مجتهدلر، امیرلر و سر عسکرلرگه اطاعت لازم بولسه اول اش عقل ایله ده
معلومدر. اگرده شرعی دلیل کیرهک بولسه امیرلرگه اطاعت قیلو حقننه
حدیثلر بیک کوب. اگرده اوشبو آیت بولسه اول وقت آنلر «اولوالامر» نک
تمام موضوع لیلری بولونندن توگل بلکه بعض فردلری بولو اعتبارلندنر.
بو یرده سویله گان بتون سوزمز اوشبو بحث باشده ذکر ایتمولگان آیت
کریمهده بولغان «اولوالامر» سوزی حقننه در. اگرده باشقه آیتده بولغان
«اولوالامر» سوزندن باشقه معنالر مراد بولسه آنک، بزنگ بو یرده بولغان
سوزلرمزگه ضرری یوق.

(۶) اجماعغه نظارت ایتوچیلر

مساهلهلر، خطالقلر به لمانسون ایچون «اجماع» نکده بر نظارت و کانترول
آستنده طوروی لازمدر. کیرهک خلیفه و کیرهک امیر و سرعسکرلر بولسون
«اولوالامر» لر اوستلرندن نظارت قیلوب طورو و وظیفهسی امت اوستنده

بولماقتۇر. اوشۇمۇ سببىدىن «اجماع» غە نىزات قىلۇچىلار، حاجت بولسە انتقاد ايتۇچىلاردا امت اوزى بولۇرغە تىوشۇلى. خەلىفەلەر عصرلەرنىڭ حتى ايكىڭ ضەيفى آدملىرىدە خەلىفەلەرنىڭ بعض اشلەرنى انتقاد قىلۇرلار و بعض نرسەلەرنىڭ سەبەبلىرىنى جماعت حضورئىدە صورارلار ايدى (زاپروس حەكىمىدە بولادىر). حضرت عمر، مسجد شريف مەنبەئىدە شرعى بر فرمان بىرورب طور دىغىنك بر خاتون آياق غە فالقوب، خەلىفەگە فارشى: «يا كەلش سويلەيسن!...» دىب انتقاد قىلۇوى مرويدىر (مختصر جامع بيان العلم. ص ۶۶). حضرت عمر، بو اشنى مكره كوروب توگل بلىكە نەسەين ايتوب، خاتوننىڭ سوزى درست و اوزىنىڭ سوزى يا كەلش ايدىكىنى شول مەجلسدە بيان و اعلام قىلدى. حضرت عمرگە عقل بىرورب اوطەروچى بر كەشىگە: «يارار ايدى، اميرالمؤمنين گە آرتق سويلەيسن!» دىگانلار ايدى. حضرت عمر بو آدملىرىگە فارشى: «دە لاخىر فەيم ان لم يقولوها لنا ولاخىر فينا ان لم نقبل» ديدى (كتاب الخراج ص ۷). حضرت عمر حەقنك و حضرت عمر زمانىك باراغان اشلر باشقەلەر حەقندەدە و باشقە زمانلاردا دە ياراسە كىرەك. اوشۇمۇ سببىدىن «اجماع مجلسى» مەسلمانلارنىڭ اوز كانتىروللارنىڭ بولۇرغە، مەتبوعات آرقىلى و باشقە طرىقلار ايله حاجت اورنلار انتقاد قىلنوب طورلۇرغە تىوشۇلى.

(۷) «اجماع» نىڭ قوتى نىمىدى مەرتىدەدە؟

اجماع، شرعى حەتلەردىن بولسەدە آنىڭ درجەسى، ثابت بولغان سنتلار نىڭ حەتلەكلەردىن توبان درجەدەدە. شونىڭ اىچون ثابت بولغان سنتلارگە خەلاف روشدە «اجماع» بولمازغە تىوشۇلى. مگر دە قرآن و سنتلار ايله ثابت حەكلەردە مەسەلەكلەرنى، مەسەلەكلەرنى اىضاح و تفصیل، شول حەكلەرنىڭ دائىرە و حدودلارنى تەيىن ايتو، بو كون حادث بر واقەنىڭ مەكەر حەكلەر آستىنە كروب كرمولارنى تىكشرو، بر اش توغروسىدە «رعايت مصلحت» قاعدە- سىنى تەقىق قىلۇ حەقندە «اجماع» نىڭ دخلى بولۇرغە مەكەن. چونكە مونلارنىڭ هر برى «معاملات» كە دائىر نرسەلەردىر. بىر حالدە صرىح بولغان قرآن و سنت خەلافلىرىنە «اجماع» بولو صورت طوتماز.

۸) اجماع خصوصىدە بو روشىدە سوز سويلدونىڭ سىبى.

بو يردە سويلەنگان سوزلارنىڭ مۇقەددىمىسى، اساسلىرى ايسكى ومعلوم سوزلار بولسىدە تۇسۇندە، واويوشدروونىدە ياكى قالىق و غرابىت كورلە احتمالى يوق تۇگىل. شۇنىڭ اىچون بىز بومۇسۇلەنى اوشبو روشىدە كورساتۇومۇزنىڭ سىبىنى بو يردە ذكىر قىلەمز :

نېنىدىگنە بولسىدە كىتابلاردا كورگان سوزلارنى شىرىعت سوزى، الله ورسول نىڭ اطاعت و اجب بولغان حكىمى دىب يورىدىر ايدىك. شۇنىڭ اىچون كىتابلاردا يازلغان ھەر بىر سوز اىلە عمل قىلۇ لازم و حاجت و قىتلاردا بىندەلەر آراسىدە حكىم ايتۇ ھىچ نىزاعسىز درىست و اوزىنىڭ قوتىدە دىب بىلەدر ايدىك. بىر قاضى، بو كون « كرخى » وايرتەگى كوندە شۇنىڭ خىلافيئە اولەرقى « ئىلچى » سوزى اىلە حكىم ايتە ايكان، حقىلى كورەدر ايدىك. حالبوكة بىزنىڭ اسلام شىرىعتى مۇجىبىچە تۇزولگان قىيەمز (خصوصا اجتماعى ومىنى قىسىملىرى) محكم و اعتمادلى بولۇ طوغرى سۇندە روسىيەدەگى زاقونلار مرتەبەسىدە بىلكە آنۇردىن دە كۇچلى درجەدە بولۇرغە تىيوشلى ابدى. اخلاص و محبەتمۇز شىرىعتىمۇزگە بولغان حسن ظن و اعتمادمۇز بىزنى شۇلاى اعتقاد قىلۇرغە مجبور ايتەدر .

روسىيەدەگى زاقونلار، تمام قوتلىرىنە كروب زاقون بولۇپ اعلان ايتۇلگان گە قىر قىرغى تورلى ابلەكەن اوتە و قىرغى تورلى تىگرمەندىن تارتىلۇپ چىقادر. ابلەكەن نى قىرغى اجتىادلار صرف قىلنۇپ مۇقتىر آدملار طرفىدىن لايىھەلەر تۇزۇلە، دو ما كامىسىيەلرە بىرلۇپ تىكشىرتۇلنە، نىچە مرتەبلەر تۇزۇلەر، اوزگرتەر، تىزىب و تىقىيىق قىلەلۇدە سوگىندىن كۇبچىلىك اىلە قرار بىرۇپ بىر روش گە كىتۇرەلەر. مۇندىن سوڭ شۇل مۇسۇلە پادشاهلىق دو ماسىندە تىقىيىق ايتۇلە، زمان و مەكان مصلحتلىرىنە بنا قىلنۇپ ضرر و فائىدەسىنە سوزلار سويلەنە، قىلنى قىرغى يارراتى درجەدە دۇقت مىزانىدىن اوتە، كۇبچىلىك اىلە دو مۇدە قىبول قىلنە مۇصوص مۇحررلەر ھىيئەتىنە بىرلۇپ زاقون روشىدە تىزىب قىلەرلەدە ساويت مۇجلىسىنە بىبارە، آنە ھەم تىكۇار تىكشىرلە، كۇبچىلىك اىلە آنەدە قىبول قىلنە اىمپىراطورغە بىبارە. اولدە اوز طرفىدىن لازم درجەدە تىقىيىق قىلە. ناگە مۇوافقى تابلەشە تىقىيىق ايتىمۇدە شوڭا قىر بولغان اشلار قوتسىز قالالار. اگر دە مۇوافقى تابلەشە تىقىيىق قىلەدە شۇندىن سوڭ بو مۇدە زاقون

جەلەسىنە كۆرە. مۇنى يۈرۈتمەك حكۈمەت اھلىلىرىنىڭ لازىم بولسا، اطاعت ايتىۋا ايلە
اھالى الزام قىلنە .

زاقون كىتابلىرى حكۈمەت مۇپەھلەلەندە و رەسمى آدەملەرنىڭ تەصحيح و مۇقابىلە
قىلۇلۇرى ايلە نۇشر ايتۇلەر، ھەر بىرىنىڭ اوستىندە ايمپراطور اھمىيەتنىڭ سۈرۈتى دە
كۈچلەرە و ھەر بىر مۇھىمە و ھاكەملەرگە رەسمى سۈرۈتدە تايىشلار. ھاكەملەر، شۈشى
زاقون كىتابلىرىنى قاراپ نۇزاعلەر ھەقىقەتە ھەكم يۈرۈتەر، ھەكم نامەلەردە شۈشى
زاقونلارنىڭ جەلە و مادەلەرنى كۈرۈشەتەر. سۈراسلەر طرفىن گە ھەكم نامەدن نۇسخە
ا كۆپىيەلەر بېرەر. ھەكم و دەۋى سۈرۈتلەرى ھەر بىر رەسمى دۇقتەرلەردە يازالا. آلامشدر و،
تۈزۈپ قىلو اھتمالىلەرى بىتونلەمە يوق. بىتون مۇھىمە و ھاكەملەر، ھەكمەتنىڭ ھەمىيەسىندە
و آنىڭ مەسئۇلىيەتدە طورالەر. ايشتە روسيەدە زاقونلەر تاليف ايتلو و ھەملەرگە قويلو
اوشبو تەرتىپدەدر.

ايمەلى بىر مەرتىبە گە بولسەدە، اسلام شەرىئەتى اسمەندىن صفىيەنى اھمەد نۇكاحندە
قىلۇپ ھەكم تۈزۈچى قاضى ھەزرىت اشلەرىنە كۈز سالغۇز. كۆپىنچە آندىن مۇندىن
بىر تەلۇپ آلفغان كەلگەندەكى يازولۇرغە قاراپ اشل تەكشۈرگە كۈرۈشە. بىر قەدر
سۇال جۈابلەر سۈگۈمە ھەزرىتدە بولغان دەرر (مۇئالا) كىتابىنى آچادە: « و قال
القدورى ...» (مۇئالا) دىگان بىر سۈز كۈرۈپ شۇنىڭ مۇجىبىنچە بىر ھەكم اعلان قىلە.
بو «دەرر» كىتابىنى كىم باسقان، دەرست باسلۇۋىنە كىم كەمىل بولغان،
مۇلفى نىمەلى آدەم، قەدورى سۈزىنى اوزى كۈرۈپ كۈچرگەنمە، يوقسە اول
سۈزىنى واسطەلەر ايلە نۇقل ايتەمە، واسطەلەر ايلە بولسە يا كەلش يوقلغىندىن امىنلىك
بارمە. فەرض ايتىك مەكۈر سۈزنىڭ قەدورى گە اسنادى ھەمدە بو واقەئەنىڭ شۇڭا
تۇغرى كىلەۋى ھىچ شەيخەسز دەرستدەر. لىكىن قەدورى بە سۈزىدە خۇئا قىلەمە،
بو نىچۈك مەلۇم؟ قەدورى بىك زور آدەم، نۇظىرسىز بىر عالم، تەقۋى و دىندەر
بولسۇن لىكىن بو اشلەرنىڭ ھىچ بىرى بۇنىڭ واقەئەزىدە گى صفىيە ايلە اھمەد ايجۇن
مۇرسەف كىمى روس عالەملىرى و آوروپادە مۇشۇر ھەققۇشەناسلاردىن آرتۇق نىسبەتى
يوقدەر. چۈنكە ھەزرىتە ھەكم ايتۇلگەن صفىيە ايلە اھمەدنى قايبۇسى بولسەدە:
«قەدورى ياخشى كەشى بولسە اورنى جەنتدە بولۇر، اما آنىڭ سۈزى ايلە مەن نىچۈك
مۇندى ھەزرىت كۈتۈرگە مۇجبور بولۇم؟ ..» دىسە ھەقى بار. ھەر ھالە شەرىئەت
اسمەندىن بولغان ھەكم، مۇقدەس بولۇرغە و يا كەلش بولو اھتمالى آچىق كۈرلۇپ
تۇرمازغە تىۋىشلى ايدى. قەدورى سۈزى نىچۈك شەرىئەت بولادەر؟ قەدورى سۈزىنە
بىا قىلغان ھەكمەنى نىچۈك ايتۇپ «شەرىئەت شۇلاى ھەكم ايتە» دىب ايتە الامز؟

انگلیز لردە «زاقون» يوق دېلر. لىكن آنلردە آنك اوز نېنە «وجدان»
 طور ادر. انگلیز لرد حکم قیلونى قاضینك وجدانینە تابشوغانلر. شوکا کوره هر بر
 قاضى و عاکم زاقون کتابینە قاراب توگل بلىکه اوزینك وجدانى ایله حکم قیلورغە
 مجبوردر. اگرده اسلام فقہسى دە شولای بولاسە اول وقت مسئلە بلىکه باشقارر ایدى
 اسلام دینندە اگرده حاکملر صرف وجدان ایله گنە توگل بلىکه شارع حکمینە
 بنا قیلوب حکم قیلورغە مجبور بولسەلر اول وقتدە خصوصی همده معصوم توگل
 آدملر سوزینە توگل بلىکه شارعنك اوز حکمینە کوره حکم قیلورغە تیوشلى.
 روس عالملرندن بولغان مورسلف ایك الوغ حقوقشناسلردندر. دارالفنونلردە
 حقوق درسلىرى بیرەدر ایدى. حقوق فنندە بىك مقبول کتابلىرى بار. شولای
 بولا طوروب مونك سوزى زاقون توگل، کتابلىرىدە زاقون کتابلىرى توگل. مونك
 سوزینە یا که کتابینە بنا قیلوب حکم قیلورغە هیچ بر قاضى و عاکمك حقى يوق.
 ایندى شولای بولغاچ نکاح و طلاق دعوالرندە هر بر ابن عابدین و هر بر
 ملاخسرو ایله طحطاوی طرفندن یازلغان سوزلر نیچوگ سند بولورغە یارى؟
 باشقە جیتلردە تفاوتلری بولسەده معصوم ولا یخطى توگللىکه طحطاوی ایله
 مورسلف آراسندە تفاوت يوق. شرعى حکملر هر وقتدە خطاسزلقى معلوم بولغان
 سندلرگە بنا قیلنورغە تیوشلى ایدى. حالبوکه ابن عابدین کبى آدملرنك
 اثرلرندە و «فتاوى هندیه» کبى کتابلردە بولغان سوزلرنك ابوحنیفه یا که ابو-
 یوسف و محمد بن الحسن، زفر و حسن بن زیاد کبى مجتهدلر سوزلری بولووی
 و بولغان تقدیردە یا کلىش استخراج و تفسیر ایتولمە گانلگى باشقەلرغە توگل
 حتی بىك کوب قاضیلرنك اوزلرینەده معلوم بولمیدر. حال اوشبو روشدە بولسە،
 شوشندى اشلر برله خلقلرنى الزام قیلو و شریعت اسمندن اجبار ایتو نیچوگ یاریدر؟
 روسیەده گى زاقون کتابلرنك هویتلری نى قدر آچیق معلوم بولاسە بزنگ
 فقہ فنندە یازلغان و فرق تورلى قیل قاللردن عبارت بولغان کتابلرمزده غى
 سوزلرنك «شریعت» ایکانلکلىرى شول درجەده معلوم دیب دعوا قیلەمزمى؟ یوقسە
 اول کتابلرنى مورسلف لرنك خصوصی فکرلری منزلندە گنە حساب ایتەمزمى؟ هر
 ایكى صورتدەده خطرلى نتیجەلر کورلەدر.

اور نبورغ دوخاونوی صوبیرانیه سندنە خدمت ایتکان وقتدە مسلمانلر آراسندە
 بولغان نکاح و طلاق دعوالرى ایله کوب شغللەنگان ایدم. هر تورلى تفتیش
 نامەلرنى اوقو، ماجرالرنى تیکشرو سببلى جسمانى و روحانى تأثرلر ایله مبتلا بولدم.
 نکاح و طلاق دعوالرندن بېشار آلتیشار یل یورگانلرینى و همیشەده اوزولە آلمى

صوزلوب طورغانلرینی کوردم. فقه کتابلرمز بیک چوالجق بولووی اوستینه عائله نزاغلرینی تیکشروچیلرنک کوبسی اقتدارسز، علمسز بولدقلرندن اصل وسند طوتلورغه لیاقتسز بولغان نرسه لرگه بنا قیلوب یاکه بتونلهی جزاف ایله حکم ایتولاری کورله در اییدی. اوزینه حسن ظنی کامل بولدقیغندن «انا ابن جلا!» دیب طوروچی وبتون دنیانی نادان حساب قیلوب بیلکه لرندن تابتاب یوروچی بر مدرس، غائب بولغان ایر طرفندن نائب قویوب لغان قیلدروووی و خاتوننی، شریعت اسمندن آرووی بزنگ زمانمزه بولدی. شوشی اختلالرغه، فوضی و جزافلرغه بر قدر بولسه ده چاره نابلهمازمی دیب نکاح وقتنده تعلیق قیلو ماده سیننی قبول ایتدرو حقنده بر قدر کوچ صرف ایتولگان اییدی. لکن اوزلری اشله رگه یاراتمی و اشله وچیلرگه آلیق چالودن تارتیمی طورغان آدملرنک فتنه لری سببندن بو اش یولده قالدی، باشقه چه چاره ده کورلما دی. صوگره بو خدمتن آیرلدم ایسه ده گوگلمه و باشمه اورنلاشقان فکرلردن قورتولا آلامدم. نهایت عائله احوالینی و باشقه بیک کوب اجتماعی نرسه لر مزی اصلاح ایتو حقنده بردن بر چاره اوشبو برده «اجماع» حقنده سویله نگان نرسه لر بولور دیب گمان ایته باشلامدم. اجماع حقنده بولغان بو فکر عرب مطبوعاتنده کورلگان اییدی، صوگره «المنار» مجله سی ده بر قدر تفصیل ایله سویله دی

اگرده موندی سویله نگان و یاکه شوکا یاقین روشده بر «اجماع مجلسی» تاسیس ایتلو سببندن فقینک معامله که دائر قسه لری تیکشرولوب طورولسه عائله احوالی، صاتو آلو، اجاره و رهن کبی اشلر، خصوصاً «بیع فاسد» اسمی بیرله طورغان سودا معامله لرندیه بیک یاخشی یوللر آچلور، اجتماعی و عمرانی مسئله لرندن بیک کوبلری حل قیلنور اییدی دیب ظن ایتهمز.

دینک حکم شوروووی و انسانلرغه محبوب کورلووی، روحانی اندلر تابلوووی و عالیک ایله تانلووی ایچون شول دینک عیات رکنلرینه موافق و معیشت لوازمینه مناسب، اجتماعی حاللرگه مطابق بولووی شرطدر. صافی بولغان اسلام دینی اوشبو صفتلرنی جامع و حائز بولغانلقدن عربلر، فوج فوج بولوب بو دین گه کردیلر و اولده گی معیشت فاعده لرندن، عمرانی سعادتلرندن هیچ بر نرسه لرینی ضایع ایتما دیکلری حالده بیک ایرکن و راحت کون کیچرو نعمتلرینه ایرشدیلر.

امویلر و عباسیلر دورلرنده مسلمانلر یاروم دنیاغه حاکم بولسه لر بو اش

قلىق و سونگو قوتىدىن توگل بىلكە مەنىمىدە اوستون بولورنىدىن و بو اوستونلىك دە دىنلارنىڭ حىيات غە مەسەدە اجتماعى بىر دىن بولۇۋى سىبىدىن ايدى . بو ، اسلام دىنىنىڭ دوستلىرى طرفىدىن دە ، دىشمىلىرى طرفىدىن دە اعتراف قىلىنغان بىر حەقىقتۇر .

بىر يۈزىنىڭ اڭ كۆب الوشىمە خواجهلىق ايتۇب طورۇچى اوشىبو اسلام دىنى ايتىدى اولىڭى شوكتىنى غائىب ايتىدى . دولقۇنلاب طورا طورغان سلطنت علملىرى ايتىدى تۇپان تۇشىدى . صوڭقى عصر اىچىندە گنە سونلىگان اسلام دىناسى دە خىياللىرغە كىلمەزلىك درجەدە دەشتىلىدىر . اسلام نىيىتىنىڭ قول آياقلىرى گۈدەدىن تامام آيرىلۇپ بىتىدىلەر و بىر بىرىدىن يىراق مەسافىلەرگە تۇشىدىلەر . تارىخ ، اوتىكان نرسە لىرنىڭ تىكرارلانۇۋىدىن عبارت بولسە و بىر تۈرلى سىبىلردىن بىر تۈرلى نىتىجە چىقۇۋى درست قاعدەلەردىن ايكانلىڭى اعتراف ايتۇسە صوڭقى بىر عصر دە اسلام دىناسىنىڭ نىمىدى خاللىرگە كىلەچكىنى استىخراج ايتەك بىك مەشكىل بولماز .

بو خىسار ت و فلاكتارنىڭ سىبىلىرى نىمىدى نرسە لىر ايدى ؟

البتە دىن اسلامنىڭ عقل غە خىلاف بىر دىن بولۇۋى توگل ھەم دە علم گە مەنافى بولۇۋى دە توگل . چۈنكى اسلام دىنىنىڭ «عقل» ايلە «علم» گە مەنافى بىر دىن توگلىڭى حەقىقت عاشقى بولغان عقللى و علملى آدملىرنىڭ شىادتلىرى ايلە ثابتۇر . شونىڭ اىچۈن مونىڭ سىبىنى اسلام دىنىنىڭ اوزىدىن توگل بىلكە بىدەرلەر طرفىدىن اسلام دىنىنىڭ اساسلىرىنە بنا قىلىنۇپ تۈزۈلگان اجتماعى قاعدەلەرنىڭ حىيات غە موافق بولۇپ بولماو نۇقتەلەردىن ايزلەرگە تىۋوشلى .

دىملىرنىڭ دىنيادە حەكم سۈرۈلۈرى و اوزلىرىنە ايدەرگان خىلقلىرنىڭ مەسعود و بىختىار بولۇلۈرى اىچۈن شول دىنلارنىڭ «عقل» ايلە «علم» گە موافق بولۇلۈرىدىن بىگەرەك ھىيئت اجتماعىيەنىڭ مەشىتلەرىنە موافق بولۇلۈرى ضرۇردۇر . عقل غە موافق بولۇۋىنى بىر مەسئەلەنىڭ نظرى چەتتى دىب فرض ايتۇلسە حىيات ھەم مەشىت گە موافق بولۇۋى ، شول مەسئەلەنىڭ عملى چەتتىدۇر . عملى چەتتىدىن مەشىت گە موافق بولغان نرسەلەر ، علمى چەتتىدىن موافق بولسەلەر بولماسەلەردە دىنيادە دوام قىلۇپ طورۇرلەر . اما مونىڭ عەكسى يەنى عملى چەتتىدىن مەشىت گە موافق بولمايدىغى خال دە يالىڭىز علمى چەتتىدىن گنە موافق بولغان نرسەنىڭ دوامى و بقاسى مەمكىن اشلاردىن توگلىدۇر .

اسلام دىنى اولىڭى عصرلەردە اوز اوزىدىن اوسۇب طورغان ، مەسلمانلەردە

دنياڭ اڭ بختيار قوملارندىن سانالوب عمر سورگان بولسەلر بو اش، اسلام اسمىن تۈزۈلە تېرىغان فاعىلەرنىڭ شول ۋەقتدەقى مسلمانلارنىڭ حيات و عمر سورولرىنە موافق بولغانلىقىدىن و بو كۈنگى مسلمانلار دىيادە ذليل و سفيل، اوزلارندىن باشقە قوملارگە اقتصادى و اجتماعى جەتلەردىن اسير صورتە عمر سورر بولسەلر بو اش دە مەاملە حقنە دىن اسمىن تۈزۈلگەن نظاملارنىڭ معيشتلرىنە موافق كىلوب يىمەدىكىنىدىن. موندىن نىچە عصرلەر مەقم بىر زماندە عراق و خراساندە. حىزىرە عرب و مىسرىدە تۈزۈلگەن حقوق فاعىلەلرىنى بو كۈندە ھىندىستان و تۈركىستان، آمىرىقا و فىرىكىستان مەملىكىتلەردە طورۇچى مسلمانلارنىڭ تىركلىكلەرىنە تەبىقى ايتوب يىتىشروب بولماسە بو اش بىك تەبىقى بىر نرسە بولور.

بىزنىڭ بو يىردە فرض ايتكان «اجماع» مىز شوشى مىشكىنى بىبارر اىچون بىردىن بىر چارە بولسە كىرەك. بىز اوزمىز شولاي ظن قىلەمىز. ظنلارنىڭ باكلشلىرى دە بولور، درىستلىرى دە.

شوشى اصولدە شىرى بىر «اجماع» مەجلىسى تاسىس قىلىنسە ھەر نرسەدىن مەقم علم بازارى كوتارلور، حقىقى عالەملارنىڭ ھىرمتلىرى آرتور، درىست عالەملەر ابلە بالغان عالەملارنىڭ آراللىرى آچلوب ھەر كىم اوزىنىڭ لائىق درجە سىينە اوطورتلنور. باشلەر فاشىندە دىنىنى علملارنىڭ ھىرمتلىرى زور ابور، علم اوستىندە اوطورۇچىلارغە اش و خىدمەت كۈبايور، ھەر كۈن بىر ياشقا مىسئەلە چىقوب، قرآن و ھىدىللىرىنى تىكشورگە ضرورت و سىبىلەر بولوب طورر. بو اشلەر شابد ضرورلى نرسەلەردىن توگىلەر.

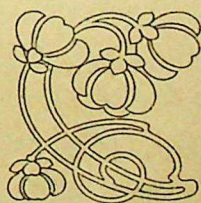
اسلام شىرىعتى، معصوم بولغان ۋىرشتەلەر ياكە مادى نرسەلەردىن مىستغنى بولغان ارواھلەر اىچون توگل بلكە شوشى بىر يۈزىندە يۈررگە ۋەر تورلى دىنياۋى حاجەتلەرنى حاصل قىلورغە، بۈزلى ياغمەورلەردە، داۋل و بورانلەردە، جەنم روشىندە قىز و زەمەربىر روشىندە سالقەنلەردە ھىرمت قىلورغە، ھەر تورلى چىر و خىستەلەكلەر كۈررگە مەھكوم بولغان انسانلەر اىچون بىبارلى و شۈنلارنىڭ اخراۋى و دىنياۋى سەئادەتلەرىنى ضامن بولسى. شۈننىڭ اىچون بو دىن، اوزىنە تابع بولغان انسانلارنىڭ بايللىرى و بارلىقلىرى، اشچىلەر و خواجهلەرى، امىر و مامۇرلەرى رىستان و عىسكەرلەرى تەھل قىلە آلورلىق مرتبەدە بولۇۋى تەبىقىدىن بۇ يىردە فرض ايتولگەن «اجماع» مەجلىسى تۈزۈلمەك مەكىن بولسە فقە ھەكلەرى، حقوق مىسئەلەلەرى تىرتىب ايتولگەن ۋەقتدە ھەر نرسەدىن مەقم، مسلمانلەردە

بولغان فقير صنفلىر، اول خلقلىرى وايگونچىلار حاللىرى ملاحظهغە آلتور و بو كون
 حادث بولغان هنر صناعتلار، كسب و تجارتلار تيكشورلوق هر بىرى خصوصندە
 شرعى قارارلار بىرلور ايدى .

موندن سوڭ توتىب ايتولەچك اثرلرنىڭ معاملات نىسلىرىندە « حقوق »
 ايله « اخلاق »، بىر بىرىدىن آيرلورغە، اولى و افضل، حسن و احسن، خوف
 قتنە و احتياط كىمى شىلار حقوق كىتابلىرىندە توڭر بلىكە اخلاقغە دائر اثرلردە
 بحث قىلىنورغە تىوشلى .

« اجماع » حقدە سويلەرگە قىد ايتكان نرسەلرمز حاضرگە تمام بولدى .
 بو بحثنى همده كىلەچكەگى « قىياس » مقالهسىنى يورونغى مچتيدلرنىڭ سوزلىرى
 ياكە ايسكى اثرلرنىڭ ترجمەلىرى دىب توڭل بلىكە اوز عصرمزدە بولغان
 بعض بىر اجتماعى عالمرنىڭ خصوصى فكلرلىرى ايتلوق كىنە اوفلووى مظلوملار .
 درست نيت ايله سويلەنگان سوزلرنى بىر مرتبە تيكشوروق قاراو هر بىر
 وجدان صاحىبىنىڭ بورچى بولسە كىرەك . شونىڭ ايله برابر، الله تعالى رضالغىنى
 اخص آمال ايتكان آدملار، مسلمانلرنى تىلىل و انسانلرنى تحقىر قىلو حقدە
 آشقمازلر . « فيما رحمة من الله لنت لهم ولو كنت فظا غليظ القلب لانفضوا من
 حولك فاعف عنهم واستغفر لهم وشاورهم فى الامر » (آل عمران ۱۵۳) خطابى
 رسول الله حضرتلرىبە خاص بولسەدە اشارتى عامدر .

قیاس

(۲۸) قیاس، علہ دہ شریک بولو سببندن حکم دہدہ مشترک بولونی

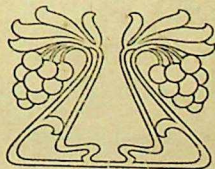
آشکلامقندن عبارتدر .

معاملہ لرگہ دائر بولغان واقعه لر، ضبط ایلاماز و صان تحتینہ کرماز روشک کوبدر . حالہو کہ هر بر حادثہ حقندہ نص وارد بولماغانلغی معلوم . ایندی نص متناهی بولوب دہ واقعه لر متناهی بولماسہ و متناهی بولماغان نرسه لر نی متناهی نرسه ایله ضبط قیلدرو ممکن کورلماسہ بیک کوب و قندہ باشقہ نرسه لرگہ احتیاج بولووی لزوما کیله در . نص دن باشقہ بولغان دلیل لر «اجماع» ایله «قیاس» دن عبارتدر . شونک ایچون «قیاس» ننگ شرعی دلیل بولووی اوز اوزندن معلوم بولادر .

قیاس ، «اجماع» نی قابل و «اجماع مجاسی» دہ مذا کره قیلنورغہ موافق اشلردہ گنہ بولور . قیاس ننگ شرعی حجت ایدیکی حقندہ شرعی دلیل کوزلمی ، قرون اخیرہ وقرون وسطی مؤلف لر ی طرفندن کیتور لگان دلیل لر ننگ هیچ بری موکدا دلالت ایتمی . لیکن قیاس ، شرعی دلیل بولماسہ بعض بر حادثه لرده وقتلی غنہ بولسده تعطیل لازم بولاچق و شرعی محکمه لر ، شرعی قاضیلر دعوی فصل قیلمقندن عاجز طور اچق لر . بو اشلردن طواچق ضرر لر ننگ الوغ ایدیکی معلوم . اوشبو محذور لر بولماسون ایچون قیاس نی شرعی حجت دیب تانورغہ ضرورت بار . شونک ایله برابر قیاس ، دائمی توکل بلیکه «اجماع» مجاسینه کروب مذا کره ایلامان گنہ قدر گنہ حکم سوروب طور رغه و اجماع مجاسنده فار الوب . حقندہ یا اثبات و یانفی ایله «اجماع» واقع بولد یقندن صولگ مذکور مسئله ، قیاسی مسئله لر چمله سندن چیقوب اجماعی مسئله لر چمله سینہ کرر گه تیوشلی . رسول الله طرفندن بولغان قیاس لر تماما «سنت» قسمینه داخل بولقلر نندن بو اورنده غی بحثنک آشکاشه ولی یوقندر . قیاس ، یالکیز اهل اسلام مجتهد لرینه عائد بولغان بر وظیفه در . اسلام حکومتلرینک حکم لر ی یورگان بر اورنده ، قرآن و سنت یا که اجماع ایله معلوم توکل بر یا گئی مسئله ظاهر بولوب دہ شونک حکمنی بلمک ضرور

بولسه، رسمى صورتده تاسيس ايدلگان علماء هيئتى (مجتهدلر مجلسى) اوزرينه عرض ايدلورگه و آنلر طرفندن «قياس» اصولينه بنا قىلوب وقتلى اولهرق حکم اعلان ايتواوب طور اورغه و «اجماع مجلسى» جيولديغنده شوگا عرض ايدوب مسئلهگه اعتمادلى بر نتيجه بيلورورگه تيوشلى. بو مجتهدلر مجلسى، «اجماع ادارسى» اعضالرينگ اوزلرى بولورغه مەکن. «اجماع»، روسيهده گى «غ. دوما» مثالنده بولسه «قياس» ده «سينات» نك بعض شعبه لرينه اوخشار هر حالده «قياس»، بر و ياكه بر قاج مجتهدنك فکرنن عبارت بولديغى ايچون «حقوق» ياكه ملتنك اجتماعى و عهرانى حاللرينه ضررلى نتيجهلر بيرهچك اقتصادى مسئلهلرده دائمى صورتده دستورالعمل بولوب طور ووى مناسب توکل. اوشبونك ايچون بو كونگى مسلمانلرنك احتياجلارينه مناسبتلى نه قدر قياسى مسئلهلر بار ايسه هر برينى «اجماع مجلسى» طرفندن مذاكره قىلدورغه، يانفى و ياكه اثبات ايله قرار بيدرورگه، اسلام عالمنده قياسى مسئله دوام ايتدومازگه تيوشلى. چونكه قياسى مسئلهنك دائمى صورتده حکم سوروب طور ووى شريعتمز ايچون كهچيلك و دليلسز عمل قىلوچيلىق، معصوم توگل فردلرنى شارع اورنينه مندر وچيلىك بولادر. بو حاللرنك هيچ برى اسلام روحينه، بتون دينلرگه خاتمه و بتون شريعتلرنى ناسخ بولغان بر شريعت مسلگينه مناسب توگلدر. موني هر كيم اوز فكري ايله آكلاسه كيرهك. شونك ايچون بو طوغروده سوز اوزايتمق، معلومنى اعلام ايتمك و بديهى نرسه ايچون برهان كيتورمك حكمنده بولور.

اجتهاد و مجتهدلر

(۲۹) فقه علمينڭ مباديسيني تحصيل ايتكان كيمسه نڭ شريعت حكملريني قرآن وحديثدن آڭلارغه طريشووي «اجتهاد» ومدكور آدم اوزى «مجتهد» در.

«مجتهد» نڭ مسلمان هم بالغ و عقللى هم ده دليللردن حكم چيقاره بلورلك ملكهسى بولووى شرطدر. اما، بو نرسه لر اوستينه عفيف وعادل بولووى ايسه اصل مجتهدلك ايچون توڭل بلكه سوزبنڭ مقبول بولووى ايچون لازمدر. دليللردن حكم چيقاره آلر ايچون شرط بولغان نرسه لر شونلردر: (۱) قرآن و سنتنى بلكه. بو ايكي دليلنڭ برسندن لازم درجده خبرى بولماسه اول كيمسه ايچون «اجتهاد» قيلو درست بولماز. فقط قرآن وسنت علملرينى زهرى و ابن المسيب ياكه بخارى وطبرى درجه لرنده بلو لازم توڭل بلكه حكم فسمارينى بلكه، اميات ست و مشهور مستدلر ايله آشنا بولمق كافيدير. حديثلرنى، آيتلرنى كوڭلدىن حفظ ايتمك واسنادلرى ايله رسول الله غه طوتاشد ر م ق شرط توڭل بلكه قاراب بلسه ومطالعاه قيلولب آڭلى آلسه يتهدر. مونڭ اوستينه ده جرح و تعديل فننده تأليف ايدلرلگان كتابلردن ده خبرى بولورغه و شونلرنڭ ياردملرى ايله حديثلرنڭ مردود و مقبوللرينى بر برندن آيرا بلورلك بولورغه تيوشلى. (۲) علوم عربيه دن حظى بولمق. بو علمده خليل وسيمويه، زجاج ونفطويه درجه لرنده بولووى لازم توڭل بلكه مقصود آڭلار قدر بولسه كفايت قيلور. (۳) اصول فقه فنندن خبردار بولمق. مجتهد ايچون بو فن ايله آشنا بولو ضرور ايدىكنده شبهه يوق. (۴) ناسخ ومنسوخلرنى آيرمق. منسوخ آيتلر ايله منسوخ حديثلر حتى كوڭل گه آلورلق درجده از حتى بعضيلر: «خلافسز منسوخ بولغان آيتلرنڭ بتونسى بيش آيت و منسوخ حديثلرنڭ مجه وعسى اون عددن آرتق توڭل» ديمشلىر (۱).

(۱) قالوا والنسخ الواقع فى الاحاديث الذى اجعت عليه الامة لا يبلغ عشرة احاديث البتة

بل ولا شطرها. اعلام الموقعين. ج ۳ ص ۴۵۸.

و مجرد اوز بىلىكلرى ايله «دين» ياصامش بولورلر. «فاسألوا اهل الذکر ان کنتم لا تعلمون» آيتى (انبیاء-۷) خصوصى دورت منهدن برينه تقليد قیلوغه توگل بلىکه بلورگه تيوشلى بولوب ده بلىنى طورغان نرسه لرنى بلوچيلردن صوراب اوگره نو تيوشلى ايدىكىنه دلالت ايتهدر. دورتنچى عصر هچريدن صوگ اسلام دنياسينه قطب اعظم. المتصرف فى القدرين، غوث العالم کى فوق العاده و فوق البشرىة آدمار ظهورينى تجويز قیلوجى ذانلرنى، دارالفنوننى حقوق شعبه لرنىن مآذون بولوب چيقوچى شاگردلر درجه سنده گى آدملرنى اسلام عالمده ظهورينى درست کورماولارى تعجب قیلنه چق بر حالدر. رسول الله حقنده «خاتم النبیین» دىب وحى کيلدىكىندن اهل اسلام ايچون شولاي اعتقاد قیلو فرض بولغان ايدى، اما حقنده «خاتمة المجتهدين» مضموننده آيت و سنت بولمايدى حالده امام شافعى حضرتارينى «مجتهدلرنى خاتمه سى» دىب ياكه دورتنچى عصردن صوگ مجتهد ظاهر بولماز دىب وحى کيلمايدىكى حالده نى چىتىدن شوندى بر اعتقاد لازم بولور؟ «مجتهد» لك منصبى شريف بولاسده رسالت منصبى توگلدنر. الله تعالى نى رحمت ايشكلى يابلماسه و فيض خزينه لرى توگانمگان بولسه آندن حصه آلوچيلر هر زمانده بولور و بولورعه تيوشلى. بو کون مانقوليدده بولغان مانقول عالملرنى: «يوزيستلك منقرضى، توگلمى؟ منقرض بولسه ياكادن دنياده ظاهر بولووى ممکنى توگلمى؟» دىب بر برى ايله مناظره قىلىشولرى نى قدر معناسز و ضررلى بولسه اهل اسلامنى ده اجتهاد منقرض بولو حقنده نى دعوا قىلىشولرى شول قدر معناسزدر. آوروپالولر اوست كه كيلوب باصدىغندن صوگده ايسكىلرنى خطالرينى تکرارلاب طور و ديوانه لى بولماسه عقللىلىق ده بولماز. «اجتهاد منقرض بولدى» ديگان سوز حقيقت حالده، «ايندى قرآن و حدیثلرنى اكلامق و دليل قىلهق زمانى اوتدى» ديگان سوزدر. مونىك آچىق تور كيچىشى: «ايندى قرآن و حدیثلرنى حجتلىكلرى قالمادى» ديمك بولور. «سبعانك هذا بيتان عظيم».

«طب عامى و طبيلىق منقرض توگل» دىب سويله وچيلرنى طبيلىق دعواسى قىلولرى لازم کيلمايدىكى كى «مجتهد منقرض بولورغه يارامى» دىبوچيلرنى ده مجتهد بولولرى و اجتهاد دعوى قىلولرى لازم توگل. شونىك ايچون شوندى سوزلر سويله وچيلرنى: «اول اجتهاد دعوى قىلهدر» دىب، بىغمبرلك دعوى قىلو اورننده زور ايتوب کورساتو و عوامنى كه حىيت جاهلده لرنى قوزغانو، اوصاللىق هم علمگه

هم اخلاق غه جمائت ایتەك بولور. اوزلارنده اجتہاد قوتینی سیزوچی آدملر، دلالت ایتەمی طورغان سوزلر ومقصودغه طوغری بارووی تأمین ایدلمەگان بوللر ایلمە یورمازلر بلەكە آپ آحیق قیلوب و آگلاتوب سویلمەودن دە قورقمازلر علم بولندە «نطاع طریق» وظیفەسینی اوناب طوروچی جانیملر اوچ تینمك بر نرسە ایچون - دلالتی بولسە بولماسە قرآن آیتلری، حریتلر ایلمە استدلال قیلونی شم سونرو قدر بینگل کوردیکلری حالده «اسلام دنیاسنده مجتهدلک منقرض توگل» دیگان کشلرنک اوستلرینه قیامتلر قوبدرلر، «اجتہاد دعوی قیلەدر» دیب تشبیر ایتەلر. حالبوکە مجتهدلک، «اجتہاد منقرض توگل» دیب دعوی قیلودن توگل بلەكە قرآن آیتلری وسنتلر ایلمە استدلال قیلودن عبارت.

«اجتہاد منقرض بولدی» عقیدە سینگ تأثیری ایلمە اسلام دنیاسنده حریت فکریه و آحیق سویلمە و تمام بتدی و بتون اش، کیرهك صواب و کیرهك خطا بولسون ایسکیلمکنی صافلاودن و ایسکی واقعهلرنی تکرار قیلوب طورودن عبارت بولوب قالدی. بنو بشرنک حاللرینی اصلاح ایچون کیلمەگان اسلام دینی دائم تجدد و اصلاحنی مقتضی بولدیغندن ایسکیلمکنی صافلاو عقیدەسی ایلمە مناسبتی یوقدر. شونک ایچون اسلام و مسلمانلق اوزندن اوزی ضعفله ندی، اندلس علملری، بغداد کمالتلری آوروپا و آمریکاگە کوچدی. زهری و اوزاعی، ابن المبارک و بخاری، ابو حنیفه و شافعی، لیث و مالک، احمد و ابن رشد، ابن حزم و یحی بن معین کبی ذانلرنی چیقارغان اسلام دنیاسی، دخی دە شوندی الوغ ذانلر طوغدرو طوغروسنده عقیم قالدی. ایندی بو کوننک غزالیلری، ذهبی و ابن تیمیہلری، ابن خلدون و ابن قیملری، ابن الہمام و ابن حجرلری صوربون و او کسفورد کبی الوغ مدرسەلردن یتشوب طورالر. مسلمانلر، اوزلرینک بو قدر ندنی و بو قدر تردیدە ایکانلکلرینی بلورلک و آگلاولق درجەدن توبان توشکان بولسەلر کیردک درکە بو طوغرودە آه وزارلری، تحسر و تأسفلری سیزلمی بتون اندلری آشاو و یوق یردە سوز کوزەشدر، کرامات و حرق عادت خیرلری سویلمە شو، بوددالر و خرستیانلرگە موافق تویمە صاناودن عبارتدر. شخصی اسپرلکلرینە کونوب طوروچی آمیریکا اسپرلری قیبلندن اسلام دنیاسی دە اقتصادی، اجتماعی و عامی اسپرلکگە ایندی تمام کوندیلمر. حالبوکە اجتماعی اسپرلک حالی، شخصی اسپرلک حالینە کورە دە فلاکتلی و امیدسزدر.

اوزندن مقدمگی دینلرنی، عرف و عادتلرنی، حقوق و قانونلرنی تعدیل و اصلاح قیلور ایچون کیلمەگان بر دین حقندە: «ایسکیلمکنی صافلاوچی، تجدد

بلکه قاضی فکرینه کوره حکم قیلنورلر. شونک ایچون بو خصوصه صرف حقوق مسئلهسی بولوبده حل قیلنوووی قاضی حکمینه توقف ایتکان «شفعه» مسئلهلری ایله شبعه سالورغه اورین یوق. قاضینک خصملردن مذهب تیکشوررگه و طرفین مذهبلیرینه کوره حکم اعلان قیلورغه حق یوق ایکانلگی معلوم. اول اوزی هر اشنی اوز اجتهادینه و دستور العمل طوتوله طورغان قاعدلر بوینجه حل و فصل ایبرگه تیوشلی. قاضی عملنده، طرفینغه نسبت ایله «تلفیق» احتمالی اصلا یوق.

هر بر مسئلهده بیگل یولنی اختیار قیلودن ده دین ایله اوینامتی و شریعتنی استخفاف قیلوق لازم توگل. مونک غایهسی ایسه عزیزمتنی قویوب رخصت ایله عمل قیلوق بایندندر. مسلمان بولغان آدملر هر وقت رخصت ایله گنه توگل بلکه عزیزمتلر ایله ده عمل قیلورغه کیرهک. لکن بو «اولی» و «افضل» بایندن بولوب اصل جواز خصوصینه مونک تأثیری بولماز. شولای بولسه ده چیت کشیلرنک حقلری ضائع بولو و یا که باشقه لرغه نیچوگ بولسه ده ضرر ایتو لازم کیلسه رخصت یولینه کرمازگه و نفسگه بوی صونمازغه تیوشلی. اما موندی احتماللردن سلامت و محض، الله ایله بئکنک اوز آراسنک بولغان اشلرده رخصت ایله گنه عمل قیلوده ضرر بولماسه کیرهک. ناگاه بر کشی اوزی حقتده، عزیزمتلر ایله عمل قیلو سببندن آورلق پیدا بولوب ده صوگنندن حتی رخصت ایله عمل قیلودن ده بیزو و محروم بولووینی ظن ایتسه اول وقتده رخصت ایله گنه عمل قیلو متعین بولور. «وما جعل علیکم فی الدین من عرج» (حج ۷۷)، «یرید الله بکم الیسر ولا یرید بکم العسر» (بقره ۱۸۲)، «ما یرید الله لیجعل علیکم من حرج» (مائده ۹)، «لیس من البر الصوم فی السفر» (صحیح بخاری. ج ۲ ص ۲۳۸)، «ما خیر رسول الله صلی الله علیه وسلم بین امرین الا اختار ایسرهما ما لم یکن اثما فان کان اثما کان ابعد الناس منه» (صحیح مسلم. ج ۲ ص ۲۱۵).

هر حالده اسلام شریعتی، انسانلرنک جفالانولری و آنک یوزندن زحمت و مشقتلرگه توشولری ایچون قویلغان و هیج بر طریق ایله قیلدی آلمازلوق صورتک قورلغان قیدلردن، بغاولردن عبارت توگل بلکه الله تعالی نک لطف و رحمتلرندن، کوکللرینی تربیه ایتوچی روحانی لذتلردن، هیئت اجتماعیهنی عدالت و راحتک اوزرنده اداره قیلوچی معنوی قوتلردن عبارتدر. «وما ارسلناک الا رحمة للعالمین» (انبیاء. ۱۰۷).

نسخ و رعایت مصلحت

۳۰) عبادات و معاملاتدن عبارت بولغان شرعی حکملرنىڭ قوتده اوزلرندن توبان درجهده بولماغان ايكنچى بر شرعى حکملر ايله آماشنولرى «نسخ» و صرف معامله قسمندن گنه بولغان بر حکمنى شارع مقصودينه ذريعه بولسون ايچون اورنینه كيتورمى طورو «رعایت مصلحت» در. «رعایت مصلحت»، اجماع و قياس قبيلىندن شرعى دليلدر.

نسخ، عملی هم و قتلی بر حکمنىڭ مدتى تھام بولغانلىقى شارع طرفندن ايكنچى بر فرمان ايله اعلام قیلودن عبارتدر. مونلردن اولىگىسى «منسوخ» و صوگقىسى ده «ناسخ» اسمند بولور. بر آیت و حدیثنىڭ منسوخلىگى حقندە نعیین ايله قرآن وسندە ذکر قیلنغان بولماسده اسلام عالملىرىنىڭ كوبرهك قسملرى قرآن و حدیثده بعض بر منسوخ نرسه لر بولو وینى جائز كورمىشلردر. صحابه لرنىڭ بعض معامله لرندن و تابعینلرنىڭ سوزلرندن مذکور روشك نسخلر بارلىغىنى آكلاپ شو كئا فرار بىرمىشلردر. حتى ابو مسلم (۱) الاصعبانىنىڭ خلافاق قیلووى اعتبارغه آلماسه بو اورنده ذکر ایتولگان معنا ايله حدیثلرده و قرآنده «نسخ» درستلىگینه هم واقع بولو وینه اتفاق بار دیرگه مەکن. بر شریعت، ايكنچى بر شریعت ايله منسوخ بولووى عقل قاشنىڭ درست بولسه بر شریعتده بولغان بعض بر حکملرنىڭ ده ايكنچى بر حکملر ايله منسوخ بولووى ده عقل غه خلاف بولماز. چونكه موندى اشلر، حاللر و زمانلرنىڭ مصلحتلىرىنه تابعدر. ليكن بو يرده مذکور بولغان معنا ايله «نسخ»، قرآن كرىمده بولسده بىك آزدرد. «ناسخ» نىڭ «منسوخ» غه كوره قوتلى و هيچ بولماغانده آنىڭ ايله بر مرتبهده بولووى شرط قیلنو حقندە عالملىر آراسىڭ

(۱) ابو مسلم محمد بن بحر الاصفهانی. كان نحوياً كاتباً بليفا مترسلاً متكلماً معتزلياً «جامع التأويل لمحكم التنزيل» فى التفسير اربعة عشر مجلدا توفى سنة ۳۲۲.

خلاف بار. ابو حنیفه حضرت تلمیذینک بو طوغروده بولغان اوز فکری معلوم تو گل ایسهده «حنیفه» مذهبینه بولغانلر عموما و بعض مذهبلرگه تابع عالملردن کوبلر اوشبو شرطغه رضا تو گللر. مونلر، قرآن آیتلرینک هیج شرطسز نیسز (اوزلردن ضعیف بولغان دلیللر ایلهده) منسوخ بولووینی جائز کورهلر. سلف و عموما مقدمهگی عالملر فاشنده بولغان «نسخ»گه کوره اصول فقه عالملری و عموما صوڭ اماملر فاشنک بولغان «نسخ» خالصر. چونکه مقدمهگی عالملر بوبرده تعریف ایتولگان «نسخ»گهده «نسخ» دیدیکلری حالک «مطلق»نی قیدلهمک، «عام»نی خاصلامق، «مبتم» و «مجهل»لرنی بیان و ایضاح ایتمک کبی نرسه لرگهده «نسخ» دیلر (۱). شونک ایچون اصول فقه عالملری و متأخرون فاشندهفی «نسخ»، قرآنده غایت آز بولوب مقدمهگی عالملر اصطلاحلرینه کوره بولغان «نسخ» کوبره کدر. متقدمون طرفندن «ناسخ و منسوخ» خصوصتک تألیفی ایدلرگان ائیرلرده منسوخ آیتلر کوب کورساتلوو ینک سببی اوشبو سوزلردن آڭلاشلور. هر حالده ناسخ و منسوخ طوغروسنه سوز چیقانده اوشبو ایکی اصطلاحنی خاطرده طوتارغه و اشلرنی شوکا کوره یورتورگه تیوشلی. اوشبو اورنده ذکر ایدلرگان تعریفگه کوره (بو تعریف صوڭ اماملر هم اصول فقه عالملرینک ایدیکی حاضرگنه بیان قیلندی) رسول الله زماننده قرارلانوب قالغان حکملرینک صوڭنندن منسوخ بولو احتماللری یوق. قرآن کریمک صدقه مصرفی ایدلوب سانالغان «مؤلفه قلوب» صنفندن بعض بر فردلرگه حضرت ابوبکر طرفندن صدقه بیرلمگان بولسه بواش «نسخ» همده عله بتووی سببلی حکم بتووی بابندن تو گل (۲) بلکه اوشبو یرده ذکر ایتدیکمز «رعایت مصلحت» بابندن بولاچقدر. حالبوکه حضرت ابوبکر «مؤلفه قلوب» جملهسندن حساب ایدلرگان معلوم شخصلرگهگنه بیرمگان ایدی. آندن ایسه «مؤلفه قلوب»گه بتونلدی بیرما گانلک یا که بیررگه تیوش بولماغانلق لازم کیلمیدر. بو اشنی عله بتووی سببلی حکم بتووی قاعکسینه کورتورگه ممکن بولماسه کیرهک اوشبو سببلر ایچون:

(۱) «مؤلفه قلوب» صنفینه رسول اکرم صدقه بیررگان بولسه بو واقعه اسلامنک تمام قوت و شوکت صاحبی بولوب عزتنکده الک یوقاری درجهسینه

(۱) الموافقات. ج ص ۵۹.

(۲) ان الحکم لا یحتاج فی بقاءه الی بقاء علته لثبوت استغنائه فی بقاءه عنها شرعا لما

علم فی الرق والاضطباع والرمل. فتح القدر. ج ۲ ص ۱۵.

كوتارلىگان وقتىدە (خىنن صوغىشىدىن سوڭ) بولغان ابدى. ۲) حضرت ابوبكر و حضرت عمر نىڭ: «هذا شيء كان يعطيكم رسول الله صلى الله عليه وسلم تأليفا لىكم و اما اليوم فقد اعز الله الدين فان ثبتتم على الاسلام و الافميننا و بينكم السيف» دىگان سوزلرى (۱) «مؤلفه قلوب» فرقىسى اسمىدىن صدقە صور اوچىلرغە توگىل بىلكە: «بىزگە رسول الله صدقە بىرە در ابدى، شىونىڭ ايچون سزىدە بىرگىز!» دىب خصوص اوز شىخىلرى اسمىدىن صور اوچىلرغە بىرلىگان جوابدر. حضرت ابو بكر و عمر طرفىدىن عىنىيە بن الحصن نىڭ كوگىلى نأليف ايتىلورگە حاجت كورلمايدىكىدىن، باشقە بىرىنىڭ كوگىلى نأليف ايتىلورگە حاجت كورلماووى لازم توگىل. اوشىنداق بىر وقتىدە كوگىللىرى نأليف ايتىلورگە حاجت بولماوون شوندى خىلقلىرىنىڭ كوگىللىرىنى ھىچ وقتىدە نأليف ايتارگە حاجت بولماووى دە لازم كىلمىدر. دىيانىڭ، و حاجاتنىڭ آلماشىنوب طورووى بىر چىكگە يتوب طوقتالغانى يوق، بىلكە ھىمىشە بولوب طورووى مەمكىن.

«رعايت مصلحت» ايسە خصوص «معاملات» بابىدە، نص بىرلە ثابت بولغان ياكە نىندى بىر شىرى دىللىگە مستىد بولسىدە اجراسى مطلوب بولغان بىر قاعدەنى، ايكىنچى چىتىدىن الوغ بىر مفسدە چىقووى احتمال بولدىغىدىن شارح مقصودىدە موافقى بولووى ظن قىلىنو شرطى ايلە اجرا قىلمى طورودن عبارتدر. اوشىوگىا كورە الوغ بىر مصلحت اجبار ايتوويندە كورە ەتى نص ايلە ثابت بولغان شىرى بىر حكىم (معاملە) نىدە وقتلى اولەرق يورتلمى طورو مەمكىن بولور. رسوللر، بىندەلرنىڭ منىفەتلىرى ايچون بىبارلىك بىكلىرىدىن، نص ايلە ثابت بولغان فرماننى يورتودە مذكور منىفەت فوت بولمى احتمالى ياقىن بولسى شوشى منىفەتنى ضائع قىلۇدون فورتلۇغە ذرىعە بولسون ايچون مذكور فرمان يورتلمى طورووى لازم كىلور. حقىقت حالندە بو اش، «نص» ايلە «مصلحت» آراسىدە تىعارض كىلۇدە مصلحتنى رعايت قىلو جانبى تىرجىي ايتولسىگان مادە بولادىر. طىبىعى، بو صورتدە «نص» ايلە «رعايت مصلحت» چىتىلرنىڭ ھەر بىرى تىكىشلىورگە و قاىو طرف ضىيف بولۇدە قاىوسى قوتلى ايدىكىنى بىلورگە و نىجايت بو طوغرودەغى «امون الشرىن» نى اختيار قىلورغە نىوشلى. ەتى بعض وقت بىر بىرىنە خلاف بولغان ايكى تورتلى «رعايت مصلحت» چىتى ظاھر بولوب آرالرنىدە مىعارضە يورتووىدە احتمال بولور.

نص بىرلە ثابت بولغان تىكىمىڭلارنى «رعايە مصلحت» قاعدەسىنە كۆرە
اجرا قىلمى طورو مەكەن بولسە. تىكىمىڭ مۇرتىبەسىدىن توپان بولغان نۇرسەلرنى
يۈرۈنمى طورو بىگىرەككە مەكەن بولور.

«رعايە مصلحت» قاعدەسى اوزىدە قىياس و اجماع قىيلىندىن اسلام
قاعدەلەرنىن بىر قاعدە و شىرىعت دىللىمىلەرنىن بىر دىللىمىلەر. رسول اللەنىڭ احوالى،
خلىفەلەرنىڭ قضا و ماجرالارى. اداره و معاملەلەرى تىكىمىڭلەرسە موڭا مثاللەر كۆپ
ناپلور. نمونە ولسون ايچون بو يردە بىز لىرهم بىر ايكى مثال كىتور مەكەن موافق كۆردىڭ:
(۱) رسول اكرم اوزى سويگان بىك كۆپ اشلرنى، مداومت ايتو سىبىندىن
امت طرفىدىن فرض دىب اعتقاد قىلىنو وى احتمال طوتولدىغىدىن مداومت
ايتماز، بىلكە، درستلىگىنى بىلدىرر قدر يعنى بىر ايكى دفعە ايلەگنە قناعت
قىلور ايدى.

(۲) رسول اكرم: «اگرده قىرىش فومى طرفىدىن سۇ تىقىم بولو و قىتنە
چىقودن خوفم بولماسە ايدى قىرىش پىلانندە بولغان كعبە بىناسىنى ابراهيم
پىغمبەر پىلانى ايلە تەمبىر قىلور ايدىم» مضمونندە بىر سوز سويلەدىكى مرويدىر (۱).
موندىن ايسە كعبە بىناسىنى اوزگرتو طوغروسىندە ارادەسى كابل بولسەدە بىر
قىتنە چىقودن صاقىلانو (عمومى مصلحتنى رعايەت) قىلو ايچون بو اشدن واز
كىچكان بولووى آڭلاشور.

(۳) قرآن كرىمدە بىيان ايتولگان حدلەر، اورنلەر و زمانلەر ايلە، غازىلەر
هم فقير و بايلەر ايلە قىيلەنماولرى اوستىنە شونلارنى اجرا قىلو اسلام حكومتلىرى
و خلىفەلەر اوستىك بورچ ايدى. حالبو كە رسول اكرم صوغش ىرنك قول كىسودىن
ئەي قىلدى. حضرت عمەردە اوزىنىڭ خلىفەلىگى و قىتنە صوغش ىرلەرنە (بو
كەنگى اصطلاحقە كۆرە «ۋاياننى پىلازىنىيە» اعلان ايتولگان اورنارده) حدلەرنى
بورتودىن مەنەق قىلوب امىرلەر كە فرمان تاراتدى. آچلىق بولغان بىر بىلە
اوغرىلەرنىڭ قوللىرىنى كىسونى عمومە اسقاط ايتدى.

(۴) مالك بن نويرةنى اولردىكى و شول ساعت ايلە آنىڭ خانونىنى
نكاحلاب آلدىغى ايچون خالىد بن الوليد اوزرىنە، حضرت ابو بكر قرآنندە
مذكور حدنى يورتىمادى.

(۵) حاتم بن ابى بلتەنەنىڭ قىللىرى مزىنە قىيىلەسىدىن بىرىنىڭ دوەسىنى
اوغرىلاولرى ثابت بولدىغىندە قوللىرىنى كىسو ايلە حضرت عمر حكىم ايتكان

(۱) صحيح البخارى . ج ۲ ص ۱۵۶-۱۵۷ . صحيح ج مسلم . ۱ ص ۳۷۷ .

ایدی، لیکن سوگندین بو حکمنی اجرا ایتدرمادی.

۶) قادیسیه کوننده ایسرتکیچ ایچوچی ابو معین اوزرینه، عسکر امیری بولغان سعد بن ابی وقاص حضرتلری حد یورتدرمادی (کتاب الخراج، ص ۱۷).
۷) حضرت رسول، خاتونلرنی مسجدگه یورودن منع ایتمازگه قوشقان ایدی. صوگ عالمبر، شوشی امرنی قسما اجرا ایتمادیلر و بر صنف خاتونلرنی بعض وقتده یورولرینی بتونلهی منع قیلدیلر.

۸) حضرت عمر ایله حضرت عثمان اوزلرینک خلیفه لک وقتلرنده مسجد حرامنی کبکایتدیلر. اوز اختیارلری ایله یورت اوزلرینی ساتارغه رضا بولماغان کیشیلرنک یورت اوزلرینه تیوشلی قیمتلرینی تعیین قیلوب بیت - المالغه امانت یوللو صالحیلرده یورتلرنی جبری صورتده بوزدروب مسجد حرامغه کرتدیلر. یورت خواجهلری، سوگندین اوزلرینه تیوشلی بولغان آقچهلرنی بیت المالدن آلدیلر. حالبوکه هر کیمینک ملکی کیرهک مسجد فیلهور ایچونده بولسون شریعت حکمینده کوره محفوظ و مصون ایدی.

۹) حضرت رسول زماننده و حضرت ابو بکر خلیفه لگی وقتنده، «طلاق» برگنه کلمه ایله بولغانده، کیرهک «اوج» سوزی قوشوبده آیتسون برگنه بولووی ایله حکم ایتولهدر ایدی. حضرت عمر زمانندهده اوشبو حال بر مدت دوام ایتدی. سوگره بو حکمنی بتردیلر و: اوج ایکانلگینی بلدره طورغان سوز بولغانده کیرهک اوج سوز برله و کیرهک برگنه سوز برله بولسون اوج طلاق واقع بولووی ایله حکم ایته باشلادیلر.

۱۰) حضرت عثمان خلیفه وقتنده حجگه باردی و مسافر بولا طوروب او ایله، ایکندی و یتو نمازلرینی «منا» ده دورت رکعت اوقودی (۱) و بو طوغروده: «دورت رکعتلی نمازلرنی قسقارتمی اوقو، رسول الله نک سنتینه خلاف بولوونده شبنه یوق. لیکن بو زمانده قر عربلری و بیک کوب جاهل قوملر مسلمان بولدیلر، آنلردن کوب خلقلر بو کون اوشبو یولرده بزگه اویوب نماز اوقیلر. اگرده مسافر نمازی اوقوسام حقیقت حالدن غافل بولغان شول آدملر نمازلرنک شول روشده فرض بولووینی ظن قیلورلرده اویلرینه قایتقاجده (مسافر توگل وقتلرندهده) شولای ایکی گنه رکعت اوقوب یوررار،

(۱) صحیح البخاری، ج ۲ ص ۳۵ صحیح مسلم، ج ۱ ص ۱۹۴، بو ماده «معامله» بولودن بیگهک «عبادت» بولسه کیرهک. لیکن بزنک ایچون مونک ضرری یوق بلکه فائدهسی بار.

شوشى احتمالدىن قورقووم سببلى مسافر نمازى اوقورغە تيوشلى بولغان نمازلىرى دە دورت ركعت ايتوب اوقورغە لازم كىلىدى» دىب عذر بيان ايتىشدر (۱).
 (۱) فصاص حكى عام و ابدى شريعت بولوب مونى اجرا قىلمەق خليفەلر اوستىندە بورچ بولغانى حالده خلافت منصبينه چىقىدىغىندە حضرت على، خليفە عثمان بن عفاننى اولدروچىلر حقتە شوشى حكمنى يورتورگە مباحشرت ايتىمادى (تارىخ الامم. ج ۵ ص ۱۵۸). چونكە اوزىنىڭ حكومتى تايانورلىق كوچلى بر پارتيە يوقلغىنى ياخشى بىلىكىندىن حضرت على، شول فصاص مسئلەسىنە كرشونىڭ عاقىبتى الوغ ضررلرغە ءۇدى بولاچق دىب بلور ايدى. مونلردىن باشقە مىثللردە كوب.

اوشبو مذكور مادەلردە رسول الله نىڭ مرادى ايتولى قالووى، سنت حتى كه نص برلە ثابت بولغان اشلىرنىڭ اجرا قىلنماوى عەومى مصلحتنى رعايت ايچوندر.

عەومى مصلحتنى رعايت قىلو يوزىدىن نص ايله عمل قىلماونىڭ مىثللىرى مدنيتلى قوملرنىڭ زاقونلرنىندە بار. سودغە بىرلورگە تيوشلى بولغان بعض بر جنائت اشلەوچىلر سودغە بىرلىقى فالالر و بعض بر وقت زور جزا ايله حكم ايتىلغان محكمە، اوزى حكمداردىن مذكور محكومنىڭ جزاسى بىنگلەيوتى ياكە عفو قىلنوتى صورىدىر. چونكە اوزى زاقون بويىچە حكم قىلورغە مجبور بولغان اما زاقون مرادىنە موافق كىلىلگان ايكنچى بر عەومى مصلحتنى رعايت قىلو چىتىدىن شول محكوم عىبسىز قالورغە تيوشلى كورلىگان بولادىر.

۱۸۵۷ نچى يىلدە تصنيف ايتولىگان زاقون كىتابىنىڭ ۱۱ نچى جلد ۱ نچى قىسىم ۱۱۳۶ نچى مادەسى بويىچە اورنبورغ صوبرانىە سىنىڭ پرىدىسىداتلى بولغان مفتى: شول اداره نظارتندە بولغان مسلمانلر طرفىدىن انتخاب قىلنورغە تيوشلى ايدى. زاقونندە شوشى مادە تصريخ ايتولە طوروب ايكى مرتبە مفتى نصب ايتولىدى اما هيچ برىندە مذكور زاقون ايله عمل قىلمادى (زاخون شولاي بيورسەدە «رعايت مصلحت» آنىڭ ايله عمل قىلماونى لازم ايتىدى دىمەكلىر).
 سوڭرە اوشبو مادە بتونلەي نسخ قىلىندى. ۱۸۹۶ نچى يىل تصنيف ايتولىگان

(۱) حضرت عثماننىڭ دورت ركعت اوقووينى ايشتىكىندە ابن مسعود «انا لله وانا اليه راجعون» دىب استرجاع ايتىش ايدى. سوڭرە اوزى دە دورت اوقودى و بو طوغرودە اعتراض قىلوچىلرغە «الخلاى شر» دىدى. فتح البارى. ج ۲ ص ۳۸۲. و كىتاب اختلاف الحديث الامام الشافعى رحمه الله ص ۷۴.

زاقون كىتابىنىڭ ۱۱ نچى جىلد بىرىنچى قىسىم ۱۴۲۱ نچى مادەسى ۱۴۱۶ نچى مادەنىڭ لاقەسى بىلەن كۆپ زىمانلارنىڭ قىلىنىشىنى تەسۋىر قىلىدۇ.

ھىقىقەتەن مۇھىمەن ئىختىساس كىتابىدا «رعايت مصلحت»، مۇستەقىل بىر دىللىل بولۇپ كۆرسىتىلگەن بىر كۆپ مۇسئىلەلەردىن «رعايت مصلحت» ئانلار قاشىكە دە مەختىر بولۇپ كۆرسىتىلگەن. مىثلا: «بۇ مۇسئىلە ھىقىقەتەن مۇھىمەن گى عالمىلر شولاي دىگان بولسىلەردە، ضرورت بولۇپ سىببىلى صوڭ عالمىلر ئانڭ خىلافىنە قىتۇى بىرىدىلر» دىگان سوزلر «رعايت مصلحت» گە مېنىدىر. «ضرورت» و «تعامىل» ھىم «عرف» كىمى سوزلر، «رعايت مصلحت» سوزىنىڭ اىككىنچى تۈرلى تەبىرى گىنەدر. «رعايت مصلحت» قاعدەسىنىڭ اصلى «لا ضرر ولا ضرار» كىمى ھىدىئىلر بولدىغىندىن شرعى ھىجتىلەردىنر. فقېھلەرنىڭ: الامور بمقاصدا، المشقة تجلب التيسير، الضرر يزال، العادة محكمة، اليقين لا يزول كىمى كىلىدىلر، اوشىبو «رعايت مصلحت» قاعدەسىنىڭ قۇرغىلەرنىدىر.

«رعايت مصلحت» قاعدەسىنىڭ اجتماعى ھاللىر اىچون بىر كۆپ قانۇنىسى بولۇرغە مۇمكىن و شونىڭ اىلە بىر ابر سۇ تصرف ايتىلۇپ شرىعت ھىكەملەرنى تەعطىل قىلۇرغە و مۇھىم طۇتارغە قۇرال قىلىنۇپ دە مۇمكىن. شونىدى سۇ تصرف بىلاسىنە اوچرالماسون اىچون بۇ طۇغۇر دە مۇھىم شىرطلار قۇيىلەشىدر. شول شىرطلار تاپىلمادىغىن «رعايت مصلحت» قاعدەسىنى ھىل گە قۇيىتۇق دىرست بولماز. اول شىرطلار شونلردىر: (۱) اكر دە «رعايت مصلحت» مادەسى، قىطعى ھىكەملەرگە قارشى كىلەچك بولسى بۇ وقتىدە «رعايت مصلحت» شارھىنىڭ مقصودى اىكانلىكى قىطعى دىرجه سىنەندە معلوم بولسۇن، شارھىنىڭ مقصودى قىطعى صورىدە توڭل بىلكە ظن غىنە بولسى اول وقتىدە «رعايت مصلحت» اسمى اىلە شرىعتنىڭ قىطعى ھىكەمىنى اجرا قىلەلى طۇتۇ دىرست بولماز. قىطعى ھىكەملەردىن باشقىلەردە ظن غالب گە بنا قىلۇپ «رعايت مصلحت» ھىكەمىنى يۇرۇتمەك مۇمكىن بولۇر. (۲) «رعايت مصلحت» گە بنا قىلەنەچق نىرسەلر عادىتى آدمىلر و ياكە قىرلر قىر قىرندىن توڭل بىلكە ھىجتىلەر ھىيئتى (بىزنىڭ بۇ رسالىدە بىيان قىلغان «اجماع امت» اسمى ھىيئت) قىر قىرندىن غىنە قىر ار بىرلسون. (۳) شونىڭ اىچون «رعايت مصلحت» مادەسى عقىدەلەر، عباداتلار خصوصىدە توڭل بىلكە معاملات ھىقىقەتەن ياكە عبادت بولۇپ دە شونىڭ اجتماعى ھىيئەتە گىنە بولسۇن. ارشىبو اوچ تۈرلى شىرطلار بىرى گىنە تاپىلماسە دە «رعايت مصلحت» مادەسىنە بنا قىلۇپ ھىل ايتۇ دىرست بولماز. شوشى شىرطلار تاپىلماغان «رعايت مصلحت» لىر شرعى ھىجتىلەردىن سانالماز.

بيك كوپ زمانلردن بىرلى اسلام حكومتلرنده حتى خليفه لىر تصرفنده بولغان مملكتلرده قرآن شريف ايله ثابت بولغان قطعى حكملر اجرا ايتولميدىر. مثلا: قرآن كريم طرفندن قطعى فرمانلر ايله بيورلغان هر تورلى قصاص، ديت، جلد حكملرى يوروتلمى بلكه آنلر اورنلرينه شيخ الاسلاملر فتوالرى، سلطان و خليفه لىر امضالرى ايله قوت گه كرگان باشقه بر جزالر يوروتوله در. «ربا» كى اشلر ايچون فرانسز قانونلردن آلتقان جزالردن باشقه جزالر بارلقى ده بلمنى. «ربا» نىڭ حراملىقى فرآنده اوقولا، حد يئلرده كورله و شونلردن اقتباس ايتولوب يازلغان فقه كتابلرى تور كيا، مصر، تونس مملكتلرنده شاگردلر گه درس ايتوله اما بو اشلر بارى سوزده گنه بولوب عمل گه قويلمى. بلكه اسلام حكومتلى و خليفه لىرى اوزلرى آورولالوردن بورچ آلوب طورالر هر يل ايچون تعيين ايتولگان ربانى بيره آسلىر اوزلرينى بختيار سانيلر. اصل بورچنىڭ توله نوينى اميد ايتكان ده يوق بلكه بورچ آلور ايچون آقچه تابونى الوغ غنيمت سانيلر.

شيخ الاسلام فتواسى و خليفه امضاسى ايله توزولگان نظاملر رجم حكمنى بورتماز گه، خمر ايله صائو ايتار گه، فاحشه لىر طوتوب كسب قىلورعه مساعده بيره، حتى فاحشه لرنىڭ سلامت بولوب بولماولرينى تيكشروب طورر ايچون اسلام حكومتى فاحشه لرنى اوز حمايه سینه آلا، اسلام حكومتلى شوشى اش ايچون وظيفه لىر بيوروب دوقتورلر تعيين قىلله لىر. اگرده وهاييلر استثنا قىلنسه لىر قرآنده مذكور بولغان «حد» نى ير يوزنده بولغان مسلمانلر بالاتفاق همده بو كوندن گنه باشلاب توگل بلكه بيك كوپ عصرلردن اعتبارا يوروتمىلر.

هر عصرنىڭ عالملرى چىن قاناتى قدر گنه بر نرسه كورلسه «الساكت عن الحق شيطان اخرس» دىب ميدان غه چىقسىلرده، صوكشى زمان عالملرى قزلرغه يازو اوگره تونى، بالالردن قارا ناخته لرغه يازو يازدرونى، خاتونلرنىڭ يوزلرى آچق يورونى شريعت اسمندن انكار ايتسه لرده قرآن حكى ايله ثابت بولغان حدلرنىڭ يورتلماولرى و حراملىقى قرآنده آچىق بيان ايتولگان ربانىڭ شايىع بولووى حقنده ايرن آچوچى بارلقى بلمنى.

ايندى ياروم عصر بولوب كىلهدر هر يرده گى مسلمانلر بانق ايله معامله قىلله لىر. شوشى آدملىر ايچنده اوزلرينى اهل جنتدن، مخالفلرينى اهل جهنمدن صانى طورغان دىندارلرده بار، حالبوگه بانقلر اوزلرى صرف ربا اصولينه قويلمش اداره لىردىر. بانق ايله معامله قىلوبده فقيا بيان ايتكان ربا دن سلامت بولوينى

دعوى ايتوچى آدم، صوغه باتوبده قورى چيغويىنى دعوى قياوچى آدم ايله بر درجه ده در. روسيه ايچنده نماز فويو حقننه اگراه بولماسه ربا ايله عمل قىلو حقننه يوق .

التحيات اوفوغانده بارمق کوتاررگه مى يوقمى ؟ آشنى طوز قابوب باشلاو سنتى، توگلمى حقننه بايلرنىڭ مجاسلرى نيچه يىلر شاولاب طوردى، حاصلسىز و معاسىز بولسه لرده قىربان حقننه يازغان رساله لرى بر گه جيولسه بر موزه خانه طولدرلىق بولدى، علمى واجتماعى اهميتلىرى يوق مسئلر خلقمىز ايچون الوغ بر سرمايه بولوب نيچه يىلر دوام ايتدى، فقط بانقى و ربا حقننه شريعت كه تطبيق قىلنوب (كيرهك جواز ينه و كيرهك حرامغينه بولسون) توزولسگان بر رساله ويونلى باشلى حتى بر مقاله كهرلمادى. تجاعلنىڭ بو قدرىسى ايندى كىلشەيدىر .

دىنى قاعدلر ايله عمل ايتماوده مسلمانلر ايله خرىستيانلر حل والنقطه بالنقطه بر يولدن بارالر. خرىستيانلر عهد عنيق و عهد جديد حكملرى ونصيحتلىرى ايله عمل قىلورغه اشقىمادقلىرى كىبى مسلمانلرده حتى قرآن كرىمنىڭ ظاهرى بولغان كوب حكملرى ايله عمل ايتمىلر. فرق شولدر كه خرىستيانلر اوزلرىنىڭ شرعى حكملرىنى صوبرا ئيه لىر ياصاب لغو قىلدىقلىرى حالده مسلمانلر ايسه قرآن كرىم حكملرىنى لغو ايتى گنه عمل قىلماز بولدىلر .

اسلام دنياسنده حدودلرنىڭ، قصاص و دىتلرنىڭ اجرا قىلنماولرى، بو كوئى گنه اش توگل بلكه بيك كوبدن بىرلى دوام ايتوب كىلده در. استانبول عالملى طرفندن تماكو تارتوچىلرنى كافر قىلوب رساله لىر توزولسگان وقتلردوق تور كىياده حدود يورمىر وموگاده خلق شول قدر او گره نىمش ايندىلر كه حتى آزغنده راحتسزلك سىزلىمىد ايدى .

اسلام مملكىتلرنىڭ (وهابىلر مستثنى) قرآن ايله ثابت بولغان، حد وقصاصلرنىڭ يوروتلماووى حقننه بو كوئى علم اهللىرى طرفندن اوشبو و چېلر سويلنه در: (۱) تورمه يوق، صاقلارغه صالدا ت يوق، يابوب طوررغه زندان يوق، پاليتسه و ژاندرمه يوق، قاتورۇنى خدمتلىر همده شول خدمتلىرنى قىلدىرلىق كوچ يوق، سورگون گه يباررلك اورن يوق، اورن بولسه شونده طوتارلىق قوت يوق، نىندى گنه جزا سالناچق بولسه ده آنى اجرا قبله طورغان قدرت يوق بولغان بر زمانده (عصر سعادتده) جانلىرنى قصاص قىلمى، قامچى ايله صوقمى، قوللرىنى كىسمى نى اشلەر گه كيرهك ؟ شول وقتده جانلىلر حقننه يورتور گه ممكن بولغان

جزالرنىڭ اوڭغايى و يىڭل بولغانلىرى شونلر ايدى . اما حاكموتلر ، نظاملى عسكرلر سببىن كوج حاصل ايتدىلر و ادارهلرنى ترتيب كه صالوب پاليتسه و ژاندرمىلر توزودىلر ، شول سببىن باشقه تورلى اصوللر ايله جزا بىررگه ممكن بولدى . اوشبونىڭ ايچون جانيلرنىڭ جزالرى باشقارو لزو ما كىلدى . (بو فكرنىڭ خلاصهسى «عله بتووى سببلى حكىم اوز گردى» دىيوگه يافىندىر) .

(۲) قرآن بىرله ثابت بولغان فرمانلرنى هيچ تاويلسىز فلانسىز ، تارتىمى صوزمى و اصلا بورغلامى عصر سعادتده بولغان روشده يورتو فرض . اوشبو فرضنى بىله طوروب يورتمه گان اميرلر ، حاكملر ، قاضىلر همده انكار ايتما دىكلرى و نصيحت قىلما دىقلرى ايچون عالملر عمهسى عاصىلر و فاسقلر بولوب هيچ بىرنىڭ شىادتلىرى مقبول توگل . بو وجهگه كوره وها بىلر ايله معنورلر استىنا قىلنسه بتون ير يوزنده گى مسلمانلر عدالتدن محروم و هر برى فاسق و فاجر بولوى لازم كىلور .

(۳) قصاص ، حى كىمى نرسىلر يورتلورگه تىوشلى ، لكىن عمومى بر مصلحتنى رعايت قىلورغى مجبورلك بولو سببىن يورتولمى طور . اگرده مصلحت اوز گاروب كىتسه اول وقتده عصر سعادتده گى قىلمىن يورتوله چك و الا غير معلوم زمانغى قدر اوشبو حال دوام قىله چق . خلقلر بىك نچكه له نوب كىتمدىلر . مىنى ملتلىر كوندن كون تهن جزالرىنى بتروب بارالر . آقچه افراط درجهده ارزانلانى . ايندى اوچ دورت صوم ايچون توگل ، يوز صوم ايچون قول كىسولرنى اسلام عالمىنىڭ اوستىده اقتصادى حكىم ايتوچى آوروپالولر بىك زور اشدن سانايه چققلر . حتى كه موگا قارشو آچولانولرى و قوت استعمال قىلولرى احتمال . موندى اشلر سببىن بتون اسلام دنيا سىنىڭ فلاكت آستىده فالووى شارع ايچون مقصود بولماسه كىرهك . شوشىدى و شونىڭ كىمى عمومى مصلحتلرگه رعايت ايتو چىتىندىن حاضرندى حى و قصاص حكملرى يورتولمى طور ادر .

شوشى اوچ وجهىن باشقه وچىلر بارمى يوقمى ؟ خاطر مزگه توشمادى . اوز قاشمىزده بو وچىلرنىڭ صوغىسى بر قدر معقولدر . بو كوندى بانقلر ايله معامله قىلودن صافلانوچى سوداگرلرنىڭ قىستلىرى تنازع بقا مىداننده مغلوبلك و تجارت يولنده بانقرو تلىق و اوشبو سببىن بتون اسلام دنيا سىنىڭ استقبالى بد بختلك بولا چىغىندىن « اھون الشرىن » نى اختيار يوزندىن « ربا » بولسده بانقلر ايله معامله قىلورغى مجبوريت بار لغندى شىبه يوق .

«رعایت مصلحت» که بنا قیلنغان حکملر، عەومی و دائمی بولمازلىر، باشقە نرسەلەر آنلارغە قیاس قیلنمەز (قیاس عە خلاف نرسەلەر موردلرینە منحصرلردر) بىلكە علە بتووی ایله «رعایت مصلحت» گە بنا قیلنغان حکم اوز اوزندن لغو بولور. مثلاً: قریش طرفندن فتنە چىقارلر خوفى بتووی ایله عبد الله ابن الزبیر كەمەنى ابراهيم (عليه السلام) پىلانى ایله بنا ایتدی، رسول الله دن نیچوك قالغان بولسە شولای طورسون دىمەدى.

حضرت عثمان دورت ركعت اوقودى دىب مسافر بولغان اماملرنىڭ بو كوندە «منا» دە ايكىدى اوبىلە و يستو نمازلىرىنى دورت ركعت قىلوب اوقولرى اورنلى بولماسە كىرەك. حضرت عثمان وقتنىڭ شول اشنى موجب بولغان مصلحتلر ايندى بو كوندە يوق.

حضرت على «رعایت مصلحت» كە بنا قىلوب زنديقلرنى اوت ایله ياندرغان بولسە (۱) حضرت على گە متابعت قىلو قصى ایله بو كوندە دە زنديقلرنى ياندرودى بولماز. چونكە حضرت على گە نسبت ایله تابلغان مصلحتلر ايندى بو كوندە يوق.

اما خاتونلرنى مسجىد كە يورتمى طوتولر بو زماندە مصلحتى، توگامى؟ بو حقە بىلكە كىلەچكە سوز بولور.

بر حكمنىڭ بتونلەى آلماشنوى «نسخ» و حكم اوزىنىڭ فوتندە قالدىقى حالدە عەومى بر مصلحت اجبارينە كوره شول حكمنى يورتمى طورو «رعایت مصلحت» در. بو ايكى نرسە آراسندە بولغان فرق شوندىن عبارت.

بو بحثنىڭ نتيجهسى ايسە اوشبودر: اگرده خليفه عمر حضرتلرى قرآن برلە معلوم بولغان حدلردن برىنى عەومى مصلحتنى رعایت قىلورغە مجبورلك سېمىدىن اسقاط قىلسە و مېاجر هم انصارنىڭ شىخلىرى عەوما اهل اسلامنىڭ قىوهلرى موگا رضا بولوب طورسەلر حدلرنى اسقاط درجه سنده توگىل نرسەلر حقتە «رعایت مصلحت» قاعدىسىنە رعایت ايتو سېبىلى بعضى بر مجتهدلر گە مخالفت قىلو هر بر زماندە ياراوى اوز اوزندن معام بولور.

اوشبونىڭ ايچون اهل اسلام آراسندە هر زماندە يوفارىدە تعريف ايتدىكەز روشدە «اجماع» هېئىتى و مجتهدلر جمعيتى بولوب طورو و هر عصرنىڭ اوز

احتیاجییه کوره فقه کتابلری توزلوب اعلام قیلنو لازمدر. مسلمان دنیاسینی اجتماعی، اقتصادی اسیرلکدن آزاد ایتونونک بردن بر یولی بزنونک فکرمزگه کوره اوشبودر.

موندن آلتی یدییوز یلرلر مقدم عراق و خراسانده شول زمان خلقلرینونک و شول مملکتلرنونک حاجتلرینه کوره توزولگان و کوبسیده رأی و یاگه «رعایت مصلحت» قاعدهلرینه بنا ایتولگان فقه کتابلرینونک عباداتدن باشقه قسملرنده مذکور بولغان بتون احکامده بو زمان خلقلری ایچون دستورالعمل بولوب بته آلماسه کیرهک. هر زمان خلقلرنونک حاجتی اوزینه باشقه روشده و «رعایت مصلحت» قاعدهلریده ایکنچی بر ترتیبده بولورغه ممکن، هر عصر مجتهدلری «فقه» و «حقوق» کتابلرینی اوزلری توزوب طوررغه و اوز حاجتلرینه مناسب صورتده ترتیب فیملورغه تیوشلی.

فقه کتابلری ترتیب ایتولگانده «عبادات» بابی ایله «معاملات» بابی بر برندن مطلقا آیرلوب یازلولری لازم موندلرنونک بر برلری آراسده مناسمت بیک آز. عبادات باندده قرآن و سنت مستقل هم کافی بولوب بندلرنونک فکر و رأیلرینه، ظن و تخمینلرینه کوب حاجت یوق. انا مونونک عکسنچه معاملات بابنده نص برله ثابت حکملر آز بولدیفندن مجتهدلرنونک قیاسلرینه عقل و فکر اهللرینونک اجماعلرینه حاجت بار. «ربنا لا تؤاخذنا ان نسينا او اخطانا».

تېلىغ

(۳۱) اسلام دىنىنى صاف وخالص حالئدە باشقەلرغە تېلىغ ايتىمك،
 هر عصر نىڭ مسلمانلرى اوستىندە دىنى بر بورچدر.

رسول اكرم حضرتلرى قرآن حكملرىنى خلقلرغە تېلىغ قىلو (ابرشدر و)
 برله مكلف ايدى. شونىڭ اىچون اولاق و آشكار اورنلردە، موسم و جمعيتلردە
 اوشبو دىن حكملرىنى خلقلرغە تېلىغ قىلدى. برنجى فرصت نوشووى ايله
 اطرافدەغى قوملرگە، مشهور دولتلرگە ايلچىلردە يباردى. چىتلردن كىلوب
 اسلام قىبول ايتوچىلرگە، اوز ايللرىنە قاينىقلرىندىن سوڭ قرآن حكملرىنى
 خلقلرغە ابرشدررگە بيورر و: «ليبلىغ الشامد الغائب» (صحيح البخارى. ج ۱ ص
 ۳۵ و ج ۵ ص ۱۲۷) مضمونندە عمومى نصيحتلر قىلور ايدى اوشبو تېلىغ
 وظيفەسى، اوزىندىن سوڭ خليفەلرى و صحابەلرى طرفىندىن اجرا قىلىنوب وىرىنە
 كىتورلوب طورلدى. فقط رسول الله و خليفەلرىنىڭ اوزلرى سلامت و قتلوندى
 قىلغان عمللرى ايله اوشبو خدمت تمام بولدى، آخر زمانغە قدر كىلەچك
 امتلرنىڭ اوستلرىندىن ايندى بورچ نوشدى دىرگە مەكەن توڭل. قرآن كرىمنىڭ:
 «ولتكن منكم امة يدعون الى الخير ويأمرون بالمعروف وينهون عن المنكر
 واولائك هم المفلحون» (آل عمران. آيت ۱۰۰) دىگان فرمانىنە كوره مسلمانلر
 هر زماندە و مەكەنك بولغان هر اورندە معروف ايله امر قىلو و منكرلردىن نىي
 ايتو ايله مكلفلردىر. مونىڭ آستىنە برنجى مرتبەدە «دىن»نى تېلىغ قىلو كرسە
 كىردىك. اگرددە بو اش، اجتماعى ياكە طبيعى مانىلر بولو سببلى فردلر اىچون
 مەكەن بولماسە اول وقتدە بو خدمت، امت طرفىندىن بر هيئتگە تابشورلورغە
 تىوشلى بولور. هر حالدە كىرەك قابىلىغى غنە عصردە بولسەلردە اسلام دىنىنى آدم
 بالالرىنە ابرشدرمك مسلمانلر اوستىندە لازم بر وظيفەدر. بر زمان خلقىنىڭ خدمتى سببلى
 ايكىنچى زمان خلقىندىن وىر مەلىكەت مسلمانلرى اوستىندىن بو وظيفە ساقط اولماز.
 قرآن كرىم حكمىنى باشقەلرغە تېلىغ قىلو اوروپا مېسبونىرلرى قىلىندىن
 آلتونلر صرف ايتو و دىنيانىڭ آرقىلىقىنە بويىنە بوروب حكومتلرنىڭ كوچلرىندىن

فائدەلەنو اصوللرى ايله توغل، اوشنداق خاتون قزلىر وضعيف آدملىرىنى دعوت قىلو اصولى ايله دە توغل، بلكە قرآن كرېمنىڭ: «ادع الى سبيل ربك بالحكمة والموعظة الحسنة وجاهداهم بالتي هي احسن» (نحل . آيت ۱۲۶) ديگان ارشادىنە موافق، حكومتلرنىڭ نظاملىرى ماسەدە ايتكان روش ايله ادب وانصاف دائرەسندە اسلام دىنى حقتە هر تورلى اوھام و خرافاتدن صاف قىلۇپ معلومات بىر مەكەن عبارت بولور.

بو كۈندە دنيادە بولغان خەلقلرنىڭ كۆپرەك قىسمى بىر يۈز ئىدە «اسلام» اسمندە بىر دىن و آكا ايمەرگان خەلقلرنىڭ دە بار لغندىن خېردار بولدىلر ايسەدە خرىستىيانلر طرفىدىن چىقارلغان خېرلر سەببىدىن گنە بىلدىلر و ايشتىلر. حالبو كە قرآن حكىمىنە كۆرە «تبليغ» وظيفەسى مسلمانىلرنىڭ اوز اوستلر بىنە لازم ايدى. خرىستىيانلر و باشقەلر طرفىدىن چىقارلغان خېرلر ايله گنە مسلمانىلر اوستىدىن «تبليغ» حقتە بورچ توشماسە كىرەك. لىكن بو كۈنگى مسلمانىلر اسلام دىنىنى تبليغ ايتوروشىنى بلەلمى، «اسلام دىنى» دىب نىندى نرسە تبليغ ايتولور گە تېوشلى؟

قرآن وسنت تبليغ ايتولەچكى؟ حالبو كە بو كۈنگى مسلمانىلر قرآن سنت ايله عمل قىلمىقنى اوزلىرى اېچون دە جائز كورمىلر. ايندى آنارنى نېچوك ايتوب مثلا ياپونلرغە تبليغ ايتار گە كىرەك؟ ياپون علماسى و خصوصا علوم عربىە و حقوق علملرىنە منسوب علامەلرى اوزلىرىنىڭ بو طوغرودە بولغان مەكە و اقتدارلرى سېىندىن هر تورلى دىللىلر استىخراج ايتە باشلاسلر بورونقى مېتھىدلر يوللرندىن باشقە يوللر تابارغە كىرەسلر اول وقتدە بىزنىڭ حاللرئز نېچوك بولوب قالور؟ ياپونلرنىڭ شول اشلرىنە تۈزۈب طوره آلورمىز؟ اجتهاد ايشىگى آچلو و بورونقىدىن بلوب كىلدىگان بىك كۈب نرسەلر مەزنىڭ بىر لو احتمالى بولغان اېچون بىز، ياپونلرغە دە باشقەلرغە دە قرآن و حدىتىنى گنە تبليغ ايتە آلماز. ايندى آلای بولسە نىندى نرسە تبليغ ايتلور؟ طبعى مېتھىدلردىن روايت قىلىنغان و بورونقى كىتابلردە يازلغان سوزلر، عالەلر طرفىدىن بىر تورلى قىرار بىرلىگان مەسئەلر تبليغ قىلنور. لىكن بو وقتدە ياپونلر: «بىز گە، اسلام دىنى دىب آتاغان دىنىگىزنى تبليغ ايتەسزمى ياكە مېتھىدلرگىزنىڭ سوزلرىنە؟ موندىن سوڭ سىزنىڭ مېتھىدلرگىزنىڭ بىر بىر گە جىارغە مەكەن بولمازلىق خىلافلرى بار، سىز قايسى مېتھىد سوزلرىنى تبليغ ايتەسىز؟ تەلفىقنى جائز كورمادىكەنگىز سېىندىن بىر گنە مېتھىد مەزھىبىنى اخىيار قىلو فرضلىق لزۇما كىلور، شولای بولغاچ سىز بىزنىڭ اېچون قايسى مېتھىد مەزھىبىنى تەكلىف ايتەسىز؟ تەرجىم شەبى نىندى نرسەلر؟» دىسەلر نى روشدە جوابلر بىرلەچكدر؟

«مجتهدلرگه اييارو اوزى شريعت گه اييارو بولادر» مضموننده بزنك اوز قاشمزه بيك مشهور و بيك اشانچلي و معقول بر جواپهز و عقيدهمه ز بار، ليكن صبي وقتلر زره كوكللرينه موندی عقیده اور نلاشدر لماغان يابونلر نك شوندى جواپلرغه قناعت ايتولرى شبيهلې . حتى: «سزنك مجتهدلرگز آلاى سويلهماديلر، بلكه: «معصوم توگل آدملر نك سوزلرى شريعتده، دايبلده بولماز، بزنك دايبلر مزننى بللمى طوروب سوزمز ايله عمل قیلووگز حرام» مضموننده سوزلرى ايله تيديدلر قیلدیلر، ابو بوسف دنيا دن كوچار آلنده: «كل ما افتيت به فقد رجعت عنه الا ما وافق الكتاب والسنة واجتمع عليه المسلمون» ديب اعلان ايتدی (۱)، سز مجتهدلرگز گه افترا قیله سز و آنلرنى شريعت صاحبنى اور نينه قويا سزا! ديب بزدن صوونولرى و او كچه كوتارولرى ممكن . بو روشده تبليغ ايتو، شريعتنى حكمت و موعظه حسنه ايله تبليغ توگل بلكه افترا و بهتانلر ايله تبليغ بولغانلغندن قرآن حكيمينه جنابت و امانت كه خيانت قیلو بولور . مجتهدلر سوزلرينى تبليغ ايتكان صورتده الك الوغ مجتهدلرگه منسوب بولغان المدونه، كتاب الام . الجامع الصغیر كى اثرلرنى تبليغ قیلو لازم كیلور . ليكن اوشبو اثرلر، حاضرگى مدنى خلكلرنك غراؤ دانسكى و اوغالاونى، اقتصادى و اجتماعى، مدنى و عمرانى مسئلهلرنى حل قیلور ايچون كفايت ايتهدرمى؟

مجتهدلر نك اثرلرى بيك گوزل، اوز زمانلر نده بولغان اجتماعى حاجتلرنى ادا قیلور ايچون كامل يتارلك درجهدهدر، موند شبيته يوق . ليكن زمانلرى اوتوگه ايندى مك ييلار بولدى، دنيا نك حاللرى، انسانلر نك معيشتلرى حتى تعريف قیلورغه ممكن بولمازلق درجهده اوز گردى . آنلردن صوك تبليغراف و تيليفون، پاراخود و تيمر يول كى قاتشو سببلرى، فابريق و زاؤودلر، بانق و شركت اصوللرى كى عمرانى اشلر ظاهر بولدى، ريستان و اشچيلار، مامورلر و عسكەرلرگه متعلق شوندى مسئلهلر بار كه ايسكى مجتهدلر نك اثرلرينه مراجعت ايله مونلرنى حل قیلور ايچون شول مجتهدلر نك اوزلرينك قيرلر ندى فايولرينه ياكه شونلر مرتبهلر نده مجتهدلر تابلوغه احتياج بار .

شولاي بولغاندن صوك، مجتهدلر سوزلرينى تبليغ ايتوگه، شريعتنى تبليغ ايتو لازم بولادر، ديمك نيچوك درست بولور؟ بوكونگى دارالفنونلرده، متخصص حقوقشناسلر حضورلر نده تربيه قیلنغان بوريستلر، اسلام دينى اسمى ايله تبليغ ايتولگان بورونقى مجتهدلر نك اثرلرينى حاضرگى زمانلر نك حاجتلر بنى اوتاب

طورر ایچون کافی هم وافی تابارلرمی؟ تابماسلر «دین» گه محبت باغلارلرمی؟ اسلام دینی، عمومی و ابدی بر دین بولسه دنیا ایله برلکده تجرد قیلنورغه و هر عصرنگ حاجتلری ایله یاناشا باررغه، نایلر و مرتبه اهللری ایله برلکده فقیر و اشچی خلقلرنگ معیشت چیتندن مجبور بولغان نرسه لرینی کامل اعتبارده طوتارغه، دنیانگ سیرندن برگنه قاریش بولسون آرنک فالمازغه تیوشلی. آدم بالالربنگ سعادتلری شول وقتده تأمین قیلنور، خلقلر شول تقدیرده گه «دین» کوله گهسی آستینه چیلور. چیتلر گه ایسه شونری «دین» نی تبلیغ قیلورغه تیوشلی. انسانلر شونری «دین» گه گنه فرد وزوج، جماعت و فوج بولوب کررلر. رسول اکرم حضرتلری طرفندن تبلیغ ایتولگان اسلام دیسی، شول «دین» در «هذا بصائر للناس وهدى ورحمة لقوم یوقنون».

اسلام دینی تبلیغ قیلو مسلمانلر اوستنده بورچ ایکانلگنده شیهه یوق. تبلیغ اوزی واجب بولسه هر واجبنک مقدمه لری ده واجب بولغانلقدن تبلیغ مقدمه لری مثلا: تل بلولر، حسن خلقلی و یاغشی کوکللی بولولر، اسلامک بیک پاک بر دین بولوب علم گه، منیت گه، معرفت گه خلاف توگل ایدیکنی اثبات قیله آلورلق علم و اقتدار کسب ایتولرده واجیدر.

تبلیغ قیلودن مقصود، شول ساعت ایله چیتلرنگ مسلمان بولولری توکل بلکه دنیا ده شونری بر دین بارلغینی بلدرو و ایشترودر. شونک ایچون: «نی قدر تبلیغ ایتسه کده آنلر باری بر مسلمان بولمیلر» دیب آیتور گه بارامی کشیلرنگ هدایت تابولری اوزلری کیمی کشیلر قولنده توگل، آنک برله حتی تکلیف ده یوق. «انک لا تهدی من احببت ولكن الله یهدى من یشاء» (قصص آیت ۵۶). لکن یاغشی تبلیغ قیاسه آنک اثری قالمی بولماز، شوشی اثر، بو کونده بولماسه ده برر کونده عمل ایتمی ده فالماز. هر حالده نتیجه نی تیکشرو بنده لر اشی توگل، بنده لر اشی ایسه بیورلغاننی برینه کیترودر. «وان احد من المشرکین استجارک فاجره حتى یسمع کلام الله ثم انلغه مأمنه ذلک بانیم قوم لا یعلمون» (توبه. آیت ۶). «فدکر انما انت مذکر» (غاشیه. آیت ۲۱). اسلام دینی چیتلر گه تبلیغ قیلور ایچون بو کونده ایکی تورلی بول بار. شونلرنی بریه کیترو امت اوستینه لازم بولسه کیره ک.

بری اسلام دینی نیندی شیدن عبارت ایدیکی حقنه قرآن و حدیثلردن استمداد قیلوب بر کتاب توزو و شونی ده دنیانگ هر بر لغتینه ترجمه قیلوب

تاراتودن عبارتند. موندە ايسە قرآن آيتلارينىڭ و حدىتلارنىڭ صرىجلارينه گنە توگىل بىلكە لزوما كىملىگان، و مراد ايدىكلارى ظاهر بولغان نرسەلردە تفصىل قىلنور. اوشنداق اجتماعى و اقتصادى، مدنى و سياسى، علمى و عمرانى بولغان آيتلر عدالت و حسن خلق احسان و امانت، حرىت و مساوات حقنەغى فرمانلر آيروم بابلرغە آىرلۇپ بازلور و هر برندن بو كونكى مەمىشت، علم و معرفت اقتضا قىلووينە موافق تفصىل قىلنور و هر بر بحث و مسئلە، حدىث و سنتلر ايله تا كىد و بيان ايتولور.

بوروشدە اثر تاليف ايتەك و آنىدە چىت تىلارگە ترجمە قىلۇپ تاراتقە بو كونكى مسلمانلارنىڭ طاقتلارنىن طش اش توگىل. بو يولده خدمت ايتار اىچون جدى و درست علم صاحبلرى همده هر تورلى علمى و فنى اصطلاحلرنى بلوچىلر، چىت تىلار ايتە آشنا بولوچىلر مسلمانلارنىڭ اوز آرالرنە بار. اىكچىسى ايسە قرآن كرىمنى اوز خدمتەز ايله چىت تىلارگە ترجمە ايتەك و اوز خراجاتەز ايله باصدروب تاراتمقۇر. فقط بو خصوصە اسلام عالملىرى آراسىندە مخالفت بار. بر نىسى ترجمە طرفدارى بولدىغى حالە اىكچى بر نىسى ايسە ترجمە خلافندەلردى. (۵ نچى جىل «شورا» دە هر ايكى طرفى مقالهلرى عىنا يازلمشدر. مراجعت ايتولە). بو ايكى فرقه دعوالارنىڭ خلاصەلىرى اوشبوندىن عبارت:

ترجمە خلافندە بولوچىلارنىڭ سوزلىرى: قرآن كرىمنىڭ معناسى معجز بولغان كىبى لفظىدە معجزدر. لفظى بولمادىغىدىن صوڭ مجرد معناسىغە قرآن بولۇپ قالماز. كەمە و جملەلردە بولغان خاصىتلارنىڭ اىكچى لغتلردە تابلو احنمالى بولمادىغىدىن ترجمە قىلندىغى تقدىردە شوندى خاصىتلارنىڭ هر برندن محروم بولۇپ قالور موندن باشقە شول قدر معجز آيتلر و بعثتىن مقدم عرب قومى آراسىندە هىچ استعمال ايتولەگان مجازلر باردركە چىتىدىن بىك كۇب نرسەلر قوشمى طورۇب ترجمە قىلمق حتى مەكەندە بولماز موگا مثال ايتۇب: «واما تخافن من قوم خيانة فانبذ الیهم على سواء» (انفال. آیت ۸۰)، «ولکم فی القصاص حیاة» (بقرە. آیت ۱۷۵)، «فضر بنا على اذانبهم» (كیف. آیت ۱۰)، «ولما سقط فی ایدبهم» (اعراف. آیت ۱۴۸) آيتلرىنى كورساتورگە مەكەن. كىبى سماویەلرنىڭ تحریف قىلنولرىنە ترجمەلر سبب بولووى معلوم. شونى كوره طورۇب قرآن ترجمە سینه كرشوومز عقللىلىق بولماز. قرآن شریف كۇب وقتدە بر مسئلەدن اىكچى مسئلەگە كوچار، بر بحث اىچىندە بتونلەى

باشقە نۇرسەلەردىن بىخاھار ئىتە پۇرغان چەلمە معترضەلەر بولۇر. بىخاھار ۋەقت «سما» دىن بىخاھار ئىتە پۇرغانىكى خالە «سەك» خەتتە سوز سويلەرگە كىرەشور. عرب لسانىنىڭ مەقتۇسلىقى كۆرە اوشۇمۇ اسلوب، مرغوب ۋە تىلى بولسەدە چىت تىللەرگە تۇرغە قىلىنەنمەندە احتمال كە رىطسز، ضىطسز بولۇپ چىقار. عىبابىب ۋە غىرابىب گە يوللار اچلۇر. آوروپا تىللىرىنە تۇرغە ايتۇلغاندەدە شۇشى خاللىر مۇجىب خىت بولغانلار ايدى. تۇران كرىمنى انتقاد قىلۇچىلار اىچۇن كۇپ آزۇق تاپقان ايدى. تۇركىچە گە تۇرغە ايتۇلغاندەدە مسلمانلار مۇندىن بىر نۇرسەدە آ كۇلامازلار.

تۇرغە گە طرفدارلىق ايتۇچىلارنىڭ سوزلىرى: بۇ كۇندە تۇرات ۋە انجىل تۇرغە ايتۇلمە گان تىل دۇنيادە يوق دىب ايتۇر گە يارى. خۇستىيانلار بۇ كۇنابلارنى ختى ۋەشى قۇملارنىڭ تىللىرىنەدە تۇرغە ايتىلار. اوشۇمۇ تۇرغەلارنى بىتون دۇنيادە تاراتۇپ تۇرالىر. اما بىز، قرآن كرىمنى تۇرغە قىلۇ خۇمىنى فونكىلەرگە تاپشۇردىق. فونكىلەر اوز آ كۇلاولارى ۋە اوز تىلەولرى بۇنچە تۇرغە قىلەرلەر شۇشى تۇرغەلارنى بىنا قىلۇپ ھەر تۇرلى خۇكىملەر يۇرتلار. قرآننىڭ لازىم درجەدە دۇرست تۇرغەسى بولمادىقى اىچۇن ختى فرانسۇز خاللىرىدە تۇسۇ قىلالار. مۇنىڭ اىچۇن اصل تۇسۇ ايتۇر گە تىيۇشلى خۇلقلەر مسلمانلار اوزلارنىر. زىرا شۇشى قۇر ۋەت اوتە تۇرۇپ اوزلارنىڭ خىق كۇنابلارنى دۇرست رۇشەدە تۇرغە قىلۇپ خۇلقلەرگە كۇرساتە آلمادىلار. اسلام دىنىنىڭ خىق ايدىكىنى بىلسۇنلار اىچۇن بىتون دۇنيا خۇلقىنىڭ عربچە بىلەرلىرىنى كۇتۇپ تۇرساق بۇ اش تىزگەنە بولماز. «اسلام دىنى نىندى نۇرسە؟» دىب سۇرۇپلارغە، مسلمانلار طرفىدىن: «اگر دىب اسلام دىنىنى بىلسىڭىز كىلسە عربچە اۇ گۇرەنىڭ!» دىب جۇاب بىرلۇر گە تىيۇشلى بولۇرمۇ؟ اسلام دىنىنى باشقۇلارغە كۇرساتمەك شۇندى جۇابىلار بىرۇدىن عىبارت بولسە دىن تىبلىخ ايتۇ تۇغۇرسۇندە مسلمانلارنىڭ خۇمى بىك آز نۇرسە ايلە ادا قىلىنغان بولۇر. لىكن خۇلقىنە اولدىن فۇطى سۇرتىدە ايمانلارنى بولماغان خۇلقلەر، شۇل دىن ايلە آشنا بولۇر اىچۇن تىل اۇ گۇرەنو مشقۇلارنى يۇكلەماسلەر كىرەك. بۇ دىن گە مۇجىب قۇيار اىچۇن آز بولسەدە شۇل دىن اھلىنىڭ لسانىنى ۋە بىر قۇر احوالىنى بىلۇر گە احتىياج باردر.

اسلام دىنى قىبول ايتۇرۇمۇز گە مەك بىللەر اوتە تۇرۇپ بىز اوزمۇ شۇل خىق دىنەزنىڭ لسانىنى لازىم درجەدە ھۇنۇز اۇ گۇرەنە آلمادىق ايدى: «اسلام دىنىنى بىلسىڭىز كىلسە عرب لسانىنى اۇ گۇرەنىڭ!» دىب باشقۇلارغە ايتۇر گە نىندى

حَقْمَز بُولور؟ و شول سوزنی آیتو برله گنه قرآن حکمینی چیتلر گه تبلیغ قیلو نیچوؤک تابلور؟.

رسول الله حضرتلری بتون دنیا خلقینه یبارلرگان بولسه و تبلیغ رسالت فرض اش صانالسه موکئا، قرآننی ترجمه قیلو درستلرگی لزوما کیلور. چونکه ترجمه بولمادیغنده رسالت حکملری هر قوم گه تبلیغ ایتلو مکن بولماز. قرآن کریم گه فارسیچه، تورکیچه نفسیرلر یازولا باش-لاوینه ایندی کوپ زمانلر اوتدی. روسیه مسلمانلری ده اوزلرینگ آنا تئلری بولغان تورکی تلدن نفسیرلر یازارغه کرشدیلر. مونلرنک برقاچ دانه سی شیمه دی مطبوعات دنیا سینده چیقدی. اوشبو اثرلرنک هر برنده قرآن کریم فارسی و تورکی اسانلرغه ترجمه ایتولمشدر. مونی انکار قیلورغه اورن یوق. «قرآن کریم و تفسیرلر ایله آرالاش یازلمق شرطی ایله، ترجمه درست، یوقسه درست توگل» مضمونده بولغان دعوالر بر ایکی فقیه و پیش اون ملا شوزی ایله گنه اثبات ایتولماز بلکه مونک ایچون صریح بولغان شرعی دلیل کیتورمک لازم بولور.

قرآن ترجمه سی مسئله سی، ایسکی وقتلردن میراث قالغان بر مسئله در. فارسیلر عرب لسانینی او گرندی کلرینه قدر نمازده فاتحه سوره سیننی فارسیچه اوقودقلری و مونلر ایچون ده سلمان الفارسی فاتحه سوره سیننی فارسی تلینه ترجمه فیلدیغی مرویدر (۱). ابو حنیفه حضرتلری حتی عذر بولمی طور و ده نماز ایچنده قرآننی فارسیچه اوقوننی درست کورمشدر. (۲). حالبوکه فارسی لغتی نیطی و سربان لسانلرینه نسبت ایله عرب لغتینه یراق بر لساندر. امام بخاری، رسول الله نک روی لساننده سویله شوچی هرقل غه عربی لسان ایله مکتوب یازووندن ترجمه درستلرگینه استدلال قیلهدر. (رسول اکرم، شول مکتوبینگ مضموننی هرقل غه ترجمه واسطه سی ایله ایرشولرینه اعتماد و قناعت ایتکان بولادر).

(۱) مبسوط الامام السرخسی. ج ۱ ص ۳۷.

(۲) عذر سز بولا طور و نمازده فارسیچه قرآن اوقورغه درست دیگان سوز ابو حنیفه دن ظاهر الاصول روایتی ایله ثابت بولوب موندن رجوع سی حقنده روایت بر گه عالم واسطه سی ایله منقولدر. شونک ایچون ظاهر الاصول روایتی همیشه قوتنده قالادر. موندن باشقه مذکور بر گه عالم بولغان روایت نماز حقنده غنه یواییغی ایچون آنک اصل ترجمه مسئله سینک درست توگلگینه دلالتی یوقدر.

اولگى كىتابلارنىڭ تەخرىف قىلىنۇلرىنى سەبەب، تەرجىمە توغۇل بىلكە اصللىرى سىلامەت بولماغانلىقىدۇر. اگەر اصللىرى سىلامەت بولسە ايدى مونلارنىڭ تەخرىف قىلىنۇ يوللىرى بىكىلمەنگان بولۇر ايدى. بو كۇن آوروپا و آمىرىقان دولتلىرى آراسىندە ياصلانغان مەلەملەر، نىچە تورلى لسانلارغە تەرجىمە ايتولسەلردە تەخرىفنى سىلامتلىرىدۇر. چۇنكى مونلاردا، مەداكرە وقتىدە رىضالاشوب يازلغان وو كىللىر طرفىدىن امضا قىلىنغان نىسخە (نىندى لساندە يازلسەدە) اصل وباشقە لساندە بولغانلىرى شۇنىڭ تەرجىمەسى اعتبار ايتولەدۇر. اگەردە بىر مادەنى تەفسىر قىلو طوغروسىدە شىبە بولسە ياكە نزاغ چىقسە، مەسئەلە تەرجىمەلەرگە كۇرە توغۇل بىلكە اصل نىسخە لسانىنىڭ مەقتۇسسىنە كۇرە حل قىلىنەدۇر. سىلامەت طورووى و محفوظ بولۇوى تامىن ايتولگان قرآن كرىم بىرلە تەرجىمەلەر حەقىدەدە شۇشندى حال بولۇر. يەنى تەرجىمەلردە يا كىلىشلىقلەر كۇرلو مەكەن بولسەدە آنەن، قرآن كرىمنىڭ تەخرىف ايتلۇوى توغۇل بىلكە تەرجىمەلردە كى يا كىلىشلىرىنىڭ آچلۇلىرى و آ كىلاشۇلىرىغە لازم كىلۇر.

سلفى عالملارنىڭ تەرجىمە حەقىدە بولغان نزاغلىرى جواز و عدم جوازدا توغۇل، بىلكە تەرجىمەنىڭ مەكەن بولۇب بەلماونىدەدۇر. ايسكى اسلام عالملارنىن بىر طائىفە، قرآن كرىمنى باشقە تىلەرگە تەرجىمە مەكەن بولمايدىغىنى دعوى ايتىدىكىلىرى كىبى بىزنىڭ عصرەمىزدە سۇرىيەلى خرىستىيان عربلىردىن بەضى ذاتلەر ھەم تەرجىمەنىڭ مەكەن توغۇللىكىنى دعوى ايتىدىلەر وەوگا دىل ايتۇب دە انگىلىزچە، فرانسۇزچە بولغان تەرجىمەلردە عرب لغىتىنە خاص بولغان مەسئەلەنىڭ يوقلىغىنى كىتۇردىلەر.

خلاصە: تەرجىمە مەكەن بولسە قرآن كرىمنى تەرجىمە قىلۇرغە، اگەردە مەكەن بەلماسە اول وقتىدە مۇضۇعنىڭ مەلۇمات بىرۇب ھەر تورلى مەشۇر لغتلىر ايلە كىتاب يازۇب تاراتۇرغە وشۇشى واسطە ايلە قرآن شىرىف و اسلام دىنىنى تەبلىغ قىلۇرغە تىوشلى. اما تەرجىمەلەر ھەرمەلى بولسەلردە قرآن ھەكىمىدە بولمازلر، بو نۇقتەنى خاطرە طوتارغە تىوشلى. مۇندە نزاغ قىلۇچى باردۇر ياكە بولۇر دىب بەلمەيمىز، انشاءالله بولماز.

اسلام دىنى

۳۲) انسانلارنىڭ بىر «دىن» گە محتاج بولۇلۇرى طىبىعىدۇر. اللە تەئالىي طرفىدىن تاسسىس و پىغمبەرلەر واسطەلىقلىرى ايله خلقلرغە تىبلىغ قىلىنغان «دىن»، «فطرى» بولغان «اسلام» در.

«دىن»، اللە تەئالىي گە اطاعت و آنىڭ بىيورغان روشندە عبادت ايتودن عبارتدر. «حق پىغمبەرلارنىڭ جەلمەسى خلقلرغە «اسلام» دىنى تىبلىغ ايتىلۇر، كۆمىسى آزىمى قوملار گە اوشبو دىننى تىبلىغ قىلىلۇر. اوشبو پىغمبەرلارنىڭ كۆمىسى قرآن طرفىدىن پىغمبەرلارنىڭ خاتمەسى بولۇوى ايله خىبر بىيرلىگان بىزنىڭ پىغمبەرمۇ محمد (صلى الله عليه وسلم) ايدى. اوتىكان پىغمبەرلارنىڭ امتلىرى «اسلام» دىننى تىبلىغ ايتىلۇر، بىزنىڭ پىغمبەرمۇ شونى احيا و اصلاح قىلۇر اىچون بىيارلىگان ايدى. عقىدە و اصوللردە اتفالىق بولغاندىن سوڭ، پىغمبەرلەر طرفىدىن او گەرەتلىگان دىنلارنىڭ فرىقلرنىدە بعضى بىر باشقىلقلار كورلسە مۇنىڭ ضررى يوق. اللە تەئالىي نىڭ امرلرىنە كەمل مەبەت ايله بوى صنو، توحىد ھەمدە بىيورلغان يول اوزرىدە عبادت قىلۇ، اخلاص و تقوالق ايتو، بنو بىشركە خىرخواه بولو و اىز گولك كورسانو، باشقىلرغە اذىت بىيرون صاقلانو كىمى نرسەلر «اسلام» دىننىڭ اجزاسىدىن؛ كائىنات نىظاملىرىنە و اللە تەئالىي نىڭ اىثرلىرىنە اھتىبار كوزلىرىنى سالو، امتلارنىڭ حاللىرى و عاقىبتلىرى نىچوك بولوونىنى درست ايتوب بىلور اىچون سىر و سىياھتلىر قىلو، تىقلىدىن مەكەن قدر بىراق طوروب عقلىنى ايشلەتو، مەخلوقات فانونلارنىدە فكلر بىورتو، اللە تەئالىي نىڭ سنت و عادتلىرىنى تىكشرو «اسلام» دىننىڭ علامىلرنىدۇر. انسانلارغە سماوى بولغان «دىن» بۆكلەنگەن بولسە بو اش، انسانلارنىڭ اوستلىرىنە كىوم كىيولرى و ياكە ايكى آياقلىرى ايله يەرولىرى و ياخود سوبلەشە بىلۇلۇرى اىچون توڭل بىلكە «عقل» ايله مشرف بولۇلۇرى اىچوندر. قرآن، امر و نىي قىلە، نظر ھەم استدلال و تفكىر ايتو ايله بىيورە، بو اشلىرنىڭ بىردىن بىر بولغان فوراللىرى «عقل» در. عقل استعمال ايتولمەگەندە ھىچ بىر فكلردە ثبات بولماز حتى عقىدە و ايمان تاپلۇدە صورت طوتماز. اوشبو سىبىدىن «دىن» طوغروسىدە مەعصوم

توگل آدمارگه تفلید ایتودن احتیاط قیلورغه و ممکن ندر «عقل» برله یاناشا یوررگه، عقل وظیفه سندن بولماغان نرسه لر (مثلا: صفات بختلری کبی) ایله کوب چوالمازغه تیوشلی.

خالص بولمق شرطی ایله «اسلام» دینی انسانلرنک طبیعتلرینه موافق، تکلف فلانغه، واسطه هم وصیلرغه، اوز اوز لرینی «ناظر» منصبینه او طور توچی کانتروللرغه محتاج توگل، علم و مدنیت ایله جبولووی ممکن بولغان (فطری) بر «دین» در. اگرده اوشبو «فطری» دین گه محکم یابشولسه ایدی مسلمانلرده نفسنی تربیه ایتمک، الوغ اشلرگه اقدام قیلمق، امننی بر اشلر مگ کبی فائده لی اشلر کورساتو بیک ممکن بولور ایدی.

انسانلر دنیاغه کیلگان ساعتارنده آنلر ایله برلکده «دین» ده دنیاغه کیلیدی. «دین»، صو برله هوا قبیلندن انسانلرنک حیاتلرینه و اجتماعی حاجتلرینک حاصل بولووینه باعث بولغان نرسه در. شونک ایچون اگرده انسانلر بر بدن فرض ایتولسه، «دین» ده شول بدنک جانی بولور. جانندن باشقه، بدنلرنک یاشاولری ممکن بولماسه انسانلرنکده «دین» دن باشقه یاشاولری ممکن بولماز. اوشبو سببن «دین»، انسانلرده طبیعی و فطری بر نرسه بولوب خصوصاً مضطر و بیچاره قارقلرنده بردن بر تسلیه و امیدلری «دین» گه یابشو چتندن کیلور. اگرده بر آدم بالاسی بر آستمن دنیا نک اوستبنه کیلوب چیتسه، و هیچ بر تورلی خلقلردن خبری بولمادیغی حالده تاو باشده یاکه الوغ بر چول اور تاسنده یاشارگه باشلاسه (ادراک و عقل صاحبی بولو شرطی ایله)، کوزینه کورنگان تاو تاشلرنی، آی و یوللز هم قویاشلرنی اوزینه الیه بله چک و تقرب نیتی ایله اوزی بلگانچه شونلرغه عرض عبودیت قیلورغه مجبور بولاچقدر.

بورونغی آدملرنک و دوسو اع، یعوق و نسرلر، مونلردن باشقه نرسه لرگه عبادت قیلورغه باشلاولرینک اصل سببی ده «دین» گه احتیاج و مجبورلک بولور. کوب فیلسوفلرنک «عقل» غه تابنولری و بعض بر آدملرنکده عموماً دینلرگه قارشى طورولری، «دین» طوتو و دینلی بولو انسانلر ایچون طبیعی ایکانلرگینه دلیل بولسه کیرهک. دینسزلك اوزی ده نوع بر دیندر.

سؤال مقدرگه جواب بولسون ایچون بو یرده اوشبو جهله لی الحقی قیلورغه مجبور بولمق: بو سوزلرنی ایسکی کلام کتابلرینی مطالعه ایتوب گنه توگل بلکده غرب عالملرینک بعضیلری طرفندن دینرگه خلاف صورتده یازلغان اثرلرینک

عرب تلمذده و عثمانلی شیوه سنده بولغان ترجمه لرینی مطالعه ایتکانهز سوککه یازدق.

بو کونده اساسی صافی حالنجه فالغان «دین»، محمد (علیه السلام) کیتورگان «دین» بولوب حتی «اسلام» سوزی یالکیز موکاغنه اطلاق قیلنه باشلامشدر. مونک اصلی هر تورلی وهملردن، خرافاتلردن، عقلغه خلاف و معیشت هم حیاتغه ضد نرسه لردن سلامت بولغانی ایچون موکا «فطری» (طبیعی) دیب اشم بیرو چائزگنه توگل بلککه لازمدر. بو دین، اگرده اوزمز فائده لنه بلسهک، عصر سعادتده گی مسلمانار روشنده آکلاساق بزنگ حاجتلمزنی اوتارگه و دنیاده یاخشی طور و وزغه یاردم بیره چکدر. عالی و روحانی بولغان اوشبو «دین»، دنیا یاشادقچه یاشار و الله تعالی ننگ وعده سی یتکان کون گه قدر دوام قیلور. بو خصوصه درست خبر و حق وعده بار. «ان الله لا یخلف الیمعاده».

ایمان و کفر

۳۳) ایمان، رسول الله حضرت تئرینىڭ الله تعالى طرفىدىن كىتورگان نرسەلرىنى كوكل ايله تصدیق قىلمقدىن عبارتدر. تل ايله اقرار ایتىمك و بدن ايله عمل قىلمق شول تصدیقنىڭ بارلىغىنى بلور و شریعت حكملرىنى يورتور ایچون علامتلردر. ایماننىڭ ضدى «كفر» بولوب مونلر بر انسانده بر وقتده جیولمازلر.

انسان نه قدر آكسز و ضعیف فكرلى بولسهده اوزىنىڭ كىم ابدىكىمى، مسلك و عقیدەسى نىندى نرسەلردن عبارت بولووینی بلورگه و شوشى طوغرولرده اوز اوزىدىن حساب آلوب اوز اوزىنه حساب بىررگه تىوشلىدر اوزىنىڭ نىندى امتدىن و دىنى فرقلرنىڭ قايوسىدىن بولووى حقنە آزغنە اوى يورتىمگان و اوى يورتونى لازم كورمىگان انسان، حقیقت حالده «انسان» اسمىنى تاشوب يوررگه لائق بولماز. اوشبونىڭ ایچون موندە يازلغان ماده، اڭ اڭك هر كىمنىڭ اوزى ایچون و سوكرهدهده اطرافده بولغانلر و محیطده طورغانلر ایچون ضروردر. ایندى بر آدم، اوزىنىڭ كوگلىنى تىكشروب قاراسه ورسولمز افندمز حضرتلرىنىڭ الله تعالىدىن كىتورگان حكملرىنه اجمالاگه بولسهده اشانو، اینانو بارلىغىنى بلسه بو آدم اوزىنى چن مؤمن سانارغه، شك و تردد ايله بورمازگه تىوشلى.

ایمان طوغروسىنده مقصود اصلى بولغان نرسه، استدلال و تقلید مسئلهلری توگل بىلكه «تصدیق» مادهسىدر. «تصدیق» ايله «استدلال» مادهلری آراسىنده ملازمت يوق. استدلال ايله شغللىنوجىلرنىڭ «تصدیق»دىن محروم قالولرى ممكن اما تقلید وياكه نىچوك بولسهده دليل توگل بر نرسهنى دليل صاناو سبىدىن بعض بر آدمده كامل معناسى ايله «تصدیق» بولو ممكن حتى واقعدر. هر حالده اصل مقصود «تصدیق»در. مقصودغه يتوچىلر ایچون آنىڭ بوللرى و سبىلرى منظور توگل. شونىڭ ایچون «ایمان»نى استدلالى و تقلیدى فسىلرىنه بولمك و تقلید

اهللىرىنى، استدلالنى قويولرى سېىندىن كىناھلى صانامق، خصوصا «استدلالى» سوزىنى اهل كلام بيان اينكان استدلال روشلىرىنه حمل قىلمق، اصلسىز وفائىدسىز بحثلردىر.

استدلال سېىندىن حاصل بولغان «تصدىق» ايله استدلالدىن باشقه حاصل بولغان «تصدىق» نىڭ قايوسى محكم و قايوسىنىڭ بتو ويوهشاو احتمالى يرغراق؟ بو مسئله هنوز اثبات ايتولماشدر. استقرا، اگورده دليل بولورغه ياراسه و تجربىلر ايله برر تورلى حكم يورتىك مەكن بولسه بو ايكى تورلى تصدىق آراسىده كوپ فرق يوقلىقى معلوم بولور.

عصر سعادتده عربلر برر بورگىنه و كوپ مشقتلر ايله مسلمانلىق قىلور بولدىلر ايسهده سوگراق و قىلمىش قىلمىش، فوج فوج بولوب اسلامغه كروب طوردىلر. عربلرنىڭ جەتورى گىنه توگىل بلكە جەتورىلى رسول اللهغه اطاعت ايتدىلر. مونلر آراسىده بىك كويلرى اوزلرىنىڭ رەئىسلرىنه ايمىروب و بعض برلرىده رسول اللهنىڭ گوزل معاملەسىنه محبت ابدوب وفايسى بولرى پيغمبرمىزنىڭ احسانلىرىنه اسير بولوب اسلام قىل ايدىلر، دليل و حجتلر ايله شغلىمەكنى حتى خاطرلىرىندە كيتورمازلر ايدى. رسول الله حضرتلىرى شوشى آدملىرىنىڭ عومىنى مسلمان صانادى و آرالرنده اخوت اسلاميه حكملرىنى جارى قىلدى، ميزان اهللىرىنىڭ قىياسلىرىنى، حكمت اهللىرىنىڭ برهانلىرىنى او گورەتوب استدلالغه دعوت قىلدىعى ايشلامادى. بلكە يالىڭىز «تصدىق» و «افرار» غە دعوت ايتدى. موندىن معلوم بولغان نتيجه شولدىر كە: «تصدىق» نىڭ يولى و حقيقى عاملى استدلالغە غە منحصر توگىل، بلكە باشقه نرسەلر (مثلا: تقليد و معنوى محبت) سېىندىن دە «تصدىق» بولورغه مەكندىر. اگورده ايمان ايچون يالىڭىز استدلال طرىقىندىن غە حاصل بولاچق خاص «تصدىق» لازم كورلسە ايدى رسول الله، بو مسئلهنى بو روشده ايركن قالدىرماز، عادى اسلام قاضيسى كىي ظاهرى علامتلىر ايله گىنه مسلمان بولورغه قناعت ايتماز بلكە منافقلر حقدە سويلەش سوزلىرى و اجرا قىلمش حكملرى قىلدىن تقليد هم ظن و امارتلىر سېىندىن گىنه حاصل بولغان «تصدىق» نىڭ ايمان ايچون يتمادىكىنى بيان ايتىمى قالدىرماز ايدى. اسلام قاضيسىنىڭ وظيفەسى ظاهر ايله قناعت قىلو بولدىقى حالده رسول الله وظيفەسى ايسە شريعتنى تمام تېلىغ ايتەكدر. ايدىر حاللر شولاي بولغاچ «رسول الله، اهميتلى بر مسئلهنى بيان ايتىمى كيتىدىدە آنى كلام اهللىرى بيان قىلدىلر و اسلامنىڭ ناقص قالغان يىرىنى اكمال ايتدىلر!» دىب آيتورگە مەكنەيدىر؟

معلملر، يرنيك توگهرهك ايكانلىگىنى اثبات ايتو طوغروسنه بالارغە: «يار اوستىنن فاراب طورغانده يراقىن كيله طورغان كيمه نك اڭ الك ماشى كورله، آننن صوڭ از آزغنه كيمه نك اوزى ده كورله باشلى، ياقىن يتكانده بتونلدى كورله» ديب اوگره تهر، كلام اهللرى ده: «عقيده لر، منطقى برهانلرغە بنا فيلنورغە تيوشلى» ديب تلمقىن قيله لر. عقلغە قاراغانده بو اشلر شولاى بولورغە يعنى اڭ الك كيمه نك ماشى كورله باشلارغە وعقيده لردە منطقى دليللرگە بنا فيلنورغە تيوشلى ايدى. دليل شوشىنى مقتضيدر. اما واقعه بولاى توكل . كيمه نك ماشى اڭ الك توگل بلكه اڭ صوڭ كورله، اوشنداق آدم بالاسى عقيده سى تمام بولغان صوڭ شونك فائده سىمنه منطقى دليللر تابارغە طريشدر. بو سوزده بر آز شېهه ايتوچى آدم اوز كوگلىنى تيكشروب قاراشون! . شونك ايچون «اعتقاد دليل گە تابع توگل بلكه دليل اعتقادغە تابع» ديب دعوى فيلورغە اورن بار. خلاصه: اوز كوگللارنده «تصديق» بارلغىنى بلوچيلر الله تعالى گە شكر ايتوب اوزلرنيك حق مسلمان ايدىكلرني بلورگە، بو حقده شېهه له نوب تردد قىلوب يورمازگە اما «تصديق» يوقلغىنى بلوچيلر شونى بولدرر ايچون طريشورغە تيوشلى. فقط كوگللارنده «تصديق» بارلغىنى بلوچيلر شونك بارلغى حقده اوز اوزلرندن برر علامت صورارغە وجدانلرى مجبور قيله چقدر. ايسته مونك علامتى: تل ايله اقرار ايتمك و بدن ايله ده مؤمنلر تىكليف ابدلش عمللرنى قيله قىلور. قبول بولو بولماو باشقه مسئله، اما شول اقرار و عمللر كورلسه هر كيمه نك وجدانى، اوزنده تصديق بارلغىنه قناعت ايتسه كيردك .

كوگللارنده تصديق بولوبده ظاهرده شوگا علامتلرى بولماغان كشىلرنك حاللرى الله تعالى گە تفويض قىلنور، باشقهلر ايچون، آنك كوب اهميتى يوق. اما تللرى ايله رسول اللهنى تىكذيب و انكار قىلوچيلر، شريعت حكيمه كوره اسلام دينندن طشه حساب ايدلورلر. شونك ايچون شريعت نظرنده و ظاهرى حكملرگە كوره ايمان ايله كفر آراسنده واسطه يوقدر. «تصديق» علامتلرندن بررسى كورلگان كشى «مسلم» بولوب ظاهرده تىكذيب قىلوچى «كافر» در. ظاهرى تىكذيب بولديغنه، اجمالى تصديق بوزلور وقوتندن چيقمىش حساب ايدلور. شرعى بولغان دليل قطعيلر ايله ثابت بولغان نرسه لرنى انكار قىلمق هم رسول اللهنى تىكذيب بولادر.

«ايمان» سوزندن اگرده «تصديق» اراده قىلنسه، آرتو كيمه نى قابل بولمى و اگرده تصديق همده آنك علامتلرى برلكه بولغان حالده (مجموعسى) اراده

قیلمسه اول وقتده آرتو و کیمهونی قابل بولادر. چونکه بدن و اعضالرنک عملری زیاده و نقصاننی قابل نرسهدر هر حالده ایماننک آرتو و کیمه و بحثلری اهمیتلی توگل، یالگز، معنائی بیلگوله و گه گنه توقوف قیلمهدر.

«تاریخ ادیان» و «مقالات» کتابلری صالقون فان و کیك کوکرهك ایله یازلمق، هر نرسه اسباب و نتیجهلری ایله برلکده تاریخ کوزی ایله تدقیق ایتولمک لازم و فرض بولدیغی حالده قرون وسطاده تالیف ایتولمگان کلام کتابلرمزده تأسفدر که اوشبو شرطلر بیرینه کیتورلما مشدر. بز اوزمز بی طرف صورتده یازلغان کلام کتابیمنه تصادف ایته آلمادق. اگرده تصادف ایتوچیلر بولسه آنلر بختیاردرلر. طرفدارلق فیلوب حتی نعص درجه سینه یتوب یازلغان اثرلر واسطه سی ایله حقیقت که ایرشهك مشکل بولور. موندی اثرلر، او قوچیلرنک «اعتدال» و «انصاف» کبی کمالاتلرنک یوغالوبینه و اوزلرینک عصبی بولولرینه یاردم قیلورلر. هر نورلی مبالغه لر، غلو و اسرافلر ایله یازلغان اثرلرنی مطالعه قیلودن خیر چیمه ماز.

حق سوز، برگنه فرقه گه خاصلاب بیرله ووی و باطللقنکده بر فرقه دن باشقلارنده غنه بولووی حقنده دلیل یوق. شولای بولغاچ باشقلرغه هچوم قیله چق یرده مسئله لرنی بر گه لب نیکشدر گه و ایبکشلرنک خاطر لرینی قالددرلق حر کتلردن صاقلانورغه تیوشلی.

«فلان آدم کافردر» دیمک «شول آدمنک مالی، فانی حلال، عصمتی یوق و آخرنده منگو توغلق» دیمکدر. مونک بیک زور بر حکم ایدیکنی بلور گه تیوشلی. سلف عالمری «اکفار» دن بیک احتیاط قیلورار ایدی. ابوحنیفه مذهبنده بولغان محترم عالمر حتی: «بر آدمنک کفرینه توفسان توفز دلیل بولوبده اسلامینه برگنه دلیل بولسه شول بر دلیلنی اعتبارغه آلوب توفسان توفز دلیلنی، یوق منزلنده حکمسز قالددررغه تیوشلی» دیمشدر. الحق گوزل و اوز شأنلرینه مناسب سوز سویله مشلدر.

اوزینه قورال ایله قارشو طوروچی و اسلام دنیا سینه الوغ بر ضربه یاصاوچی «خوارچ» لر حقنده حضرت علی رضی الله عنه: «آنلر، بزنگ دین فاند اشلر مز، فقط بز گه باغی بولدیلر» دیدیکی مرویدر.

اسلام دنیا سنده اکفار ایشگینی باشلاب آچوچیلر «خوارچ» لر بولدی مونلر «اکفار» نی مسلك ایتوب آلدیلر، رئیسلری ده اوشبو اکفاری قورال ایتوب

الووی سببى نادان خلقلىرى قورقوتورغە و شونىڭ سببىدىن اوزىنە ايىبەرتورگە موفىق بولدى. «اكفار» قىلمو سببى عوامدىن اخلاص قويدررغە و آنلر طرفىدىن «چن مسلمان» دىب اعتقاد قىلدىررغە مەكەن ايكانلىگىنى كوردىكلرنى باشقە مەھىلەرنىڭ غلاتلىرى دە اوشبو يولغە كوردىلر. مستەب دولتلىر، خلقلىر ايچون نى قدر قورقنچلى بولسە، اڭ طنچ ياشاوپى آدملىر حتى اوزلىرىنىڭ ياقىن دوستلىرى طرفىدىن سىياسى تەھت ابلە دانوس قىلنوووندىن امىن طورا آلماسلر، دىنى استىباد وقتلرنىڭ غوغلىر موندن دە بدتر بولادىر.

اسلام دىياسىندە بر وقتلردە دىنى استىباد شول درجەلرگە يەتكەن ايدى كە خلقلىر اكفار قىلنودن قورقوب قالتىراب طورلر ايدى. اويندە اولاق اوطوروب كىتاب يازودن و كىشىلرگە قاتشوب يورماودن باشقە عىبى بولماغان قاضى عىاض، «بىھودى» لىك ايلە تەھت قىلندى. غزالى اكفار قىلنوب كىتابلىرى ياندىلدى. تاج الدىن سېكى اكفار ايتلوب تورمەگە سالندى. مصر عالملىرى بر آدمنىڭ كافىرلىگى ايلە فتوا بىردىكلرنىن اولدىر كە حاضرلنلر ايدى. شول وقت جلال الدىن المھلى چىتىن كىلوب: «مۇنى نىچون اولدىر تەسز!» دىب صور اغاندە عالملىرنىڭ باشلەلىرى بولغان صالح البلقىنى «آننىڭ شىكىللى كىشىلرنى بىزنىڭ آتامز كافىر دىب ايتە طورغان ايدى» مضمونىدە جواب بىردى. شوشندى خىطرەلرگە اوچراودن قورقوب امام نووى شاگردلرنىن علاء الدىن عطار اسملى بر عالم شول وقتدە بولغان بر قاضىدىن: «مۇنىڭ ايمانى درست!» دىب سۆيىدىتلىستوا (شەادت نامە) آلى و شونى دە پاچپورت اورنىنە اوز يانندە يورتى. اكر دە صالح البلقىنى مىثلندە بررسى: «مۇنىڭ شىكىللى آدملىرنى بىزنىڭ آتامز كافىر دىب ايتە طورغان ايدى» دىب كىرىنە فتوى بىرسە، شوڭا قارشى بو آدم مىكور شەادت نامەنى كورساتوب اوزىنى قوتقار اچقى ايدى. بر مؤلف روایتىنە كورە، ظالم سلطانلرنىڭ استىبادلىرى و دىنچىلرنىڭ (دىن ايلە تىجارت قىلچىلرنىڭ) تەصبارى بر وقتلردە شول درجەلرگە يەتدى كە مۇنلرنىڭ شىرلرنىن قورقوب اسلام عالملىرى اوز اثرلرنىنى عبرانى حرفلىر و مستعار اسملر ايلە يازارغە مېھور بولدىلر (۱).

مخالفلىرى طرفىدىن نىشر ايتولگان خىبرلرگە اشانمق درست بولسە بو كوندە

(۱) تور كىيادە بولغان ملالر و خواجەلرنىڭ مېھوملرنىن قورقوب فاطمە غلىە خانمەدە اوزىنىڭ اسلام خاتونلىرى خىتدە غى بر اثرىن فرانسىزچە تىرتىب ايتوى و تمام بولغاندىن سوڭ فرانسەدە باصدىرمق نىتىندە بولوى مرويدىر. «شورا». ج ۶. «فاطمە غلىە خانم» ماددىسى.

مسلمانلارنى اڪفار قىلو طوغروسىندە اڭ جىسارتلى آدملىر و ھابىيلردىر. مونلارنىڭ رىئىسلىرى بولغان محمد بن عبد الوھاب نىڭ بىك جزئى نرسەلر سىبىلى دە اھل اسلامنى اڪفار قىلووى و شوشى بھانە بىرلە قىلە اھللىرىنىڭ قانلارنىنى توگونى حلال كوروى و بو كونكى اتباعىنىڭ دە اوشبو مىسلىكى تەقىب ايتولرى مروىدر (۱).

الوغ بىر محكمە حضورندە چىتىن جىولوب ھەر اشنى دفت بىرلە تىكشروب طور وچى خىلقلىرىنىڭ كوز اوڭلىرىندە پروفورور، بىر آدمى زاقون اسمىنن عىمىلى قىلوب كورشەتە وشول عىب بىر بىرىنە تىوشلى بولاچق جزالارنىڭ درجەلرلىنى دە تەمىن قىلەدر. اوشبو قىمىلدىن مسلمانلارنىڭ مەلاسى باكە اوزىنى «خووص» جەلەسەنن صاناب يور وچىسى دە اوزى شىكلى بىر مەلماننى - ائىرنە بولغان بىر مەلەسى وياكە كىشىلر آراسىندە روایت ايتلوب يورى طورغان بىر سوزى سېمىنن - شرىعت اسمىنن عىمىلى ايتە و بو عىب دە كوب و قىندە تىللىل و تىبىع، تەسبىق و اڪفاردن عبارت بولادىر. اڪفارنىڭ جىزاسى نىندى نرسە ايكانلىكى مەلوم، نەقىل قىلوب سويلەرگە كوب حاجت يوق.

لىكن اوشبو ايكى تورلى عىمىلە وچى (پروفورور بىلەن مەلا) آراسىندە بولغان فرق بىك الوغدر.

پروفورور، بىر جنائىت بىرلە مەتېم بولوب محكمەگە جەلپ ايتولگان و لازم بولغان جىوابلر شول مۇجاسسە دە آلونغان. جەل وياكە تاویل قىلورغە مەمكىن كورلگان سوزلرى و اشلىرى قىندە ايتىلەرلىكان و نەفسىلر قىلدىلرغان و ھەر تورلى

(۱) وھابىلر قىندە بىك كوب اثر نىش قىلغانلىقى جىرىدە و مەلەلدە مەذكور بولدى ايسە دە مونلاردىن ھىچ بىرى بو كونگە قدر كورە المادىق توركىيا مۇررىلدىن بىر ذات وھابىلرنى : «ساجلىرىنى قىرالر، باشلىرىنى تاقر يوروتلر. موندى قىاحت اش ھىچ بىر بە مەھىدە كورلگانى يوق ايدى» دىب ذم قىلەدر. دىئادە كىشىگە يار او مەمكىن توگل. روسىيە دە بولغان بىزنىڭ تاقر باشلر. اولكردىن استىمداد قىلورغە رضا بولما وچىلرنى «وھابى» دىب سۆگەلر ايدى. اما توركىيانىڭ يىتو ساجلىلىرى وھابىلرنىڭ تاقر باش خالەدە يورولرىنى ھىچ بىر بە مەھب اشلەمى طورغان قىاحت نرسەلردىن حساب ايتلر اىمش. ىردە خلىفە ايتوب قوبغان جىوانلرىنە اللە تەلى خىزىتى اوزى عقل و انصاف بىرسون. بىر بىرىنى اڪفار قىلشولردىن اوزى گىنە نەغ ايتە كورسون! «رىنا و تقبل دعا». «عجائب الانار فى التراجم و الاخبار» اسملى كىتابىندە عبد الرحمن الجىرتى وھابىلارنىڭ عقىدەلرلىنى كوجىرە و سۆگەردە اوز طرفىندىن : «قول ان كان (اعتقاد الوھابىن) كذا فكذلك فهذا ماندىن اللە بە نەن اضا وھو خلاصۃ لىباب التوحىد وما علینا من المارقىن و المتصبىن» دىدەر.

احتمالاً یور تولوب بتکان بر کشینی اوزینگ شخصی صفتی ایله توگل بلسکه زاقون طرفندن قویلقان و کیل بولو (پرفورورلق) صفتی ایله عیبلیدر. عیبلی کشی، شول مجلسک حاضر بولا، اوزی یا که و کیلی مونی کامل اختیارلقی و ایر کنلک ایله مافعه قیلده، پرفورور طرفندن عیب سببی ایتوب کورستلسگان نرسه لرنی ممکن قدر جرح ایتده. قوتندن توشره، بربسارنی زاسید ایتیلر که تأثیر بیره و حا کملرنگده قولقلرینی اوز طرفینه سالدره. قرار بیرو طوغروسنده محکمه. پرفورور فکرینه تابع بولساغا نلقدن آنک بتمن سوزلری اثرسز و حکمسز قالورغده ممکن بولا. شونک ایچون پرفورورنگ ملاحظه لری. ساعتلر بوینچه سویله گان سوزلری قطعی قرار توگل بلسکه کوب وقتده مجرد بر خصوصی فکردن گنه عبارت بولوب قالادر.

اما اوزینگ بولمه سنده بیکله نوبده مجرد اوز اولچاوی ایله گنه بر کشینگ آرتنده عیبله وچی و شوشی طوغریده اوزینگ فکرلرینی تمام طوغری حساب قیلوب حکملر ایتوچی وشول حکملرینی افتضار و تبیح برله مطبوعاتده نشر ایتدروچی ملا یا که ایشاننگ معامله سی بته نلدی موکا خلا قدر. پرفورور، فانون تکلیفینه و اوز وظیفه سیننی یریزه کیتورر که مجبور بولوب سویله دیکی حالده بزنگ ملامز یا که ایشانمز مجرد اوز اوزینه حسن ظن قیلووندن و اوزینی مسلمانلرغه «وصی» دیب بلووندن و گویا خلقلرنی منع ایتمه گان ایچون الله فاشنده عیبلی بولووندن فورقوب شوشندی اشار که مباشرت ایتده، اوزینگ اشی و اصلاح فیلورغه تیوشلی حالی باشندن آشیزی حالده باشقه لر ایله مشغول بولوب عمر اوزدرادر.

•••

مسلمان آدمنگ اکفار قیلنووی طوغروسنده دقت قیلنه چق و دستور العمل طوتولاچق بیک کوب قاعده لر بار. آنلرنی ایسه اوشبو ماده لر که جبارغه ممکن: (۱) دلالتی قطعی بولغان نصغه خلاقلق قیلووی سببندن اکفار قیلنه چق آدم، شول سوزنده نصغه مخالفت قیلووینی اوزی بله درمی؟ اکفار قیلنه چق آدمنگ اوشبو حالینی یاخشی آکلامق ضرور. مونی آکلامق، ظن قیلندیزی درجه ده ینگل بولاسه کیره ک. چونکه جیت کشیلرنک کوکللرنده بولغان نرسه لرنی، صهرامی و تفتیش ایتمی طوروب آکلاو بیک مشکل اشد. آدملر کوب وقتده حتی اوز اعتقادلرینی ده بیان قیلودن عاجز بولورلر. جیت کشی اعتقادینی لازم درجه ده آکلاو اسان توگل ایدیکى شوندن معلوم بولسه کیردک. شونک ایچون کفرلک ایله حکم ایتمازدن مقدم، مذکور مسئله حقنده شول آدمنگ اوزندن ایشوب اشنی آچیق بلور که تیوشلی.

۲) خالافلىق قىلمىغان نىسى تۈۋىلىنى قايىل توگلىمى؟ قايىل بولسى بو تۈۋىل يىرافىمى ياكە ياقىنىمى؟ مۇنى دە يىخشى بىلورگە كىرەك. ھالبۇكە بو اش، عربلارنىڭ ھادىتىنى، لغىتىنى، ئىقتىلارنى بولغان مېجاز و استىھارلارنى لازىم درجەدە بىلورگە تۇققا ايتەدر.

۳) خالافلىق قىلمىغان نىسى، اگىردە قرآن بولماسە رۇايت طرىقلارنىڭ قايۇسى ايلە نىقل ايدىلىغانلىقىنى، نىقل شىرطلىرى تابلۇب تابلماۋىنى بىلو لازىم. ھالبۇكە بو اشنى آكلامق دە بىيىنگىل توگىلەر. كۇب و قىتدە بىر قىسىم آدمىلەر بىر خىبرنىڭ مۇۋاتىر ايدىكىنى دىعۇى ايتىدىكىلىرى ھالە ايكىنچى بىر فرقىسى شۇنى انكار قىلور. شىيەلەر ھىزىت ھىلى خىلىفەلىكى ھىقىدە مۇۋاتىر خىبر بارلىغىنى دىعۇى قىلورلەر، باشقىلەر ايسە شۇنى قىطعى صورىتدە انكار ايتارلەر.

۴) نىسى، مۇۋاتىر طرىق ايلە نىقل ايتولىگان ايكان، خالافلىق قىلۇچى آدم شۇنىڭ مۇۋاتىر ايلە ثابت بولوۋىنى اعتراف قىلەدرمى؟ مۇنى دە بىلو ضرور. خىبرلارنىڭ مۇۋاتىر بولوۋى آدم بالالارنىڭ تىللىرى آچلو كۇنىدە گىنە توگىل بىلىكە كۇب زىمانلەر سوڭ، ھىقل و فىكارلار اوسۇى ايلە مۇناسىب صورىتدە تىدرىج اوزىرىدە معلوم بولوۋ طۇرادىر. شۇنىڭ اىچۇن بىر خىبرنىڭ مۇۋاتىر بولوۋى بىعض بىر كىشىلەر قاشىندە ھىمىشە ثابت بولىمى طۇرغە مۇكىن. اوز قاشىندە مۇۋاتىرلىكى ثابت بولماغان خىبرنى انكار قىلۇچىنىڭ كافر بولوۋى توگىل بىلىكە جاھل بولوۋى غىنە لازىم بولوۋ كىلەدر. ۵) نىسىغە خالافلىق قىلۇىنە باىث نىيىدى نىرسە؟ شۇنى دە بىلورگە كىرەك.

بىعض بىر قۇتلى دىلىلارنىڭ اجبار قىلۇۋى سىببىلى نىسىنى تۈۋىل قىلۇ جاۋىزدر. بو آدم نىسىغە مۇخالفىت ايتىكان بولسى شۇشۇندى بىر ھالگە كۇرە مۇخالفىت قىلماغانمى؟ نىسىنى تۈۋىل ايتارگە اوز فىكرىنە كۇرە بىرر مۇجىبۇرىت كۇرلەمەگانمى؟ ھىر ھالە علوم عرببە قاعدەلەرنىڭ بىراق كىتماز شىرطى ايلە بولغان تۈۋىل سىببىندىن مىسلمانلەر اكفار قىلنمازلەر.

۶) بو آدمنىڭ اوشۇبو ھىملى سىببىندىن دىن گە ضرر كىلە چىكىمى؟ كىلە چىك بولسى بو ضرر الوغى، توگلىمى؟ بوۋدە بىلنورگە تىۋوشلى. چۇنكە دىن اىچۇن ضررلىرى آز بولاچق نىرسەلەر، ھىذ ذاتلارنىدە شىنىع و باطل اش بولسىلەردە ھىكىملەرى بىيىنگىل بولورغە مۇكىن (*).

ايشىتە انسانلارنىڭ شقاۋىتىلرى (كفىرلىكىلىرى) ايلە ھىكم قىلورغە كىرۇشۇچىلەر

(*) بو مىسئەنىڭ رۇحى «فىصل التفرقة» و باشقى مۇتەبىر اثرلەردىن آندى.

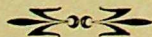

اڭ اللك شوشى مادەلەرنى بىر بىر تىكشۈرۈپ چىقارغە تېوشلى . شول شرطلار ھەممەسى تابلوب بىتكان كىشى ھەقىقەتتە تۇققى قىلوب طورلسە و اشنى اللە تعالى گە تېبشراسە ، كىنە بىر ضرردە بولماز . قضا منىمندە بولماغان كىشىلەردىن : «فلان آدمىنى نىچون اكفار قىلماڭ ؟» دىب قىيامت كۈنىدە سۇال بولماسە كىرەك . خصوصا بىر كىشى ھەقىقەتتە بو قىبىلدىن ھەكەم قىلوچىلەر ، شول كىشى ھەقىقەتتە اوزلارنىڭ شەخسى عدوانلەرنى ، بىغىز و ھىسلەرنى بولوب بولماوينى بىك نى تىكشۈرگە تېوشىلەر . كوكۈلدە تامار چايگان ھىسل و ياراتماوچىلىق سېمىدىن بىرەوگە ھەر تۈرلۈ سۇ ظن قىلورغە و امنىت اىتمازگە مەكەن . «وكان الانسان عجولا» .

ھۇلفلار و فقىھلەر آراسىدە پوچتە خانەلەردە گى مەكتۇبلەرگە ھەر سالوب او طور وچى مامۇرلەر قىبىلدىن بىر طوتاشدىن و اوزلەكسز كىفەر پىچاتلەرنى باصوب طور وچىلەر ، تالچوق خەلقلىرى اوزلەرنى ايلە كۈنباغىش اورلغىنىڭ قابوغىنى ارغىتوب يورولەرنى قىبىلدىن اوزلەرنى بىر طوقتامازدىن «كىفەر» ارغىتوچىلەر بار . لىكىن مونلەرنىڭ اوشبو اشلەرنى باشقىلەر اىچون دىل و نمونە طوتولورغە يارارلىق اشلەر توگۈل . مەصوم توگۈل آدمەلەرنىڭ شىرىعتگە موافق بولماغان اشلەرنى اىبەرۈپ يورۇ ، خصوصا انسانلەر و مەسلەملەرگە اذىت بىرۈ الوغ خەتەرلى بىر اشلەر .

ھەقىقەت ھالەدە اسلام دىنسىنە افتراق سالوچىلەر ، مەسلەملەرنى مەھىلەرگە تاراتوب شەنەر مەنەر قىلوچىلەر شوشىدى ھۇلفلار و شوشىدى فقىھلەردى . «ان الذىن فرقوا دىنەم و كانوا شىعاعا لست منىم فى شىء انما امرهم الى اللە ثم ىنبئەم بما كانوا ىفعلون» (انعام . آيت ۱۶۱) .

ابو ھنىفە ھىزەتلەرنى : «اجتھادىنى صرف ايتكان صوڭ ، قىلغان عقىدەسى و بىرگان قىتواسى اىچون بىنەلەر فاسق دە كەفەردە بولمازلەر ، مەجۇر بولولەرنى اىمەلى» دىدىكى ھەمدە : «قەبلە اھلەلەردىن ھىچ بىر كىشىنى اكفار قىلمەيمەز» (ولا نكفر احدا من اهل القبلة) دىب نىر قاعىدە تۈزۈدىكى ھالەدە ھنىفە مەھىنە مەنسۇب صوڭ عالەملەر اكفار بابىدە ھىتى افراط درجەگە بار مەشلەردى . «التمهيد» صاحىبى ابو الشكۈر السالىمىنى اوشبو جەملەدىن سانارغە مەكەن . ھىتى اوزلەرنى غارىت كە نرسە بىر مەگان داتلەرنى «علمانى استخفاف قىلدى» دىب اكفار قىلوچى عالەملەر كۈرلەشەدۇ . «رحمە اللە لمن عرف قدره ولم يتعد طورە» .

۳۴) رسول الله وفات بولغان كۈندە اسلام دىنى تمام و كامل بولدى ، شۇنىڭ ايچۇن رسول الله دن ثابت بولغان بىر اعتقاد و عملنى كىموتىمك درست بولمايدىغى كىمى آنڭ صوڭىمىدە «دىن» اسمى ايله بىر تورلى عقىدە و عمل آرتىرمق دە درست توگىل .

۶-ئىنى ماددەدە ايمان» و ايماندىن جز بولغان مەدە بىر ابرارلىقنىه ثواب و خىرلى جزالر وعدە ايتولدىگان نرسەلرنىڭ «دىنى» اسمىدە بولولرى سويلەنگان ايدى . ايشتە رسول الله عصرىدە اوشىو نرسەلر ، بىتون كىفەتلىرى ايله تمام ايتولدى و بىزەلرنىڭ اوستىلىرىدە يۈكلەنگان بو نرسەلر كامل يىرىنە كىلدى . شۇنىڭ ايچۇن كىرەك آرتىرو و كىرەك كىمىتو طرىقى ايله بو اشلار دە تصرف قىلورغە بىندەلرنىڭ حقلىرى يەق . ثواب و جزا مسئلەلرى شارەنڭ اوزىنە گنە خاص بولغان وظيفەلردىنر . اما حقوق و باشقە نورلى مەاملەر حىيات لوازمىدىن ، عمرانى و اجتماعى نرسەلردىن بولغان ايچۇن مونلر ، حد ذاتلار نىدە عبادت و بىر ابرارلىق نىدە ثواب و جزا وعدە قىلغان شىلردىن توگىل . اگر دە مونلر ايچۇن ثواب ياكە شىلتە و عذاب بولسە بو اشلر نىب فلان كىمى اوزلردىن خارج بولغان نرسەلر اعتبارى ايله بولور . حقوق و مەاملەر هر عصرنىڭ اوزىنە كۈرە ياكى كاروب و آلماشىوب ، آرتوب و كىمەوب طورىغە مەكىن .

كامل بولوب بىتكان دىننى اوزگرتو بولغانى ايچۇن رسول الله دن مروى توگىل بىر تورلى عقىدە ياكە بىر صفت ايله عبادت احداث ايتەك و ياكە رسول الله دن مروى بولغان عبادت نوعىدىن بىرسىنە ، مخصوص بىر كىفەت تۈزۈمەك محدث و بدعت اش و هر بدعت دە ضاللىدىر . «من احداث فى امرنا هذا ما لىس منه فهو رد» (۱) (صحيح بخارى ج ۳ ص ۱۶۷ . صحيح مسلم . ج ۲ ص ۴۲) . «اما بعد فان خير الحديث كتاب الله وخير الهى هدى محمد وشر الامور محدثاتها و كل بدعة ضلالة» (صحيح مسلم . ج ۱ ص ۲۳۷) حديثلىرى ، اوشىو بىردە سويلەنگان سوزلر مۇزگە دىل بولسە كىرەك .

شارع لسانى ايله امتنى تەذىر ايتكان «بدعت» ، دىنى اشلرگە گنە خاسدر . دىناوى اشلر ، شرعى مەنادەقى «سنت» ايله صفت ايتولمايدىكلرى كىمى شرعى مەنادە بولغان «بدعت» ايلەدە صفت قىلنمازلر . اگر دە دىناوى نرسەلر حقنە

(۱) وهذا الحديث معدود من اصول الاسلام وقاعدة من قواعد فان معناه من اختراع في الدين ما لا يشهد له اصل من اصوله فلا يلتفت اليه . فتح البارى . ج ۵ ص ۱۹۲ .

«سنت» یا که «بدعت» سوزلاری استعمال ایتولسه مونلرنی لغت معنالیرىنه حمل قیلورغه تیوشلی. حضرت عمرنڭ، بر برگه جبولوب تراویح اوقوچیلرنی کورد- یکنده: «نعم البدعة هذه» دیبوی (۱) شوڭا محمولدر. چونکه اصل تراویح نمازی اوقو بدعت توڭل بلنکه بالنگز برگه جبولوق مادهسی گنه بدعت بولوب بو ایسه دینی بر اش توڭل بلنکه دنیاویدر. یونسه دینی بدعت بولغان نرسه لرنڭ «حسنه» بولوق احتماللىرى یوق، واجب بولوق احتماللىرى ایسه هیچ یوق. تعریف قوللىرى و تعبير قلملىرى آراغه کرماسون، شارع وظیفه سینه موبىنلر صورلماسون ایچون رسول اکرم حضرتلری دینی (اعتقادی و عملی بولغان) اشلرنی اوز گارتو و بوزو کبی شیلردن امتنی منع ایتمشدر. موندن ایسه مصالح عامه و معامله لردن منع قیلوووی لازم توڭل، آنلرنی «بدعت» سوزی شامل بولماز.

اسلام دینی اوزرىنه کلام اهللىرى و متصوفه لرنڭ جاهللىرى طرفندن یاشدرلش بدعتلرنڭ حسابی یوق. اوز دینلربنه محبت ایتکان آدملر شوشی بدعتلر حقدنه خلقلرغه آز آز بولسده سوبلهب و آڭکلاتوب طوررغه تیوشلی «لعنهم یندکرون». علم اهللردن بعض ذائلر: «اسلام دینی اوزرىنه کیلنگان بلالرنڭ اڭ الوغلىرى و اڭ خطرهللىرى کلام اهللىرى ایله تصوف شیخلىرى طرفندن بولدی» دیمشدر.

کلام اهللىرى طرفندن دین گه یاشدرلغان بدعتلرنڭ بری عالمڭ زمانا حادث بولوووی عقیده سیدر. اوشبو روشده بولغان حدوث عالم بیحئی مدرسهدره دینی بر عقیده قیلنوب اوقولور. شاگردلر مدار نجات بلوب شوڭا بتون کوچلری ایله یابشورلر. احتمال که بو کونلرده شولای اوقی طورغانلردر.

الله تعالی نڭ عالمی خلق ایتوووی، دلالتی قطعی بولغان دلیل شرعی (قرآن کریم) ایله ثابت و قرآن کریم خبرینه موافق اعتقاد قلموق بتون اهل اسلام ایچون فرض و لازمه در. اما الله تعالی عالمدن بالذات باکه بالزمان سابق بولو کبی نرسه لر، زائد و شرع تکلیفلردن خارجدر. مونلرنی ضروریات دینیهدن دیب اعتقاد ایتمک صرف منتهی و «ضلالت» بولوووی ایله حکم ایتولنگان «بدعت»، طوغروسى ده اسلام دینینه افترا و کلام کتابلرنده بیان ایتولنگان روشده شاگردلر گه لمقین ایتمک شریعت که جنایت و شارعغه خیانتدر.

رسول الله حضورینه کیلنوب حسابسز کوب عربلر مسلمان بولوب طوردیلر

و خلیفەلاری دە خەلقەرغە دین و ایمان تەلقین ایتو و مەمات شرعیەنی بیان قیلو ایله مشغول بولدیلر. مونلر هر وقت شهادت کلمەسینی اوقوتورلر، نماز و زکات هم روزه کبی اسلام نېگزلرینی تعلیم ایتوب اوز اورنلرینه قایتاروب یباررلر، عربلر دە تمام اولگی حاللرنچە اوزلرینک قوی و دوه لرینی کوتوب یوررلر، قونوب کوچوب طورلر ایدی. اوشبو اوزون عمرلر و کوب مرتبه بولغان ماجرا و واقعهلر آراسنده برگنه وقت و برگنه عرب گه ده: «ایمان و بنای اسلامنی بلگان صوکه ایندی عالم حادث ایدیکنی ده بلورگه تیوشلی» دیب: «العالم حادث، لانه لا یخلو عن الحوادث وما لا یخلو عن الحوادث فهو حادث...» روشنده تعلیمات بیرلکی معلوم توگل. اگرده موندی بر اش بولغان بولسه، سنت کتابلرنده و مشهور مسندلرده بولمی قالماز ایدی. حالبوکه صحابهلر و تابعینلر زماننده نصاری و یهودلر هم ده بعثنی انکار قیلوچیلر حضورنده اسلام دینینک حقیقنی اثبات ایتو طوغروسندهغی احتیاج کلام اهللری زماننده بولغان احتیاجدن کوب اولشلر کوچلی ایدی. شولای بولا طوروب ده آنلر کلام یولینه کرما دیلر و قرآن یولندن آیرلما دیلر (۱).

حرمتلو عالملردن بری: «صحابه لرنک، جوهر نیندی نرسه و عرض نیندی شیدن عبارت ایدیکنی بلمی وفات ایتولری قطعی صورتده معلوم. اگرده شونلر روشنده بولورغه آرزو قیلسهک بول! صحابهلر یولینه کوره اهل کلام یولینی آرتق کورسهک و ابوبکر ایله عمر وفات ایتکان یولده وفات بولورغه رضا بولسهک، اوزکا اختیار! لکن یاوز آدملردن ایدککنی آکلا!» دیمشدر. اوشبونک ایچون بولسه کیرهک ابویوسف حضرتلری: «من طلب الدین بالکلام تزندق» دیر ایدی (۲).

اگرده اوشبو حدوٹ زمانی مسئلهسی دینی عقیده اسمی ایله توگل، بلکه فلسفی و دنیاوی بر بحث قیلنوب اوقولسه و کتابلرغده شول طرزده یازلسه ایدی شاگردلر ایچون فائدهسی کیرهک بولسون و کیرهک بولماسون آنک حقنده سوز سویلهرگه کوب حاجت توشماز ایدی. لکن فلسفی بحث باشقه، دینی بحث باشقه. فلسفی بحث بولودن دینی بحث بولو لازم توگل. مونلرنی بر بری ایله چوالتوب یورتمازگه تیوشلی.

عاشورا تعزیه لری و عاشورا بایره ملری، رغائب و برائت هم هول

(۱) الجام العوام عن علم الکلام. ص ۲۱.

(۲) تذکره الحفاظ. ج ۱ ص ۲۶۷.

و احتیاط ظہر، قدر نماز لری، فبر صدقہ لری، میتنگ اوچونچی، یدنچی، قرقچی ہم یل طولو کونلرینی تخصیص قیلوب ضیافت بیرولر، مخصوص کونلرده مخصوص روشلر ایله جیولشوب معلوم سانلر ایله ذکر آیتولر، ذکرلرنی تسبیح (تویمه لر) ایله ساناولر (۱)، اوچوچی و اوقوتوچی فاشنده اوکو برابرینه صدقہ بیرووی معلوم بولویقی حالده قرآن ختم ایتو و ایتدرو کبی عمللرنک کوبسی صوفیلر و متصوفلر طرفندن احداث ایتلگن و صاقلانورغه تیوشلی بولغان بعتلردنر.

خلاصه: کیرهك اعتقادى و کیرهك عملی بولسون دینی اشلرده قیاس و اجتهاد برله تصرف قیلو، منصوص بولغان قدردن رای ایله آرتدرو و کیمتو اصلا درست توکل، بلکه بو اشلرده تسلیم محض لازم بولوب، طوغری امر کیلگان نرسه لرنی یرینه کیتورمک، منع قیلنغانلردن طیولوق، مسکوت بولغان نرسه لردن سکوت ایتمک لازمدر. «تلك حدود الله فلا تعتدوها و من يتعد حدود الله فاولئك هم الظالمون» (بقره ۲۲۹).

۳۵) اسلام دینی عمومی بر دین بولوب هر زمان و هر بر اورن و مملکت، هر بر قوم و ملت ایچون موافقدر. دنیا و آخرت سعادتینی جامع، مادی و روحانی کراماتلرنی شامل بولغان بر دین فرض ایتولسه، بو دین، مطلقا اسلام دینیدر.

برگنه عصردن بیرلی توگل، بلکه اوچ دورت عصرلر بولدی مسلمانلر تیران اویقوده و غفلتده غرق بولوب یاتدیلو. باشقه قوملر، اویالرینه نایاق طغلوب بوتالغان فرمسلر مثالنده، آنا اوغلینی آنا قزینی بلمی حیات یولنده حرکت قیلقلری حالده مسلمانلر قبرلک عالمی روشنده شعورسز و حسسز طوردیلو. اسرافیل فرشته صور اورمه گان مدنده مونلرنک ترلولری احتمال

(۱) ذکر آیتو، دنیاوی توگل، بلکه دینی و ثوابلی اش بولدیفتدن رسول الله دن روایت ایتولگان کیفیتدن باشقه صفتده اجرا ایتمک حقیق معناسی ایله «بدعت» بولور. تسبیح استعمال ایتو عادتی رسول الله دن مروی توگل، عصر سعادتده یوقلغی ده معلومدر. «المنار» صاحبینک فکرینه کوره بو نرسه هندستان برهمنلردن خریستانلرگه و آنلردن ده مسلمانلرغه کردی. سیوطی، «المنحة فی السبحة» اسمنده بر رساله یازوب «تسبیح» نک اصلی بارلغینی اثبات قیلورغه طرشه ده نتیجه سن، شونک اصلی یوقلغینی اثبات ایتودن عبارت بولمشدر.

طوتولمى و اوستلرینه قاراب طوروچيلرنىڭ آوزلرندىن ده: «انى يحيى هذه الله بعد موتيا» سوزلدىن باشقه نرسه ايشتولمى ايدى. فقط آوروپا مدينىتى، اوزىنىڭ آلباستى آدوملرى ايله كيلوب مسلمانلرنىڭ اوستلرینه باصديغىنن صوڭ، مونلرده اوياندىلر، اسرافيل صورندىن مقدم اوڭ، زمان صورى ايله تىلدىلر «كذلك يحيى الله الموتى ويريكم آيتنه لعلكم تعقلون».

ايندى بو كونكى اسلام دنياسى كيچه گى اسلام دنياسى توڭل. حاللر اوز گەردى، زمانلر باشقاردى. بو اوز گەرولر حتى فكورلر و عقيدەلر گە قدر تاثير ايتدى، فكر چىتىدىن مسلمانلىق دنياسىنە كلى بر انقلاب كىلدى. مسلمانلر اوزلر ينىڭ عزلت اورنلرندىن چىقىدىلر، يارق آرالرنده اويولوب طوروچى تاراقانلر مثالندە بر اشسز اويولوت طورولرىنى سىزدىلر، اجتماعى حاللرىنى اصلاح قىلو چارەلرندىن بىخىلر ايتار گە كرشدىلر. نيچون تىنى وسفالتنە قالولرىنى و نىندى سىببار ايله يوفارى كوتارلورلى مەكن بولاجىنى، حيات مبارزەلر يندە حاضرلەنو طريقلر ينى بىر بىر تىكشرمكەلەردى. بو كونكى مسلمانلرنىڭ حاضر گى اشلىرى اوشبو نرسەلردىن عبارت. هر كم بلور گە تىوشلىنر كە بو دنيا ايسكى حالندە قالاچق توڭل، بىرندىن بىرى كەمل و بىرندىن بىرى عالى بولغان دورلر گە كرهچك، بو كونكى حاللر وحشت و بدويلىك دورلرى درجەسندە گمە بولوب قالاچقىدر. اخلاق و عادت بتونلەي اوز گەرهچكىدر. نكامل قاعدەسى شونى ايجاب ايدىر. دين اهللىرى عوموما شول كون ايچون حاضرلەنور گە تىوشلى.

آوروپا مدينىتى ايله اسلام دنياسىنىڭ بر بىرىنە كيلوب اوچراشولرى سىببىدىن اهل اسلام آراستندە انقلاب دورى باشلاندى و مونىڭ نتيجهسى اوله رىق بىك كوب فكورار طوغدى. مونلرنى بو كون او تىلمزده استعمال قىلنە طورغان اوڭلر، صوللر، مەتىللار اسمندە اوچ صىف غە جيار غە مەكن. اوشبو اوچ تورلى صىف، رەسمى صورتدە تشكىل ايتولگان حىزبىلردىن عبارت بولماسەلر دە، حىق شىخىدىنى حاىز بولورلىق صورتدە علمى و فلسفى قاعدەلر گە بنا قىلنوب توزولگان مسلكلر بولوب يورماسەلر دە حىققت حالدە مونلرنىڭ فردلرى، شىخىلرى اسلام دنياسىنىڭ هر پوچماغندە بار، مونلرنى حتى بازارلر و مسافر خانەلردە، پاراخود و تيمىر يوللردە مدينىت مركزى بولغان زور شەرلردىن باشلاب، باشقىرد و فازاق چوللر يندە قدر اورنار دە كورر گە مەكن. مخاطب آدمەلر بولغاندە بو بىندەلر اوزلر ينىڭ سر يوزاقلرىنى آچالر، زار و موڭلر ينى سويلىلار، هر بر فرتە آدمەلرى

اوزلرینی حقیقی كوره لر. «كل حزب بما لديهم فرعون».

اوشلر. مونلر اوزلری ایچون ایسکیلکنی مسلك ایتوب، دین گه نسبت ایتولگان هر ایسکیلکنی مقدس کوروچیلردر. مونلر: «بز دنیاغه، دین ابله چیقئق و دین سببندن الوغ بر امت بولدق و شهرت کسب ایتدك. قای وقت، دین اشلرنده کیمچیلک قیلورغه باشلادق ایسه شوندن صوڭ بخنمز کیری کیتدی. شونڭ ایچون بز، تکرار «دین» گه یابشورغه تیوشلیمز» دیلر و اوزلرندن مقدمگی آدملرگه، گرچه مقدملکلری یارطی غنه عصر بولسه ده دینی اشلرده تقلید ایتلر، دین اسمندن عربچه بازلوب ده مصر و استانبول، شام و هندستان مطبعه لرنده باصلوب چیققان اثرلرنڭ هر برینی ده مخالفت جائز بولماغان هجرتلردن صانیلر و شول کتابلرنڭ سوزلرینی درست گه چیقارر ایچون حتی قرآن آیتلرینی و حدیثلرنی، یقینی دلیللر و بدیپلرنی ده تاویل قیلودن تارتیمیلر. اسلام دنیا سنده بو کون کورلگان هر بر اخلافسزلقنی، دینی اشلرده گی مساهله لرنی یا کئی غنه بولغان حاللر حساب ایتوب، موندن یکرمی اوطوز یلر مقم بر وقت غه قدر بولغان زمانلرنی خیرالقرون ظن قیللر و اعالیسینی ده فرشتهلر مرتبه لرنه مندره لر. شونڭ ایچون «زمان بوزولدی، دین بتدی» دیب قایغو اظهار ایتلر و بو طوغروده اوزلرینی بر طرفه قالدروب اوزلرندن باشقه لرنی غنه عیبلی قیللر. اوزلرینی «صراط» نڭ آرغی یاغنده طوروچیلر جمله سندن صاناب بتون اجتهادلرینی اوزلرندن باشقه لرنی تیکشورر گه صرف ایتلر، اوزلری شیکلی فکر ایتماوچیلرنی جاهل و مخدول، مردود و ملعونلردن حساب قیللر، اسلام دینینی اوزلرندن باشقه روشده ترسیم ایتوچیلرنی فاسق و کافر، زندیق و دهریلردن صانیلر و آپولری کیدلگان بر کشینی تموغلق قیلودن لذتله نلر، بر قوللرنده جنت و ایکنچی قوللرنده تموغ آچچی بولوب هر بر اش اوز قوللرنده، رحمت و عذاب فرشته لری ده اوز امرلرینه تابعلر روشنده قیلانلر. مونلرغه کوره مسلمانلرنڭ صوغش وقتلرنده ییکلورلی، سودالرنڭ برکاتسز بولولری، ایگونلرنڭ اوگه اولری، خسته له نولری، قرلورلی، دین وصیتلرینی طوماو و عموما دینی اشلرده اعتبارسز بولودنر. اگرده مسلمان دنیاسی سلفلر قبیلمندن «دین» اشلرنده مقید بولسه لر، تقوالقنی اوزلرینه شعار قیلسه لر اولگی پارلاق دورلر قایتاچق، شورتلری دنیائی طوتاچق، دنیاوی هنرلری خواه بولسون و خواه بولماسون زمانه علملرینی خواه بلسونلر

و غواھ بىلماسونلار بتون دىياغە خواجه بەلۇب سوزلارنىنى اوستون يوروتەچكلردر.
 صوللر. مونلر: «بىزنىڭ توبان كىتوومزگە اصل سىب «دىن» بولدى.
 بىز موندىن صوڭدە دىن وصىتلارنىنە بوى صونساق دىنيادە شىعادەت كوررگە جانلى
 قومار ايلە برگە يوررگە موفىق بولمامز، اسلام دىنى اوتكان زماندە بىك كوپ
 قوملرنى برگە جىوب بر امت ياصاغان ايدى. لىكن بو اش ايچون اوتكان
 زمان مساعدە ايتكان ايدى، بر زمان غە بولغان مساعدەنىڭ هر زمان غە بولەوى
 لازم توگل. آوروپا، «دىن» سىبىندىن آياق غە باصدى و «دىن» سىبىندىن كوچ
 حاصل ايتدى، لىكن علم و معرفت كوتارلگاندىن صوڭ فرىكلر، دىن ايلە برلكە
 برگە باررغە امكان تابمادىلر، دىن وصىتلارنىنى طوتارغە لزوم كورمادىلر.
 شونىڭ ايچون «دىن» نى بر چىتگە قويوب عقل ايلە يوررگە كرشدىلر. ايشتە
 آوروپانىڭ ترقىسى، عقللرنى حىران ايتەكك علملرى، هنر و صىاعتلرى، بايلىق
 واستىعداىلرى، حىسارت و باشقە ملتلرگە حاكم بولولرى شوندىن صوڭ باشلاندى.
 «دىن» نى التزام ايتوچىلر، ايسكى بر وقتدەغى حالە قالورغە و زمان ايلە
 برابر يورمازگە مجبور بولاچىلردر. زمان ايلە برگە يورولماسە اول وقت، استىقبال
 امىدسىز، بانقروتلقدىن باشقە نرسە كوتارگە اورن يوق» دىلر.

معتدىللر. مونلر: «دىن» نى مقدم كىلگان آدملرنىڭ هر بويىنە تىقلىد قىلو
 و بو عصردىن مقدم تالىف ايتولگان كىتابلرنىڭ صاحبلارنىنى «لا بىظى» اعتقاد
 ايتودن عبارت توگل، بلكە يالىكوز رسول اكرم، الله تعالى دن تىلىغ قىلغان
 نرسىلرگنە دىب تانوچىلر و شونىڭ برلە برابر اجمالى هم دە روايت طرىقى
 ايلەگنە بولسەدە علوم كونىيە و عمرانىيەنى دە آكلاوچىلردر. شونىڭ ايچون مونلر
 «اوكلر» ايلە «صوللر»نىڭ اورتالرنىدە طورالر و اوزىنىڭ اصلينە قايتارمىق، تىقلىد
 و نىصب اىللىرى طرفىدىن قوشىلغان نرسىلردىن صافلامىق شىرطى ايلە اسلام
 دىنىنى عمومى بر دىن ايدىكىنى، هر بر اورن و مملكت، هر بر قوم و ملت
 ايچون موافق بولووينى دعوى قىلەلر. مونلر: «اسلام دىنى انسانلرنىڭ مسعود
 ياشاولرى ايچون توزولمىش بر قانون سماويدر، بىز مسلمانلرنىڭ بتون شىعادەتمز
 «دىن» برلەدر، دىندىن آزغنە آيرىلودە بىزنىڭ ايچون زور فلاكتىنى و تىريف
 ايتولماز درجەدە خىسارتنى مەجبىدر. لىكن ايسكى عرف و عادىتلرمز، ايسكى
 يالقاولق و اشىزلكەزدە دوام ايتىكان مەتمەزدە بىزنىڭ ايچون اوز دىنەمنى صافلاو
 مەكەن بولماز، باشقە هنرلى خىلقار حضورندە بىزنىڭ بتوومز لازم كىلەچك، ايمىدى
 اگر دە اوزمىزنى دە، دىنەمنى دە سلامت صافلاو قىلىندە بولسەق بىزنىڭ ايچون

اش و هنر آدملری بولوومزغه مجبوریت بار، هر بر فائدهلی هنرلرنی اوگره نور گه و حیات یولدرینی قایدن تابساق شوندن آلورغه تیوشلیمیز، بر طرفدن خالص دین گه قایتو و ایکنچی طرفدن دنیا نك فائدهلی و مباح هنرلرنی تحصیل ایتو بزنگه اوستمزده بورچدر، هنر ایله خالص دین، بر برینه لازم غیر مفارق کمالاتلردنر، اگرده دنیا و آخرت سعادتینی متکفل، مادی و روحانی کراماتلرنی شامل بولغان بر دین تابلووی ممکن کوراسه، بو دین مطلقا اسلام دینی بولاچقر» دیلر (۱).

فرد و شخصلردن اوست که چیقا آماغان اوشبو مسلک صاحبلردن بر برینه ال یراق اورن طوتوچیلری «اوکلر» ایله «صوللر» در. اوشبو ایکی فرقه، اوز سوزلرنده متین و ثابت بولسه لرده هر بری، اوزلرینه خصم بولغان طرفنگ فکرلری ایله لازم درجهده آشنا بولمادقلری و ایکی مسلک دلیللرینی یاناشه قویوب محاکمه قیلما دقلری، اسلام تاریخی ده فنی صورتک تیکشروب قارامادقلری، سوزلرینی تکلاب طورغاندن و فکرلرینی تحلیل ایتوب کور کاندن صوگ معلوم بولادر. بر برینه ضد بولغان فکرلر، مسلککلر بر کوز ایله قارالماسه و بر آرشین ایله اولچانماسه حقیقت ظاهر بولماز، طوغریلق ایکی اورتاده یوغالور. نزاغلرنی حل قیلو ایچون بی طرف صورتده تیکشرو و دعوالرنی برابر طیکلاب محاکمه قیلو شرط بولدیغندن اوشبو یرده، قولدن کیلگن قدر بو مسئلهنی تحلیل ایتهمز:

اوکلر. مونلر کوبرهک ایسکی مدرسه لرمزده معمی و لغزلرگه اوغشی طورغان ایسکی فلسفه اصطلاحلری، منطق بحثلری او قوب و او قوتوب شغللرنگانلر، هیچ کیم ایچون نشاط بیرمی و شوق حاصل ایتدرمی طورغان ایسکی شرحلر و حاشیه لر او قوب عمر اوزدرغانلر. درستمی یا گلمشی «دین» حقنده بر قدر نرسه لر بللگانلر و اوز ذهنلرنده نیندی بولسه ده «دین» نی بر روش ایله ترسیم ایتگانلر، لکن اجتماعی اشلر ایله شغللرنورگه و یوقاریدن توبان گه قدر، اسلام تاریخی محاکمه لی صورتده تیکشروب کیلورگه وقتلری بولماغان و یاکه بو اش گه رغبتلری توشمه گان، خلق آراسنده یورسه لرده اجتماعی خدمتار برله توگل بلکه آشار و صدقه آلوب فاتحه بیرر ایچون گنه یورگانلر، مصاحبه و مسامره لری ده پلاو برله بهلش، کور که برله فاز، خاتون فز، نکاح (۱) بو یرده سویله گان سوزلرنک کوبره گی فرید وجدی اثرلردن آلدی.

و طلاق، تسمیه و دفن، تکمیل شعبان برله قربان کبی نرسه لردن کوب اوتمه گان. قورصاقلری طویغاچ، یانتوقلرینه ده کوبه بی آزمی قویغاچ، احمد برله داودلر حاللیرینی تیکشروب غیبت و فضول ایله تشخیم خاطر قیلغاچ خواجه غه رحمتلر اوقوب: «الله تعالی رضا بولسون، الله همکنی آرتد رسون!» (یعنی موندن صولکده شولای چانروب سیلا، صدقه کنی مولراق اچقندر!) دیب دعا قیلوب قایتوب کیتکانلرده اوزلرینک ایسکی دنیا لرینه کرشکانلر. موندن فکری استبدادلری غالب بولغان صنقلرینک بر قسمی، شریعت ایله حسابلاشماقلری سبیلی بیک کوب عادتی آدملرنی المتصرف فی القدرین، القوت الاعظم، قطب العالم، مدارالدنیا، شفیع العصاة فی یوم العرصات و... دیب عوامدن اعتقاد ایتدیرگانلر و اوزلرینی ده شول آدملرنک حمایه لرنده و آنلرنک وکیللری روشنده خیال قیلدیرغانلر. کرامات و خارق عادت قصه لرینی، مهدی و حضر الیاس خبرلرینی حقیقت اورننده سکدروب طورغانلر، موندنک نفوذلرینه توشکان بیچاره عوام، هر بر سوزلرینه «آمنه و صدقنا» دیب تاوش بیررگه و هر بر ایشارلرینه تز چوگرگه، اوزلرینی حتی آنلرنک یوزلرینه کونارلوب قارارلق درجه دن ده توبان و بختسز انسانلر دیب اعتقاد قیلورغه مجبور بولغانلر، حتی آنلرنی (حاشا لله) الیه مرتبه سنده طوتقانلر، عوام کیچریگان نسبتنده موندن زورایغانلر حتی «عالم السر و الخفیات» درجه لرینه ایرشکانلر. عموما اوشبو اوکلرنک آوروپا و آمریکا هنرلرندن، تجارت و صداقتلرندن، فلسفه و ادبیاتلرندن، مکتب و جامعه لرندن، کلیه و آفادیمیلرندن، زاؤود و فابریقه لرندن، علم و عالملرندن، عسکر و حکومتلرندن، اداره و سیاستلرنندن، عرف و مدنیتلرنندن، اوشنداق مسلمانلرنک سیاسی و اجتماعی حاللرندن، چیتلر ایله اختلاط قیلورغه و تنازع بقا میدانینه چیقارغه مجبور لیکلرندن و بو قاتشولرنک نیندی تاثیرلر بیررگه ممکن بولاچقندن کوب خبرلری بولماغان. خبرلری بولغانلرده عوامنک نادانلقدن استفاده قیلو قصدی برله مداهنه یولینه کرگانلر و مداهنه فی اوزلرینه شعار قیلوب یورگانلر. ظاهری سبیلر ایله کوب آشنا بولماقلرندن و عسکرلرینک نظام و تعلیم بوینچه حرکت قیلولری، اسباب و قوراللرنن خبرسز طوردلرندن آنلرنک عسکرلرینی اوزلری شیکلی بایغوشلردن عبارت بله لر و اوز خیال لرینه کوره «طرویسکی شهری بولماسه ایلی، روسیه فی آلو بر نرسه گده حساب قیلنماز ایلی» دیگان بدوی قرغز قیلندن اگرده اوزلری صوغش برینه باروب صوغشسه لر اذان و تکبیر

تاوشلرى، شىخلارنىڭ مەدەد ۋە ھەمتلىرى سەبەبىدىن دىشەن ئەسكىرىنى نى گەدە چەتەنە چە قەچەرە چاقىرلارنىنى فەرض قىلەلەر. اوز خىياللارنىدە بولغان فەرنك ئەسكىرلەرنىنى اوزلارنىنە قىياس ايتوب قارىلەردە مەسلەملەرنىڭ مەغلۇب بولۇلارنىنە سەبەب تەبەئىلەر (چونكى مەدى سەبەبلەرنىڭ ھەچ بىرنىن دەست مەلۇماتلەرى يوق)، بالضرور مەعنوى ۋە روھانى سەبەبلەر ايزلەرگە كەشەلەر، كۆپ ايزلەدە دىكلەرنىن سوڭ بو يىڭلۇلەرگە سەبەب ايتوب «دەن» دە كەمەچەلەك ايتو، نەماز اوقۇمە ۋە كەبى نەرسەلەرنى تەبەلەر. شوگا بىنا قىلۇب يوقارىدە ھەكەيت ايتولگانچە: «اگر دە بو كۈنگى مەسلەملەر سەفلەر مەثلەندە دەن طوتسەلەر ايدى، ائەتە مەغلۇب ۋە سەفەل بولمازلەر ايدى» دەپ فەكر ايتەلەر ۋە شوشى فەكرلەرنى بىر «مەسلەك» سورتەدە بۇرۇتەلەر. ايشتە بو فەرقە فەكرلەرنىڭ خەلاصەسى اوشبۇدەر.

اگر دە بو، كۈنگى ماوزەر مەتلەقلەرى، قروپ طوپلەرى، تەمەر يول ۋە تەبەئىلەر مەلەر بۇرۇنقى ايران ۋە روم ئەسكىرلەرنىنە خەمت ايتەكەن بولسەلەر ۋە بو كۈنگى يۈنكەرسكى اۋچەلشچە ۋە كەدەنسكى قورپوس، ۋە اياننى آقەدەيمەلەرنىڭ شاگردلەرى شول ئەسكىرلەرنىڭ آلەرنىن يۈرگەن بولسەلەر ايدى، سەفلەرمەز اوزلەرنىڭ سۈنكۈلۈرى ابلەگنە شۈنلەرنى يىڭە آلغان بولۇرلەر ايدەيى؟ اگر دە بو كۈنگى بىر ائەنوسلەر، مەنەنوسكەلەر غۇتلەرگە خەمت ايتەكەن بولسە ايدى بو كۈن قارغالى خەلقلەرنىڭ «صەنمار» يەلغەسەندە يۈرى طۇرغان كۈمەلەرنىن فەرقسەز بولغان كۈمەلەرنىنە اوطۇرغان ئەرب ئەسكىرى چەل طارق بۇغەزەننە اوتوب ائەلسەننى سەبەب ايتە آلغان بولۇرلەر ايدەيى؟ بو سۇاللەرگە ايجەب ابلە جەواب بىرۈ مەشكەل.

مۇندەن بىر ئەصر مەقم نۇر كەيا ھەكومەتى ھەسابنە مەصر ئەسكىرى ۋە ھەبەيلەر ابلە سوغۇشەي. نەماز ۋە عەبادەت طۇرغۇرسەندە دەنەنەنەك ائەكەتبارلى خەلقلەرى سەنوسەيلەر ابلە ۋە ھەبەيلەردەر. عەمۇما مۇنلەرنىڭ طەيارتەسەز يەرگە باصەدەقلەرى رۇايت قەبەلنۇر. ۋە ھەبەيلەر ھەر فەرض نەماز ۋەقتى كەردەكەندە بىلەن تاوشلەر ابلە اذان اوقۇرلەر ۋە جەمەت ابلە نەماز قەبەلرلەر ايدى. سوڭ ۋەقتلەردە ھەتە «خوف» نەمازلەرى اوقۇرغە باشلادەيلەر. كۈبەسى اسلام دەنەندەن خەبەرسەز ۋە اطەعتسەز، يەنلەرنە ياشەچەكلەر ابلە ايسەرتكەچ يۈرتۈچى ۋە ھەبەيلەرنىڭ نەماز اوقۇغانلەرنىنى كۈردەكلەرنە اوزلەرنىڭ نادەنلەقلەرى سەبەبەندەن: «مۇنلەر، نى اشلەيلەر؟» دەپ عەجەب قەبەلەر قارەب طۇرۇچى (*) نۇرەك ئەسكىرى ۋە ھەبەيلەرنى يىڭەدى ھەتە وطن اصەلەيلەرى بولغان «نەجەد» كە قەدر آرتلەرنىن قۇددى. ھەلبۇكە ايكى طرف ئەسكىرى صەن جەھەتچە بىرەبەر ھەكمەندە ايدى.

(*) عەجەب الاثەر فى التراجەم ۋە الاخبار. ج ۴ ص ۱۴۰.

نى فدر ايمانلى بولسەلردە و نى قدر نماز اوقوسەلردە وھابىيلر، تەلیم کور کان
 عسکرگە و ياكى قورالەرغە قارشو طوراً آمادىلر. تور کيما مطبوعاتىنىڭ شىادتىنە
 كورە «مناستىر» ایلە «ادرنە» آراسىندە بولغان مسلمانلر نماز قالدرمىلر،
 روزە طوتالر و عوموماڭ عابد و اڭ صاف ايمانلى، آق كوڭللى موصىلر ایدی،
 حالبوکه «بالقان» صوغشندە اڭ مقدم مونلر دشمن قول آستىندە قالدیلر
 و كوبلری دە کوچلە نوب چوقوندىلر.

فرانسىلر مصرغە كىلگەن وقتدە (۱۲۱۳ نچى يل صفر آيندە) مصر
 عالملىرى، احمدیە و رفاعیە، براھمە و قادریە، سعیدیە و باشقە طریقلرنىڭ
 شىخ و مریدلىرى جیولشوب جامع الازھردە صحیح البخارى ختم ایتوب هر تورلى
 حزب و دعائلر اوقوب، مکتب شاکردلری «لطیف» اسمینى ذکر قیلوب
 اوطوردیلر و نقیب الاشراف سید عمر افندى رسول الله علمى دىب بر علم
 كوتاردى و بتون مصر مسلمانلىرى بر آوزدن تكبیر و تهللیل ایلە قچقروب بتون
 دنیانى ياكى گراندىلر ايسەدە فرانسىلر ياكى قوراللىرى و تەلیم کورگان عسکرلری
 سېنىدن بىك از مدت ایچندە مصر شىرىنى و بتون مەملىكتىنى ضبط ایتدىلر.
 علم كوتاروب چىقاروچى نقیب الاشراف ناچدى (۱)، اقران و امثالى فرانسىلر
 حضورینە كىلدىكلرنە آنلر برلە كىلورگەدە قورقدى. نماز اوقولر، الله تعالىگە
 بندەچىلك ایتولر، صحیح البخارى اوقولر بىك ياخشى و لازم اش. لىكن آنىڭ
 برلە ظاهرى سېبىلرگە يابشودن مستغنى بولورغە و حق تعالى توزوگان «سنت»گە
 التقاتسزلىق كورسەتورگە يارامى. نماز و عوموما «دىن»، الله تعالىنىڭ فرمان
 ایتكان نرسەلىرى بولسە طبيعیات دە آنىڭ توزوگان فانولنرىندىر. كوچلىلر
 صعیفلرنى، بلوچىلر بلماوچىلرنى بىگۇ الله تعالى طرفىدن توزولگان سنتلردىر.
 «ولن تجر لسنة الله تبديلا» (احزاب . ۶۲).

اخلاقسزلىق، دین امرندە قىدسزلىك بو كون گنە دىياغە چىققان بر اش
 توگل. زماننىڭ بوزولووى دە بو كون گنە توگل. بلىكە اوشبو حاللر دىنيا يار اتلغان
 كوندن بىرلى دوام ایتوب كىلدەر. حضرت عائشە، لىدىنىڭ: «ذهب الدين
 يعاش في اكنافهم - و بقيت في خلف كجلك الاجرب» بيتىنى اوقوب: «رحم الله
 لبىدا فكيف لو ادرك من نحن بين ظهر انيهم» دىب تأسف ایتووى مرويدىر.
 ابن حزم، اوزىنىڭ بر اثرندە اوشبو مضموندە سوزلر سويلدىر: عصرمزدە
 مسلمانلرنىڭ فلاكتلرىنە و مصىبت آستىندە قالدولرىنە شىب بولوچىلر «فن اهلى»

ایله «حدیث اہلی» اسمندگی ایکی تورلی طائفه در. «فن اہلی»، فن تحصیل ایتو قصدی ایله فلسفه و اولسگی خلقلرنک اثرلرینی اوقورغہ کرشدیلر، فقط تمیز قوتندن محروم بولقلرنندن، درستلرگینه برهان قائم بولغان ایله برهان قائم بولماغان نرسه لرینی بر بربندن آیرا آلمادیلر. شوکا کوره اولگیلرنک برهان غه مستند سوزلرینی ده و برهان غه مستند توگل سوزلرینی ده قبول ایتدیلر. اوشبو سببندن مونلر، مقصود اصلی بولغان دیانتندن محروم قالدیلر، کتاب و سنت علملرینه التفات ایتماز بولدیلر. گرچه بعض بر دینی عالملرگه یولقوب مصاحبت ایتکان بولسه لرده بو دینی عالملر، حقیقی معناسی ایله دینی عالملر توگل بلکه هنرلری معنا و حکمتلرنندن، سر و سببلرنندن غافل بولقلری حالده قوری الفاظ کوچرودن، دلیللرینی بلامادیکلری حالده قوری حکملر حفظ قیلودن، هر تورلی ساقط و یالغانچی آدملرنک سوزلرینی، کعب الاحبار (۱) و وهب بن منبه کبی کشیلرنک یهود مالارندن روایت ایتکان خبرلرینی ضبط قیلوچی ذاتلردن عمارت بولور ایدی. شونک ایچون بو فن اهللری. شوشی «دینی عالملر» اسمند بولغان آدملرنی علم و معرفت، عقل و ادراک، احاطه و بصیرت طوغروسند بیک توبان کوردیلر. شول سببلی هر وقت اوزلرندن کولدیار و: «عالملری شوشندی حالده و شوشندی مرتبه ده بولغان بر «دین» ده نیندی حکمت بولسون؟» دیب بتونلای دینلرنی انکار قیلورغہ کرشدیلر. بو آدملرنک بیک کوبلری ملحد و زندیق بولدیلر، آلا ی بولماغانلری ده دین ایله حسابلاشونی لازم تابمادیلر. محبتلری بولماغاندن صوگ آنک حکملرینه التفات ایتماز بولدیلر، فرضلرنی واجبلرنی یرینه کیتوررگه و نفس مرادلرینی بیروندن نارتورغہ لزوم کورمادیلر. هر تورلی فحش و منکر اشلرنی قیلورغہ قایدن غنه کیلسه ده کیلسون دیب حلال و حرامنی تیکشرمی مال چیارغہ کرشدیلر. بر دین طوتارغہ لزوم کورگانلری ده باغشی «دین» صاناب بولدلرغہ عبادت قیلودن عمارت بولغان بر تورلی مذهب اختیار ایتارگه مجبور بولدیلر. خلاصه: اسلام ایتدگنده اسلام سوتینی ایموب اوسکان آدملرنک بیک کوبلری اوشبو روشده اسلامدن آیرلدیلر. بو فلاکت و بو مصیبتنک سببی اوزلرینه «دینی عالملر» اسمینی بیروچی آدملرنک جهالتلری و تدبیرسزلکلری بولدی.

(۱) وذكر (معاوية الصحابي ابن ابي سفيان) كعب الاحبار فقال ان كان من اصدق هؤلاء المحذنين الذين يحدثون عن اهل الكتاب وان كنا مع ذلك لنبلو عليه الكذب. صحیح البخاری.

اسمىندە بولغانلىرىنىڭ مقصودلىرى بصيرت حاصل ايتو و حقيقى علم گە طوتاشو توگل بىلكە على اسنادلىر حاصل ايتو و كشىلر حيران بولا طورغان غريب سوزلر جىودن عبارت بولدى. شىونىڭ ايچون مونلر مقاتل بن سلیمان، ضحاک بن مزاحم حدیثلىرىنى، كلبى تفسیرلىرىنى، زندیقلرنىڭ تىلىس قىلوب تارانقان خرافات و موضوع خبرلىرىنى روايت قىلور بولدىلر و خىلقلرنىڭ ايسلرىنى كىتاره طورغان «ير، بالق اوستىدە، بالق اوگز موگزىدە، اوگز تاش اوستىدە، تاش فرشته بىلكەسىدە، فرشته قارانغولقدە، قارانغولق نىندى نرسە اوستىدە ايكانلىگىنى الله تعالى دن باشقە بلوچى يوق» كىبى، درست بولماغان سوزلر سويلەدىلر و: «بىز خبرلىرىنى قبول قىلەمز، آندىن باشقەدە اشەز يوق» دىب برهان ایلە ثابت بولغان نرسەلرگە دە التقات ایتەمز بولدىلر. حالبو كە الله تعالى قرآن كرىمدە تفكر و تدبر ایلە بيورغان، عقلنى استعمال قىلو ایلە توصیە ایتىكان، ير و كوك، يولوز و قویاش، تاو تاش، يلغە و دىگىز لردن عبرت آلورغە فرمان بىرگان ایدی. اما بىزنىڭ محدثلرەز عقلغە برهانغە بىها قويمادىلر و اوزلرىنىڭ غريب خبرلر كوچرولرنىدە دوام ایتىدىلر و بو اشلىرى ایلە اسلام دىنىنە توگل بىلكە يالسىز زندیقلرغە غنە خدمت قىلدىلر، آنلرنىڭ يوزلرىنى كولىردىلر. هر حالئە اوشبو ايكى طائفە، اسلام دىناسىنىڭ الوغ رذالت كە توشووينە سىب بولدىلر.

ابن حزم اثرىدىن كوچرگان سوزمىز اوشبو يردە تمام بولدى. غزالىنىڭ دە اوشبو روشە شكوالرى بار.

ابن حزم و غزالىنىڭ، دىنسىزلىكن و كىوم قالىلرنىن عبارت بولغان عالملىرنىڭ جىزايىلرى حقندە زارلانولرنىن، بو دىنياننىڭ ايسكى دنيا ايكانلىگى، اخلاقسىزلىقلر و دىن طوغروسىدە اعتبارسىزلىقلر يكرمى اوتوز بىلدىن صولغ غنە پىدا بولماغانلىقى، باشلىرىنە اشەپە كىوب و بىللىرىنە قايش بووب يوروچىلرنىڭ بو طوغروسىدە غى گناھلىرى نى قدر بولسە محرابلردە، منبرلردە طوروچىلرنىڭ گناھلىرىدە شول مقدار دە بولورغە تىوشلىگى آكلاشلور.

ابن حزم بىشىنچى قرن عالملىرنىن بولوب ۴۵۶ تارىخىندە و غزالى دە آلتىنچى عصر عالملىرنىن بولوب ۵۰۵ تارىخىندە وفاتىد.

موندە قدر سويلەگان سوزلرەزگە كورە «اوگىلر» دىب اسم بىرگان فرقه، زنىڭ اقصاغان بىرلىرى ظاهرى سببلر، مەنى حركتلر، نظاملى عسكەرلرنىڭ

كوچلرىنى، تاثيرلىرىنى تقدير ايتە الماولرى و اسلام تارىخىنى جدى و فىنى روشە تتيغ قىلماولرى، اوزلرىنىڭ نفوذلىرى صنوب اولىگى حرمتلىر و ايسكى وقتلاردهغى زور اسملرنىڭ كىيىووينى فكىر آچلودن و زمان تىربىسەندىن، بىگىرەكەدە اوزلرىنىڭ افراتلارندىن طوغان تفرىطلار دىب بلەچك ىردە بعض بر فرقه لىر وخصوصى آدملىر نىڭ تاثيرلىرىدىن كوروب آنلارغە الدالھضم بولولرى و انتقام آلو خىالى بر لە آنلارغە لعنت قىلولرى، زندقە و دەمرىلك، ماصون و دىنسىزلك گە نسبت بىرولرىدەر.

صوللىر. مونلر آوروپانىڭ الوغ مکتىبلرنىڭ اوقوب چىققان آدملىرنىڭ اتباعلىرى و ياكە شونلر يازغان رسالەلرنى اوقوغان و عەوما آوروپا مەنىتى تاثيرى سېنىدىن اويانغان، دنىيانىڭ سىرىنى نظامنى آوروپالولر قاشىندە معلوم بولغان معنا ايلە آڭلاغان آدملىردەر. بو كىمەسلەر اوزلىرى طوغرىدىن طوغرى اسلام دىنىنى لازم درجەدە بلەمەگانلر، شرىعت قانونلىرىدىن و شول قانونلرنىڭ حكمت و سېلىرىدىن علە و نتيجه لىرىدىن خېرلىرىدە آز بولغان. شونىڭ اىچون مونلر قاشىندە، اسلام دىنى ملالر و روحانىلر سويلەگان نرسەلردىن عبارت بولوب، اسلامنىڭ ھىئت اجتماعىيەسىنىدە مونلارغە كورە، باشلىرىدە چالما و اوستلىرىدە چاپان و چىبە بولغان ملالر و خواجەلر تەمىل ايتەدەر. نېمىدىگنە بر اجتماعى اش اشلەرگە كىرشمەلر بر ملا ياكە بر قاچ ملا طرفىدىن مانىغە اوچراغانلار. نېمىدىگنە بر روحانى ايلە صحبت ايتسەلر عقلغە، كائىنات نظامىنە و بو كونىگى عالم و فىن افرار ايتىكان طبيعىياتغە خىلاف سوزلر ايشىتىكانلر. مونلر بر طرفىدىن مسلمانلىقنى شول آدملىرنىڭ شىخلىرىدىن و اسلام دىنىدە شول كىمەسلەردىن ايشىتىكان نرسەلردىن عبارت بولۇوندە شېبە ايتىمادىكلرىدىن و ايكىنچى طرفىدە فونكلرگە قل و اسىر بولوب عمر سوررگە اېستىمەگان خىلقلر اىچون مطلقا آوروپانىڭ ھنر و علمىنى، تجارت و مەنىتىنى آلوغە تېوشلى دىب اعتقاد قىلدقلىرىدىن و اوچونچىدىن دە بو كونىگى روحانىلرنىڭ سوز و مەاملەلەردىن عبارت بولغان مسلمانلىق و اسلام دىنى ايلە آوروپالولرغە رقابت قىلو توگىل حتى دنىيادە ياشاۋىدە مەكن كورە آلمادقلىرىدىن ضرورى مسلمانلىقغە و اسلام دىنىنە قول سىلكىكانلار دە: «بىزنىڭ توبان كىتوومزگە سىب، دىن بولدى» دىب دعوى قىلەلر. ھەر كىم بلورگە تېوشلىدەرگە بو مىسلىك اھللىرىنىڭ بېشىمەگان بىرلىرى طوغرىدىن طوغرى اسلام دىنى ايلە اوزلىرىنى آشنا بولماولرى و شونىڭ اىچون دە آوروپا مەنىتى ايلە اسلام دىنىنى تطبىق قىلە الماولرىدەر.

معتدللر. مونلر حقیقی اسلام دینینی ده هم اجمالی صورتده و علمی گنه بولسه ده بو کونگی أوروبا مدنیتینک درجه سینیده بر قدر تقدیر ایته آلمانلرده اوز نفتیشلربینه کوره ایکی آراده مخالفت تابماغانلر. شونک ایچون ده هر تورلی تقلیدلردن، اصلسز سوزلردن صافلاب اسلام دینینه یابشورغه و مدنیتنک قانون اساسیسندن بولمی بلکه حریت قاعده لرینی سو تصرف سببندن احداث ایتولگان فساد اخلاق عامللرینی تاشلاب، حقیقی مدنیت آلورغه توبسه قیلر. بو مدنیت خواه أوروبا ناک بولسون و خواه آمریکانک، خواه فطاینک بولسون و خواه یاپوننک!

صوکن کونلرده «اصلاح دینی حزبی» دیب مشهور بولغان فرقه ایشته اوشبو آدملردن عبارتدر. بو مسلك صاحب لری قرآن و سنت گه یابشونی و شونلردن آیرلماونی لازم کورهلر و شول «دین» نی بنو بشر ایچون عمومی بر دین بولورغه صلاحیتلی، هر بر قوم و ملت و هر بر اقلیم و مملکت ایچون موافق بولووی اوستینه، دنیا و آخرت سعادتارینه طوتاشدراچق، شول سایه ده اهللری ده محترم بولاچق، حقیقی مدنیت کده مساعد بر «دین» دیب ایمان ایتهلر.

رسول اکرم، صحابه و تابعینلر زماننده اسلام دینی بیگل ایدی. تاو تاش آرالننده ماللرینی کوتوب یوروچی عربلردن کوبلر رسول الله حضورینه کیلوب ایمان کیتوررلر و بر ساعت بولور بولمازلیق مجلسده اوز کیره کلرینی او گره نوب کیتارلر ایدی. اما حاضرنده ایسه دین او گره نور ایچون، نی قدر بایلقلر و نی قدر آیلر و یللر صرف قیلنورده بیک کوب آدملر همیشه ده بر نرسه آکلما دقلری حتی چوالوب قالدقلری حالده علم یورتلردن آیرلورلر. بو ایسه «اسلام دینی» اسمی ایله دیندن بولماغان نرسه لرنگ او قولووی سببنددر. رسول اکرم، اسلام دینینی تبلیغ ایتدی و شوکا محکم یابشو ایله نصیحت قیلدی ایسه عمر بوینچه نمازلیق اوستنده اوطورو، بیشار اوانارمک تسبیح آیتو، طاقتدن طش نفللر اوقو ایله تکلیفی ایتما دی. ساچی طوزغان حالده بر قر عربی رسول الله حضرتینه کروب: «یا رسول الله! میگا نی قدر فرض نماز و نی قدر فرض روزه هم نی قدر فرض صدقه بار؟» دیب صور اغان ایدی. رسول الله ده: «بیش وقت نماز، رمضان آینده روزه هم زکات فرض. اگرده مونلردن آرتق قیلسهک آنلری نقل بولور» دیب جواب بیردی. عرب ایسه:

«سینی حرمت ایتوچی الله ایله آند ایتوب آیتهم فرضلرنی آزغنده کیمتام اما اصلا نفل عمل قبله ام» دیب مجلسدن چیقوب کیندی. موگا فارشی رسول الله نیندی سوز آیتدی دیب بلهسز؟ «افلح الرجل ان صدق» دبدی (۱) (اگرده سوزنده طورسه یعنی فرضلرینی قالدرماسه بو ایر فلاح تابار دیمکدر).

اگرده قدرتی و نشاطی بولسه نقل و سنتلرنی قیلو یاخشی اش لکن آنلر حقنده رسول الله بنده لرنی تکلیف ایتمادی بلکه اختیارلرینه قویدی. مونک ایله برابر دنیا ننگ سبب عالمی بولووینی آگلاتور، ظاهر سببلرنی یرینه کیترو ایله بیورر ایدی دشمن هچومندن صاقلانو ایچون ایر انلورلدن کوچر گچ آلوب «مدینه» تیمه سنده بعض یرلرگه اورلر فازیتدی اوزی ده برلیکده اشله دی. چیت یردن کوروب قایتوب مسچر شریف گه قندیل آصوچی صحابه گه تحسین او قوغان ایدی. رسول الله ننگ بو اشلری هنر و صناعتلرنی، فائدهلی نرسه لرنی چیتلردن آلورغه یار اوینه، «مدنیت» ایله «دین» آراسنده منافات یوقلغینه دلیل بولور. اگرده، شورلرنی صاقلار ایچون اورلردن ده یاخشی بولغان قروب طوبلری شول وقتده اشله نه طورغان بولسه ایدی رسول الله شونی حاصل ایتو چاره لرینه کرهه گان بولور ایدی دیب آیتوب بولمیدر.

شریعت صاحبی بولغان ذات، اوز زماننده بولغان اجتماعی، اقتصادی، اداری و سیاسی اشلرننگ هر بری ایله عمل ایتدی یا که عمل قیلورغه بیوردی و یا خود شوندی اشلردن منبع ایتمادی. ایندی حاللر اوشبو روشده بولسه اسلام دینی ایله مدنیت آراسنده دشمنلیق بار، دیب دعوی قیلورغه اورن بولمسه کیره ک.

بو کونگی خلقلر حقنده دیننی مکروه کورو و دیندن قاچو کبی صفتلر اسناد قیلنه و هر یرده شوشندی شکایتلر ایشتوله. لکن بو حکم درست بولوب یتمسه کیره ک. بو زمان خلقی اونکان زمانلرده بولغان خلقلرغه کوره ده «دین» گه محتاجلر، اعتقادلرینی توزه نورگه مجبورلردر. طبیعياتنی تسخیر ایتوچیلر، علم و فنلر یاردمی برله کائناتننگ یاشرون سرلرینی کشف قیلوچیلر، حقیقی علملر حضورلرنده تزلنه چیلر کیم بلور بلکه بزنگ دیندارلرمز و «دین بتدی ایندی!» دیب آه اوروب او طوروچیلر مزغه کوره ده دین گه منسوبلر و الله تعالی گه بنده لک ایتوچیلر در؟! ..

اگرده «دین» دن قاچوچیلر و آکا منسوبلکنی اوزلری ایچون رذالت حساب ایتوچیلر بولسه شونلرنک نیندی «دین» دن قاچقلرینی و فی ایچون قاچقلرینی تیکشورگه، بلورگه تیوشلی. اگرده اوزلرینک ایزلهگن آزوقلرینی بیدرک و مقصودلرینی اوتارک بولسه هیچ کم «دین» دن قاچماز و آکا منسوب بولونی اوزی ایچون بو کیمچیلک صاناماز. بو مسئلهنک طوتقاسی ایشته اوشبو یرده در.

بو کونگی مستقل فکر صاحبدرینه، علوم کونیه و طبیعیاتی فن چیتندن تفتیش ایتارگه اقتدارلری بولغان آدملرگه، ایسکی و یاکا حقوقلارنی تحلیل قیلوب بلوچیلرگه، هر تورلی جزئی حادثهلرینی کلی قاعده لر آستینه چیوب مسئلهلرینی حل ایتارگه قدرتلری ایتوچیلرگه، «دین» دیب اوزمزنک عرف عادتلمزنی، آتا بابادن قالغن یولالرمزنی، قیل و قالدن عبارت بولغان فقه کتابلمزنی، میلیون آدمدن بریسیده عمل قیله آلمازلیق و سندلری معلوم توکل اخلاق حقدغی اثرلرمزنی کورسه تسهک و: «اوزنک نی قدر شک آستنده قالسهکده ایچکدن طن. کشی گه بلدرمه و ظاهرده اعتقادلی کورن، تاو تاشلر کوتاره آلمازلیق گداهلر قیاسهکده مونی دیندارلیق غه خلاف دیب بلمه، الله غه قارشى، نی قدر یالغان سویلهسهکده سویله لکن خلق قاشنده آندی نرسهلرگنی گیزله، فاش قیلمه، کشف و کرامات خبرلوی کورلسه هیچ ییلگهرمی ایلامی قبول ایت، ایشالمزغه فول بیروب ختملرگه بور، اولمالرینی اوزگه واسطه قیل، نیندی گمه مشکل اش گه توشسهکده آنلردن استمداد ایت و: «یا خواجه بیاء الدین!» دیب آنندن یاردم صور! قیبرلرینه باروب یالوار!»، دیسهک و غیر شوشندی تعلیماتلر بیوسهک، بیلگولی اول وقتده ابن حزم عصرنده بولغان خلقلر قییلندن بو عصورده بولغان خلقلرده اوشبو نرسهلردن عبارت بولغان «دین» نی مکروه کوررلر و آندی «دین» گه منسوب بولونی اوزلری ایچون کیمچیلک صانارلر. لکن حقیقت حالده شول نرسهلر «دین» میدر؟ «دین» بولسه اسلام دینیمیدر؟ ایشته مسئله شونده در.

خلقلرنک دین طوته اولاری ایچون زارلانو، صقراودن و بو طوغرودغی عیبنی باشقه لر اوستینه ارغتودن مقدم، هر کم اوزینی تیکشورگه و اوز ایزنه کانتروول بولوب اوز نفسینی اصلاح قیلورغه، دنیانک ائک یراق برنده قیلنغان بر جنابت حقده اوزبنکده گداهلی ایکانلگینی بلوب قابغرغه تیوشلی.

ياخشى كوكلىلى آدم اوز طرفىدىن قىلىنغان بوزوقلىقلار ايچون گنە توگىل بلكە قىلورغە بر آز مەكنەك بولوب دە قىلمى قالغان ايز گولەكلار ايچون دە اوزىنى عىبلى سانار، شول حقدە جانى معذب بولوب كويار و يانار.

عيبلىرىنى بر آز بولسە دە شيطان اوستىنە تاشلاب: «بىزى شيطان خراب ايتدى!» دىب شكايەت قىلورغە و جەللىرى بولا طوروب آدم بىرلە هوا (علبەما السلام) بىتون گناهنى اوز اوستلىرىنە آلورند، و اوزلىرىنى گنە مقصر كوروب: «رىنا ظلمنا انفسنا» دىب مناجات قىلورلار نە باشقىلار ايچون دە عبرت بولسە كىرەك. انسانلار بالطبع مەنى بولدىقلىرى كىمى بالطبع دىنلى دە درلر. اگرده بر قومە دىنسىلك حكىم سوررگە باشلاسه مونك سببى طبيعى نرسە توگىل بلكە باشقە بر عارضى نرسە بولور. عقل و تجربە اهللىرىنك اتفاقلرىنە كورە هر تورل دىنلرگە منسوب خەلقلر آراسندە دىنسىلك شايە بولونك سببى دىنلردە رياست قىلوچى آدملرنك اخلاقسىزلىقلىرى و تىبىرسىزلىكلىرىدور.

محمد عىدەنك: «و لىكن دىنا قد اردت صلاحه - احاذر ان تقضى عليه العمائم» دىگان سوزىنك هم دە متفكرىندىن بولغان بر ادبىمىزنىك (۱): «چالمايى عواملر آرتىدىن ايبهروب بارا طورغان مسلمانلرنك يوللىرى ايكى گە ايرلا: برىنك باروب ترلە چك يورى فقيرلك و ايكنچىسىنك ترلە طورغان يورى دە دىنسىلك» دىب قىلغان حكىمىنك سببى اوشبودور.

دىن ايچون قاينغرو، سوزدىن بىگرەك عمل برلە اثبات قىلنور. دىنلار لغىنە اوزىنك عمللىرى شهادت بىرمگان كشىنك دىنلار كورلوى نفاقلىدىن باشقە نرسە بولماز. باشقىلرنك اشلەپە و پالتو كىولرى، ساچ يتكروب دە تىباكو تارتولرىنى بىك زور گناە صاناوچى آدملر، اگرده اوز حاللىرىنى تىكشروب فارسەلر ايدى احتمال كە باشقىلردە كورگان عىبلرنك اون مثلىنى اوزلرنە تابارلر ايدى.

اسلام يورتىنى دشمنلردىن مدافعه قىلوچىلرنك طوب طوغرى جنت اعلاگە كىتە چكلىرى وعدە ايتولگان ايدى. هر تورلى نفس مرادلرى تابلوويند، خور و غلمانلر ايله كىيف و صفاقىلورلىرىنە محكم ايمان كىتورلىرى و شونك ايچون دە هر كىمدىن آلدە باروب اسلام مەلىكىتىنى مدافعه قىلوچى لازم بولغان مللر، خواجەلر، شىخ و ايشانلردىن برگە ذاتنك دە بالقان صوغشلىرىنە بارماولرنىن حتى شەھىدلرگە جنازه اوقور و ايمان تلىقن ايتار ايچون دىنى رىئىس (۱) يوسف ائىدى آتورا.

تا بلمى زحمت چىگۈلردىن تور كىيا غزىتەلىرى كوز ياشلىرىنى توگۈب يازدىلەر. مشهور ژورناللارنىڭ بىرىدە اوشۇمۇ جەملە بار: «مرغش ياندىغى ص. غشە توركلرنىڭ جەنم روشندە اوت باودرولرىنە قارامى، بلغار پاپاسلىرى قوللارنى تىرىلەر كوتاروب صفارنىڭ آل طرفلارنىە يورىلەر و: «اى عسكلر! آل كزده اوجماخ بىرلە استانبول كوتوب طورادر، قايسى غنە بولاسدە بختيارسىز!» دىب قزدرالر و دىمىلەر ايدى. اما مسلمان عسكرىنى تشجىع قىلوب طوررغە و تكىمر تاوشلىرى بىرلە دەشت سالورغە، «انا فتحنا لك فتحا مبینا لیغفر لك الله ما تقدم من ذنبك و ما تاخر و یتم نعمته علیك و یهدیک صراطا مستقیما و ینصرک الله نصرًا عزیزا» آیت شریفهسىنى بلند آوازلىر ایلە اوقورغە تیوشلى بولغان بىزنىڭ علمای كراەمز استانبول و باشقە شەرلردە، قهوه خانەلردە بطل باتالر، اوج تىنلك طورمى طورغان مسئلەر حقندە بر برى ایلە نزاغلاشالر. رمضانە كونه حصول بولور ايكان؟ دىب كوبرەك توشرو حقندە پلانلار قوروب شغللنەلر ايدى.» «دىن بتى، خراب بولق!» دىب يوروجى شریعت ایستىزلارنىڭ نىندى آدملر ايكانلىگى اوشۇمۇ حاللردىن معلوم بولورغە و اوزلردى دە اوز عىبلرىنى بلورگە تیوشلى ايدى. لىكن انسان كوزى، اوز عىبنى كورودن صوقوردەر. شونك ایچەن بە دیندار و تقوى شعار آدملر مسلمانلارنىڭ مغلوب بولولرىنى تور كيانك آورو بادن قوولويىنى آفیسارلارنىڭ دىنسىز و دهرىلىكلرىنە، پاشالارنىڭ ماصونلقلرىنە حمل ایتلەر و شوشى فكرنى عوام واو باشلر آراسینه اشاعت قىلوب طورالر. «قتل الانسان ما اكفره».

دىن عالملىرى اگرددە اوزلرىنى اصلاح ایتسەلەر، رسول الله ارشاد قىلغان يولدن كىتسەلر دىنسىزلك اوز اوزندن بته چكلر. موندە هىچ شىبە يوق. بر صومنى صاقلار ایچون يوز صوملىق عقل كیرهك بولسە قىمتى تقدیر ایتلودن يوقارى درجەدە بولغان «دىن» نى صاقلار ایچون دىغى دە كوبرەك عقل كیرهك بولور. خىلقلرنى تل و فلم ایلە سوگو، استىزا و مسخره قىلو، آللارنىە و آرتلارنىە كولو سىبىندن دىن صافلانماز.

ترسم نرسى بكعبه اى اعرابى

ابن ره كه تومىروى بتر كىستانست.

طبیعی و خالص بولغان اسلام دىنندە علملى و عقللى آدملر استىبعاد قىلورلق بر اش دە يوق. اگرددە آگا ایدرگان خىلقلردە كىلشمەگان نرسەلر بولسە مونك عىبى اسلام دىنندە توگلدەر.

اوشبو عصر عالملى طرفندن «عقل دىنى» اسمندە بىر دىن تۈزۈلگەن
 ايرى. صوڭ وقتلاردا «اسلام دىنى» ايله «عقل دىنى» نى تفتيش ايتوچىلار
 آراسىندا بعضىلار: «اگرده عقل دىنى، اسلام دىنىنىڭ آلتماغان بولسە اول
 وقتدە ھىچ شىئە يوق، اسلام دىنى عقل دىنىدىن آلتىشىدا» دىيىپ دعوى
 قىلىدىلار. بۇ سوزنىڭ معناسى معلوم، ايضاح قىلغۇرغە حاجت بولماسە كىرەك.
 «فارقىم وچەك للدين حنيفا فطرت الله التى فطر الناس عليها لا تبديل لخلق الله
 ذلك الدين القيم ولكن اكثر الناس لا يعلمون» (روم . ۲۹).

بۇ اورۇندە «اوڭلار»، «صوللار» و «معتدللار» دىيىپ تەبئىي قىلغۇلار
 «دىنى» چەتتىن قىلىنەنە طورغان تەبئىي بولۇپ، مۇنلارنىڭ سىياسەت ايله
 قىلغۇلار مۇناسىبەتلىرى يوق. مۇندە ذكر ايتولگەن اوڭلارنىڭ روسىيەدە بولغان بىر
 قىسمى، اوزلارنىڭ اوصاللىقلىرى سېلىنىپ بولماسە نادانلىقلىرى سېلىنىپ اوزلارنىڭ
 باشقىلارنى سىياسى صوللارغە مۇرادىق دىيىپ يۈرتۈلۈرى و «قىلار» دىيىپ تەبئىي
 قىلغۇلار و خصوصا مسلمەنلارنىڭ اجتماعى و اقتصادى، علمى و ادبى اشلىرىنى
 تۈزەتۈرگە طرەشۈچى معتدللارنى سىياسى معناسى بىلەن بولغان «اتحاد اسلام»
 قۇرغۇسىدىن قىلغۇلار ھۆكۈمەتگە سەھىيە قىلغۇلار سېلىنىپ صوڭ وقتلاردا بىك
 كۆپ فلاكتلار و فېجىيە واقىئەلەر بولدى. تارىخ يازغۇچىلار بۇ طوغۇرۇدە شەيد
 مفصل مەلۇمات بېرىلەر و مۇتلەم ادملاردا عدل مەھكەمە خۇبۇرۇندە اوز ھەقىقىتى
 طاب قىلغۇلار و عند الله تەجەمەل الخصوم.

(۳۶) اسلام شەرىئەتى، مسلمەنلارنىڭ ادبى و اخلاقى چەتتىن
 «تەكافىل عەھمى» نىظامىيە تايىچ ايتىپ كىلىنىپ ھەر بىر مسلمەن مۇمكىن قۇدر
 مەنكۇر قاعدەنى يۈرۈتە كىتىرۈ ايله مەكفۇر.

آدم بالالارنىڭ قىسمىلىرى مۇخلىف بولۇپ دۇنيادەغى بىخ و طالغۇلار نامەن
 ايتولماشۇر. بۇ كۆن باي بولغان بىر كىشىنىڭ ايرتەگە بىر آچە سز فالووى
 و بۇ ساعىتدە تېمەر و تاش. كىسەب او طوروچى بىئادىنىڭ بىر ساعىت صوڭۇندە،
 بىر اوزەرنىڭ كۆچىدەن مەھروم بولۇپ ياتووى مۇمكىن. شۇنىڭ ايتىپىن اسلام
 دىنى، مسلمەنلەر ھەتتى بىن آدم بالالارنىڭ آراسىندا بىر «تەكافىل عەھمى» قاعدەسى
 تۈزۈپ شۇنى رەھىيە قىلغۇ قىلىپ ھەقىقەتدە فرمانلار بېرىمۇشۇر. انسانلار، خصوصا مسلمەنلەر
 اوز چىنىدە شۇنىڭ مەدەنى و معنوى ضرر بېرىلۈرۈندەن امىن بولغۇرغە، شەقا

و فلاكت ساعتارنده بر برينه ياردم بيررگه تيوشلپلر. صوغه باتوچيني كور وچيلر
 كه ممكن قدر شول آدمى خلاص قىلور ايچون سعى ايتو فرض بولوب:
 «مينم نى اشم بار؟» ديب طورغە حقلرى يوقىر. «تكافل عومى» ايشته
 شوشندى اشلردن عبارتدر. بو قاعده، يالكىز شريعت نظرندن غنه توگل بلكه
 عقل نظرندن ده لازمدر.

بايلرنىڭ فقيرلرگه، سلامتلىرىنىڭ چىرايلىرگه، نايغوسىزلىرىنىڭ قايغولىرىغە،
 كوچىلىرىنىڭ كوچىسىزلىرىغە، فرصتلىرى بارلىرىنىڭ فرصتسىزلىرىغە اعانت قىلورغە
 تيوشلى بولورلى، اوشنىڭاقى بلمەگان آدملىرگە علم اوگرەتو و تربىيەدن محروملىرگە
 تربىيە بىرو، عالم و تربىيەلى كىشىلر اوستىدە بورچ سانالولورده اوشبو «تكافل
 عومى» نىڭ مصداق و نتيجه لرنىدۇر. فقيهلر طرفىدىن «فرض كفايه» ديب
 سويلەنە طورغان نرسە لرنىڭ كۆبىسى اوشبو «تكافل عومى» جەملە سىندن
 ايكانلىقى معلوم.

دنيادە انسانلرغە كىلە طورغان بىختىسىزلىكلرنى، قايغو و فلاكتلىرىنى، آه
 واهلىرىنى بىر تىرىك آدم بالالىرىنىڭ قوللىرىدىن كىلە طورغان اشلر جەملە سىندن
 بولماسىدە، بىر آز يىگىللەشدىرو مەكلىدۇر. «تكافل عومى»، ايشته اوشبو مشقت
 و زەھمتلىرىنى بىرگەلب كوتارشىمك و اورتاقلاشمىدىن باشقە نرسە توگل. ياخشى
 اشلرگە دلالت ايتو و بوزوق نرسە لردن منع قىلو، مادى و معنوى صورتدە
 تەۋون و تناصر اوزىرىدە بولو ھەر بىرى «تكافل عومى» ئىمەللىرىدۇر.

بىزنىڭ بو كۈنگى مسلمانلارنىڭ اجتماعى و اقتصادى، دىنى و ەمرانى
 حاللىرىدە مەنسەپلىرى مەككەم بولو سىبىدىن «تكافل عومى» قاعىدەسىدە تايىغ بولغان
 نرسە لرنىڭ بعضىلىرىدىن بو ىردە آيروم صورتدە بحث قىلورلى. موافق كوردىك:
 جمعيت خىريە. بو كۈنگى دنيانىڭ بىتون سوداسى، صناعت و ەنزىلىرى، كسب
 و كارلىرى فردلر قوللىرىدىن چىقوب جماعتلر قوللىرىدە كوچىب طورغانلىقى معلوم.
 جمعيتلر بىرلەش اش اشلەو، مادى و معنوى كوچىلىرىنى بىرگە ئوشو و اقىنلار ھىم
 استىدالدىرغە كۈرە خىمتلىرىنى بولاشو بولغانلىقىدىن بىك بىركاتلى نرسەدۇر. يالكىز
 يالكىز بولدىقلىرى حالدە يوز فرد اشلى آللى طورغان بىر اشنى اعضالىرى
 يىكرومى كىشىدىن عبارت جماعتلرنىڭ اشلى آلولىرى تىجىرەلر ايلە اثبات ايتولەشدىر.
 كسب و صناعت حقىدىقى جەتلىر اوشبو درجەدە فائىدەلى و بىركاتلى بولسە
 انسانلر طرفىدىن اوز چىنىسلىرى و اوز طوغانلىرىنىڭ مشقت و فلاكتلىرىنى
 بىبارر ياكە بىر آز يىگىللەشدىرر ايچون تاسىس ايتولە طورغان «جمعيت خىريە» لىر

بېگرەك دە فائىدەلى بولسە كېرەك. بىرەنڭ مالى بار لېكىن آرتىدىن يۈررگە
 اقتدارى ياكە وقتى بولمى، ايكنچى بىرىنڭ قىرتى و وقتى بولا لېكىن ياردىم
 ايتارلك مالى بولمى، بىرە و اوزىنڭ خىرىنى ايرىشدىروب آخرت سىرمائەسى
 حاصل قىلورغە يۈرسەدە مستحق آدمىنى طوغرى كېترە آلمى، مستحق آدملىرىنى
 بلوچىلار بولسەدە خىرات صاحبلرىنە تاوشلرى باروب يېتمى. ايشنە «جەمىت
 خىرىە» لردە هر تورلى آدم ايچون خىمت كە اورن بار و هر كىم اوز تىرەسىنڭ
 احوالىنى آڭلاتورغە مەكن. مونڭ اوستىنە «جەمىت خىرىە» لر هم حكومت
 هم دە اعضاءلر كانتورلورنە طوردىغىدىن آقچە و بايلىقلرنڭ تلى بولماولرى
 عادتا نامىن ايتولمىشدر. كوپ آدملر بولا لياقتىز كىشلرنڭ اوست اوستىنە
 آلد اولرى سېملى تعاون و تىمىسردن بتونلاى بىزەلر و هر بر قول صوزوچىنى
 مسرف و ارەم تاماق حساب قىلەلر. جەمىت خىرىەلر ايسە بو كېى خطرەلردن
 سلامتدر. جەمىت خىرىەلرنڭ آلد اولرى مەكن بولسەدە عاڭدە موندى اش
 بىك سىرەك بولا ياكە برده بولمى.

تربىەچىلرى بولماغان قارتلىرى (ايرلر هم خاتونلىرى) تربىەلەپ طونەق،
 يتىم بالالارغە دىن و اسلام ادبلىرى اوگرەتكەن صوڭ، بوزوق يوللارغە كررگە
 مجبور بولماسونلر ايچون رزق سېمى ايتوب برر تورلى هنر اوگرەتمەك «تكافل
 عەومى» قاعدەسىنە كورە فرصتلىرى و قدرتلىرى بار مسلمانلر اوستىلرىنە
 يۈكلەنەشدر. حاضرندە بو اشلرنى بورتور ايچون باغادىلنى، پىرىوت و هنر
 مەكتىلرى كېك يېڭلر اصوللر بار. طوتلغان مىسرفلر، قىلغان خىمتلرگە نىسبەت
 ايلە آرتق فائىدەلر كورر ايچون اوشبو اصوللرنى قبول ايتو لازىمدر. بو
 اصوللرنى ياخشى اداره قىلو، مىليونىرلىرى قولە بولغان بارماقلر سانىنە دە
 يتەگان بىر روسىە مسلمانلرى ايچون يالىڭىز «جەمىت خىرىە» لر سېمىدىن گنە
 مەكن بولاچقدىر.

موندىن صوڭ هر تورلى قوملر بر برى ايلە آراشاچقلىرى و مەخلف ملتلر
 بر يورت كىشىلرى درجەسندە فاتوشاچقلىرى معلوم بولدىغىدىن يتىم بالالارنى
 تربىە ايتەك، ازلارغە هنر و صناعتلر اوگرەتوب تحصيل معاش يوللرىنە
 توشىمەك عادىدىن طش اھمىت كىسب ايتسە كېرەك.

دىار مصر مەفتىسى مەھكەمە خىرىەلرنىڭ «الماعون» سۈرەسىنىڭ
 تەفسىرنە يازغان سوزلرنىڭ مضمونىنى، آز ماسبەت ايلە بو ىردە كوچرونى
 موافق كوردەك. مەفتى خىرىەلرى اوشبو مضموندە سوز سويلەيدىر:

دنياده بولغان انسانلرنىڭ كۈبلىرى اوزلرئنى دئىلى حساب ايتەلر ،
 آخرت يەرتندە وعدە ايتولگان ئوابلر ايله مشرف بولچقلىرىنى ھەمدە اوزلرئندىن
 باشقەلر (خصوصاً آنلرغە مخالف مسلەككە بولغانلر) نى مردەد و مظلۇللردن
 دئىب ظن ايتەلر . اوشبە دەوالرىنە دلئل ايتوب اوزلرى منسوب بولغان
 دئىلردە كى مشقت گە مفضى بولماغان بعض بر رسمى عمللرنى قىلۇلرئنى
 (گرچە اخلاصلرى كەمل بولماسەدە و كوگىلرئندە اثرلارى كورلماسەدە) دلئل ايتەلر .
 حالوكە رسول الله زماندە عى نصارا و يھودىلردە اوزلرئنى دئىلدار حساب
 قىلەلر ، موگا دلئل ايتوب دە اوزلرئنىڭ اوز دئىلرنچە نماز اوقۇلرئنى ، روزە
 طوتۇلرئنى دلئل ايتوب كورساتەلر ، اوزلرئنى مسعود و الله ناشمە حرمئلى
 آدملردن صامبلر و مخالفلرئنى شقى ، ضال و مذل دئىب بلەلر ايدى . شونىڭ
 ايچون الله تعالى دئىنسزلىر كىملردە و دئىلبلر كىملر ايكانلىكى ھفندە بىك
 آچىق بر ميزان كورساتدى . ھر كىم اوزئنى شوشى ميزان ايله دلچارگە ،
 مجرد اوز بلدىكى ايله اوزئنىڭ سعادتدە (دئىلى) بولۇوى و مخالفلرئنىڭ
 شقاوتدە (دئىنسز) بولۇلارى ايله ھكم ايتمازگە ، ظاعرى و رسمى نوسەلر كە
 قناعت ايتوب مغرور بولمازغە تئوشلى .

الله تعالى حضرتلرى : « دئىنسزلىر كىملر ؟ » روشنە بئىرلگان سؤالغە :
 « ياردم سوراوچى يئىملرگە ھقارت كوزى ايله قارارلر ، آنلرغە قاتبغاق
 و جفا قىلۇلر ، مسكىلرئنى طويدرر ايچون باشقەلرنى قزدرمازلر » دئىب جواب
 بئردى . موندن ايسە : « دئىلبلر كىملر ؟ » دئىب بئىرلە چك سؤالنىڭ جوابى :
 « يئىملرگە و مسكىنلرگە شفقئلى و آنلر ايچون قايفروچىلر » دئىب جواب
 بئىرلەك لازم بولادر . ايشتە دئىنسزلىر كىملردە ، دئىلبلر كىملر ايكانلىكىنى
 بلور ايچون الله تعالى طرفندىن كورساتولگان « ميزان » اوشبودر (دئىنسزلىر
 بئىرلە دئىلبلرنى تېكشروچىلرنىڭ قوللرنە شوشى ميزان مطلقا بولۇرغە تئوشلى) .
 « يئىم » سوزئنىڭ لازىمى معناسى آستىنە ھر بر ضعيف و محتاج كرديكىدىن
 يئىملرنى احتقار قىلۇچىلر و آنلرغە التفات ايتماوچىلر بتون ضعيفلر ھەمئىتىنى
 احتقار قىلۇچى بولۇب تابولالر . شونىڭ ايچون « دئىنسزلىر كىملر ؟ » دئىگان
 سؤالنىڭ جوابى : « اوزارئنىڭ بايلقلىرىنە ، كوچلرئنە تايانوب باشقەلرنى كىمستوچىلر »
 دئىمەك بولادر . لىكن بر كونللك آشارئنە بولۇچى آدملر « مسكىن » ھەملەسئدىن
 بولمىلر . قولندىن كىلە طوروب آندى كشىلرگە اعانت ايتماوچىلر بو آيتنىڭ
 ئھدئدى آستىنە كرمازلر .

صدقه فضیلتلری بیان ایتولسگان بر کونده . طمع قیلو و کسب که کوچی
 بیته طور وب کشیلردن صور اونک حرام ایکانلیگی ده اعلان قیلنغان ایدی . اهل
 بولماغان آدملر نك قول صور ماز لقلری تامین ایتولسگان زمانلرده ، نیندی گنه کشی
 صور اسه ده کسب که کوچی یتماوینه و مضطر بولعاننن صوڭ صور ارغه مجبور بولوینه
 حمل قیلنوب صدقه دن فائده دن باشقه نرسه احتمال طوتولماز ایدی . لکن صوڭ
 وقتلرده اهل بولماغان آدملر نك اصل صدقهغه اهل بولوچیلر نك الوشلرینه کرشولری
 و آنلرغه مضایقه قیلولری ده کورلور گه باشلادی . شونک ایچون تلهسه کیم گه
 وتلهسه نیندی گنه و قدره بولسده صدقه بیرونی مطلقا فضیلتلی و ثوابلی اش دیب
 بلو . «صدقه» سوزینی سؤ تصرف قیلو و شارع مقصودنن چیت که چیقو بولسه
 کیرهك .

قرآن کریم : « و آت ذا القربی حقه و المسکین و ابن السبیل ولا تبذر
 تبذیرا » (بنو اسرائیل ۲۸) دیب بر آیتده هم امر هم نهی ایتمیشدر . مسلمانلر نك
 اخلاقلرینی بوزارلق ، حسیاتلرینی اولدرلرک ، عهبت و عیالرینی تلف قیلورلوق
 روشده بولغان بیرولر «تبذیر» گه کرهچکلرنده بزنک شبیهه مز یوق .

اوشبو زمان مسلمانلر نك شریعت قاعدهلرینی ملاحظه ایتمکسزین صدقه
 اوله شولری ، اسلام دنیا سینک فلاکتینه ، اخلاق بوزولوب اقتصادی و اجتماعی
 حاللر نك توبان کیتولرینه سبب بولوب طورغانلوق معلوم . کسب قیلورغه و هنر
 اوگره تور گه مستعد بولغان عائلهلر نك صدقه برله معیشت ایتولری . بالقاولوقغه
 عادت ایتولرینه و عزت نفسلرینی آیاق آستینه سالوب نابتاولرینه سبب ایکانلیگینی
 آڭلاوچیلر بولسه کیرهك . بو اشلر نك فائدهسز بولولرنده شمهه یوق .

مادی و معنوی ، دینی و دنیاوی هر کتلردن یالانغاچ بولعان حاله ، نکیه لرده
 جیولوب یاتولرینی ، مبارک اورنلرده خلق حسابینه اوله رق «مجاور» اسمی کوتاروب
 طورولرینی ، ایزگولر چیشمه لری و اولبالر قمبرلرینی و شونلر قیبلندن بولغان
 نرسه لرنی مسلمانلر آراسینه قرآن کریم طوغدرمادی و حدیثلرده اوگره تمادی
 بلکه آنلرنی طوغدرغان نرسه اصولسز روشده بیرله طورغان «صدقه» لردر .

قرآن کریم تراویح نواز لرنده و میتلر اوستلرنده آقچه ایچون ختم ایتوله ،
 مولود بایرامی آقچه ایچون یا صالا ، اولکلر اوستنده تهلیللر ذکر و تسبیحلر
 اوشنداق تبارک و یس سوره لری آقچه ایچون او قولا ، جنازه لر آقچه ایچون
 اوزاتولنا و میلیونلر نك قمبرلرینه مکلر ایله خلقلر آقچه ایچون جیولا ، مبتلر نك
 اوج هم یدی ، قرقلری ویللیری کبی رسملر آقچه ایچون توزوله ، بدل برله حج گه

آفچە ايچون بارولا وھلم چرا . لىكن الله تعالى رضالغى وحقىقت حالده مبتلرنگ فائىدەلەنولرى ايچون بىر تورلى ايندگولك قىلمە درمى ؟ بلوچيلر بولسە مرحەمت ايتوب اوشبو سؤالغە جواب بىررار .

صدقلەرى سىبىلى مسلمان بالالارنىڭ كىسلەردىن قالولرىنە ، يالقاوانولرى ياخود قاباقلرغە كرولرىنە سبب بولوچيلرنگ «اىم» گە «عدوان» گە ياردەم بىروچيلر بولولرىنە شىبە يوق . اڭ فضىلىتى صدقلەر ونتىجەلەرى حقنە اوست كە مسئوليت توشمى طورغان احسان و اعانتلر ، يتىم و فقرا بالالارىنە آخرت و دنيا كىرەكلەرىنى اوقوتقى و اوقوتقى ، دنيا دە طورر ايچون لازم بولغان ھىزلەرنى اوگرەتمەك ، آنلرنگ دنيا دە آدم توسلى ياشاولرىنە سبب بولورلىق خىمتلەرنى قىلمىقن عبارتەر . موندە شىبە ايتەزگە تىوشلى .

حضورىنە كىلوب نرسە صوراعان بىر صحابەنگ رسول اكرم حضرتلەرى : «ايسكى صرما ايله ، صو ايچە طورغان صاوتى بارلغىنى بلوب شول نرسەلەرنى مزايىدە (تورغ) ياصاب صاندى و ايكى درھم آفچە حاصل بولدى . بىر درھم گە بازاردىن بالتا آلدىروب اوز قولى برلە ساپلادى و صحابەگە بىروب : «بو بىر درھمگە برلە جەامەتكىنى طوبىر ، بو بالتا برلە تاودن اوپون كىسوب كىتروب بازاردە سات ، اونىش كونسز بىزنگ يانمىزغە كىلوب يورمە بىلكە اشكە بول!» دىدى . صحابە كىندى دە ھەر كون تاودن اوپون كىتروب صاتا طورغان بولدى . اون درھم آفچە جىوب اوزىنگ و عائىلەسىنگ اوست . باشىنى بوتايىدى ، اشارلەرىنە حاضرلەدى . اوز حضورىنە كىلدىكىمىن صوڭ رسول الله حضرتلەرى مونكە حالىنى صوراشوب بىلدى دە : «موندە باخشى اش بەلدى !» دىب شادلىق اظهار قىلدى . اوقوچيلرنگ كوپسى احتمال بو واقەنى عادى بىر اش صانارلار ، ارنىق اھمىت بىرمازلار . بىز اوزمىزدە مونى «تنبىھ الغافلین» كىتابىدە توگل بىلكە آندىن اعمادى صانالا طورغان «كتب ستە»نگ بعضىلەرنە كورە طوروب دە اھمىت بىرە آلمىغانمىز . تقدير ايتە بىلمەدىكەمىز حالده نىچە دفعەلەر كوزدىن اونكار گانمىز . بىزنگ قاشمىزدە بىر نرسەنگ اھمىتى و فوق العادە بولووى ايچون زان زاق روسسو ھم ۋولتر مئالندە حكىملەر سويلەگان ، مورسفى و تولستوى كىبى عالماش اشلەگان بولورغە تىوشلى . اگر دە گىرمانىيا ايمپراطورى بىر تىلەنچى گە : «موندە شوشى بالتا ايله اوپون ياروب بولسە دە آفچە تاب ، بولاي صوراشوب يورو موافق توگل ، سىن سلامت كىشى !» دىب بىر بالتا ساپلاب بىرگانىنى ايشتەسەك بىزنگ قاشمىزدە بىلكە اھمىتى بولور ايدى . لىكن مذكور صحابە واقەسى بوكون توگل بىلكە بو

كوندىن مۇڭ يىل مۇقىم ايدى، «بېرلىن» شىرنىدە توڭل بىلكە بىدويلەر مۇركىزى بولغان «مىدىنە» دە ايدى. شولاي بولسىدە تىلەنچىلىكنى ئازايتۇرۇشقا بۇ كۈنگى خەلق تاپقان چارەلەرنىڭ ئىككىنچىسى ايدى. تىلەنچىلىكنى ئازايتۇرۇشقا بۇ كۈنگى كوچى ايلە ئاچقە تابو يولىنى بىلدىرگە، كىسب لىتىدىن تىم آلدىرغە، مۇنىڭ اىچۇن دە فۇقىرلەرگە يول كۆرسەتۈرگە كىرەك. «سۇراشۇب يۇرۇمە، اشلە!» دىگان سۆزنىڭ گىنە فائىدەسى يوق. رىسول اللە ماجراسى شۇشى نۇرسەلەرنى يىرىنە كىتۈرۈدىن عىبارت بولدى.

«اۋرۇنۇرغ» شىرنىدە بولغان مۇسلمان جەمئىيەت خىرىيەسى اۋشۇ يىلدە بۇ شىرنى مۇكتىبى ئاچۇب بىتىمىلەر، فۇقىر بالالارنى جىيۇب شىرنى اۋگۈرەندەرە باشلادى. مۇسلمان جەمئىيەت خىرىيەسىنىڭ اعضاءلىرى وخصوصا شىرنى مۇكتىبى حۇقۇدە ئايرۇم خۇمىتلەر كۆرسەتۈرۈپلەر دە رىسول اللە اشلەنە مۇوافىق شىرنى بۇ فۇقىر بالالارنى وىتىمىلەرگە بالتا سۇپلا بىرىدىلەر دە ئاچقە تابو يولىنى دە اۋگۈرەتلەر وىحال تىللىرى ايلە: «ايدىنى مۇنىدىن سۇڭ سۇراشۇب يۇرۇمە كۆز و خۇلىغانلىق يولىنە كۆرە كۆز، بۇ سۇزگە ياردەمچى و خىرىيە خۇمىتى» دىب سۇيىلە، مۇكەلدەردى. بۇزۇر، مۇكۇلر ايلە تىسبىخ ايتۇرۇپلەر و نۇقل نۇمۇزلر اوقۇب نۇقل خۇمىتلەرگە يۇرۇپلەر اىچۇن شادلانۇدىن مۇقىم رىسول اللە خۇمىتلەر شۇشۇنى جەمئىيەتلەر اىچۇن شادلانۇش كىرەك. اىمىدەز شۇلايدىر.

مۇسلمانلارنى تىلەنچىلىكنى، يالقاۋلىقنى، كىشىلەر اۋستىلارنى سالىنۇب تۇرۇدىن قۇرۇتلەر و مۇتلۇب بولۇش رىسول اللە يوللىرىنى اۋگۈرەتۈ كىرەك. اگۈر دە بۇ كۈنگە قۇر بۇ اشلەنە غۇفلت ايتۇرۇلغان بولۇش شۇل عادتتى بۇ كۈندىن باشلاپ يۇرتۇرگە تىيۇشلى، وقت بىتۇنلاي اۋتۇكانى يوق.

مۇسلمانلار اراسىدە خىرىيەلىكنى، يالقاۋلىق و شىرنىلىكنى، اشلەنە و ايسرۇكلەكنى كىم تۇر اىچۇن فائىدەلى چارەلەرنىڭ بىعضىلەر شۇنلاردى: (۱) سۇقە-لارنى نۇظامسىز توڭل بىلكە اسلام مۇقۇدەنە مۇوافىق رۇشۇدە و بىكۈرەك دە عەمۇمى اشلەرنى وىملىت كە فائىدە بىرەچك اۋرۇنلارنى كۆزە تۇب سۇرۇف ايتۇرۇ. گىناھ اۋرۇنلارغا سۇرۇف ايتەۋولۇرى، مۇظىر وىحالە بۇلۇلۇرى و سۇرۇوانى اۋزۇلرى اىچۇن كىسب ايتەمەكە-نۇلكلرى مەلۇم بولغان مۇستىحق ادمەلەرگە اۋز سۇقەلارنى بىرۈدە شىرنى اىچۇن اختىيار بولۇش دە شۇندىن اۋرۇتۇب فالغانلارنى خۇسۇسا مۇيتىلارنى دۇفن و قۇتلارنى و جىناھ اۋز ايتقان كۈنلردە تار اۋتۇلاچق سۇقەلارنى، شىرنى كىنۇرۇلۇر و رۇبىزىيە اۋستىنە بولغان و شىرنى جىسابلارنى، دىقۇرلارنى نۇظامغا مۇوافىق يۇرۇشە تۇرۇغان «جەمئىيەت خىرىيە» لار و اىسپەسى ايلە سۇرۇف قىلۇرغە تىيۇشلى. (۲) فۇقىرلارنىڭ بالالارنى

و يتيملرينى ابتدائى درجه سنده گمه بولسده اوقوتو، دينى و دنياوى كيره كلرينى بلدرو و برر تورلى معيشت يولى ايله آشنا قيلو. (۳) فقيرلرنىڭ اير و قز بالالرى ايچون هنر مکتبلىرى آچو. (۴) برر تورلى اش اشلەرگه کوچلرى بولغان فقير طول خاتونلر و ايرلرگه موافق اشلر تابو، لازم بولسه قول عنرلرينه مخصوص ماشينه لر آلوب بيرو. (۵) ياردمچيسز قالغان فارتلرغه مخصوص بريوتلر آچو. (۶) فقيرلر ايچون مخصوص و اوچوز فاطرلر حاضرله و وعهوما آنلرنىڭ معيشتلرينى ييگىل يوللرغه قويو.

بو اشلرنى اشلهو، رسمى صورتده دوام اينه طورغان جمعيت خيريهلر ايچون ممكن خدمتدر. فقط جمعيتلرگه ياردم قيلورغه، بولشلق ايتارگه، ممكن قدر صدقه لرنى بر قولخه جيارغه و تدبير برله صرف قيلورغه غنه كيرهك. بوش اشلى و هر تورلى مسؤوليتلرينى اوز اوستلرينه آلوب، بتمون خدمت لرينى اوز خدمتلىرى روشنده قيله طورغان «جمعيت خيريه» لر بولغان يرلرده، زكات اوله شو اسمينى چيقاروب ده رمضان آيلرنده فاره چاو كه تور كمى قيبلىدن آلاما كيولى مسامانلرنى اوراملرغه، قابقا توپلرينه جيوت طونوچيلر نىڭ اشلورى، بزنىڭ آكلاموزغه كوره اسلام دينينه طوغرىدن طوغرى جنابت بولماسده بالواسطه جنابتدر.

الله تعالى بايلىق بيرگان بولسه، قرآن كريم و اچب صدقه لرنى فقيرلرگه تابشرغه بيورغان بولسه موندن مقصود آنلرنىڭ هميتلرينى و حساسلرينى اولدرو، نله نچيلىك تعليم ايتو، اخلاقسز لقلرغه سبب بولو توگل بلىكه سقالتدن قور تولدرو، فلاكتلرگه توشولرندن صافلاو، ذلت ديگزلرينه باتورماز ايچون قوللرندن طوتودر. قزو اش و قتلرندن، اشلهب آقچه تابا طورغان خلقلارنىڭ كسب كارلرندن قالولرينه و خلقلرى يوز ولوغه سبب بولورلىق روشك اوله شنىگان صدقه لرنىڭ ضررلرى، فاگده لرينه برابر كيلووى شهبه ايدر. موندن مقصود «فلان» نى زكات اوله شدر!» ديب اسم چيقارو بولسه بو اش، هر تورلى دين و منهف، قبيله و نسلدن عبارت بولغان شجر خلقلرينىڭ كوز او گلرنده محمد (عليه السلام) امتينى سقبل و رذيل قيافتلر ايله اورام اورتالرنده، ميدانلرده تمثيل قيلوب كورساتودن باشقده ممكن بولور ايدى. مسلمانلرنىڭ يوز سوملىق شرفلرينى بر سوملىق صدقه برابرينه تلف ايتدرمك، اشلهب آشارغه يوز تورلى يول او گرده تو ممكن بولا طوروب كشى حسابندن تركك قيلورغه قوتورتمق، ياخشى اش بولماسه كيرهك. موندن بر قدر يىللىر مقدم، مطبوعاته ظاهر بولغان بر مقاله نىڭ خلاصه سيني

(آزغنه مناسبت كورلدىكىندىن) بۇ يردە كوچرونى موافق كوردىك . مقاله نىڭ مضمونى
اوشبو ايدى :

واق قوشلارنىڭ آزايووى ايگونلرگه ضرر بىره طورغان قورتلارنىڭ كوبايووينه
سبب بولغانلىقتىن انسانلار ايچون ضررلىدر . شونىڭ ايچون گيرمانيا حكومتى واق
قوشلارنى اولاو و بترودىن نظام بىرلە منع ايتدى حتى غزىبەدن مصرف طوتوب
اورمانلردە واق قوشلار ايچون اويالار ياصاتدى ، بىر هفته اوتار اوتمازده شوشى
اويالار قوشلار ايلە طولدى .

لىكن ، قوشلار ايچون اويالار ياصاتو تىببىرىنە گيرمانيا مطبوعاتى قارشى
كىلوب : «قوشلار ايچون اويالار ياصاتو، آنلارنى يالقاولق غە اوگرە تەدر، موندىن
صوڭ قوشلار اوزلرى ايچون اويالار ياصامازلر بىلكە حكومت گە اشانوب طورلر،
اشلىكلى بولغان قوشلارنى بو روشدە باشقەلرنىڭ اوستلرىنە صالحنوب طوروغە
و يالقاولق غە اوگرە توگە سبب بولمق مونلار ايچون چىنايت قىلودر» دىيىلر .
احتمال مطبوعاتنىڭ بو سوزلرى لطيفەدن عبارتدر ، شولاي بولسە دە عادتنىڭ
اخلاق غە تاثير قىلووندى شىبە يوق .

دىيادە ايكيوز ايللى و ايكيچى روايت كە كورە اوچىوز مىليون مسلمان بار .
اگرە مونلردىن عالملىر ، سوداگر و اشچىلر ، هنر مند و ملالار ، خواجە (سىن)
و ايشانلر ، مرثىيە خوانلر و تراويىضە قرآن ختم قىلوچىلر ، تكيە لردە ياتوچى
و مچاورلر حقدە آيروم آيروم لىكن درست بىر حساب بولسە ايدى اوشبو ايكيوز
و اوچىوز مىليون مسلماننىڭ نى قدىسى اوز كىسبى بىرلە و نى قدىسى دە باشقە
لرنىڭ زحماتلىرى ايلە ياشاولرى معلوم بولور ايدى .

اشانچلى خىبرلرگە كورە يالىكز بىر «بخارا» شەرنە گنە چالمالى اون ايكى
مىڭ مەفت خور (خدمت ايتەمىچى گنە كىشى اوستىدىن آشاب ياتوچى) بار . شوڭا
قىياس بىرلە باشقە شەرنلرنىڭ حاللىرى دە بىر آز بلنور .

بو يردە : «مسلمانلر، نى ايچون اوز رزقلىرىنى اوزلرى تابار ايچون
طرشمىلر و نى ايچون باشقەلرغە يوك بولوب طورالر؟» دىب بىر سؤال كىلور .
مونىڭ جوابى ايسە : «گيرمانيا دولتى ، قوشلار ايچون اويالار ياصاتووى قىبىلىدىن
مسلمانلردە بوش و زحمتسىز آشاوچىلر ايچون هر تورلى يوللار حاضرلەب بىرەلر ،
مادام كە بوش آشاتوچىلر بار ، بو خىلقلر ، نى ايچون مشقت تارتوب اشلەب
يورسونلر و نى ايچون ماڭلاي تىرلرىنى آغزوب زحمت تارتسونلر؟ بوش
آشاتوچى بولوب طورغاندە ، اش اشلەب يورو اعمەلقدر» دىمەكن عبارتدر .

برى شىڭلىك اورنبىنە اوطوردىمى، عوام و جاھل جماعت مونڭ اوينى بنا ايتەرلەر، پىچانلرىنى چابوب ايكونلرىنى اياڭلەر، بتون كىسبارىنڭ نتيجه لرىنى، خدمتارىنڭ يەشلىرىنى موڭا كىتەرلەر، حتى «شىخدر» دىب اوج دورت خاتون دە آلوب بىرەرلەر. آتاسىنڭ موندى سعادت قوچاغىدە سىمروب ياتوووينى كورگان اوغل (مخدوم) نى اىچون كىسب و كار برلە شىڭلىنسون و نى اىچون فزولردە پىشوب و صالحونلردە اوشوب ايكەمەك تابو يولىنە كرسون؟ آتاسى اولو ايلە گويا حكومت وليعهدى (پادشە ناسلىدنىڭ) قىيلىندىن آنڭ يرىنە اوطورادر، موندن سوڭ دنيا آڭا مسخر بولادر.

«شماخى» شىرى ياندى بر شىخ بار. مونڭ كتوچىلىككىن شىخ بولغانلىغىنى ھر كىم بلەدر. حاضرندە بو شىخ مىليونبىردەر. بو شىخ گە مىليونلر قايدىن كىلىدى؟ زاۋودى يوق، معدنى يوق، سوداسى يوق، بر يردىن مىراث آلغانى دە يوق. البتە شىخلىق سايبەندە حاصل بولدى. جانلى مخلوق - مونڭ زاۋودى، معدنى و ساتووويدر. آنلرنڭ طرىشولرىنڭ يەشى مونڭ آتاسىدىن قالغان مالى حكەمدەدر. بو «شماخى» شىخنى بىزلىر مثال ايتوب گە كورساندك. يوقسە اسلام دنياىسندە موندى شىخارنڭ حسابى يوقدر.

گىرمانيا عقلاسى قوشلر اىچون اوبيا ياصوفى مەقول كورمىلەر، يالقاولقە اوگرەنو بولادر دىب حكومتلىرىنە پروتبست ايتەرلەر، اما نى! بىزىمى؟ بىزلىر قىرلرگە، بىچون وسقىللىرگە، جناب رسول الله (صلى الله عليه وسلم) عادت شىرىقىسى و امرلىرىنە خلاف روشدە كون كىچروچى مەكە و مدىنە مجاورلىرىنە العباد بالله عبادت ايتەمز. بىزنىڭ قار اومز دە شىخلىر فوق البشر ماھىتىلردەر. خىلقلرنڭ بتون كىسبارى و خدمتلىرى، مونلرنڭ: «هل من مزىد؟» لرىنە ئەمال بىسىم بولغان قورصاقلرىنە توڭولەدر. بو باطل اعتقادىمىزنى، بو چوروك ايمانمىزنى، بو بوزوق اخلاقىمىزنى اصلاح ايتارگە قالدوچىلىرىنى، الله و رسولى اىچون نصيحت قىلوچىلىرىنى اكفار ايتودىن، «زندىق و دىنسىز» دىب سوگو و تحقيردىن اوبالەمىز.

اڭ ضعيف بر غزىتەنڭ سوزى اڭ كوچلى بولغان حكومت گە تاثير ايتە، شونڭ سببىدىن حكومت، مناسبسىز اشلىرىنى اصلاح قىلەر، اما مڭ عارف سوزىنڭ بىزلىرگە تاثيرى بولدى، نارا تاش غە چوپىرلىگان كوڭلەزگە حكەم يوروتە آلدى. حتى حق سوز برلە خطاب ايتارگە آدم دە قالمادى. بر حق سوز سويلەچى بولسە يوزىسى آنڭ قارشوسىنە چىقوب مىلى كورلمىگان تحقير و استىزالر ايلە ماقبلە قىلەرلەر. اى اهل اسلام! انسانلىق حرمتىنە و حق تعالى عشقىنە اكفار و تالعىنلرنى

قويڭىز! غرضدىن سلامت و محض اوز فائده كىزگە بولغان سوزلارنى تىكلابىڭىز! صلاح كىزى، غىبر كىزى سعادىتىڭىزنى كورساتوچىلارگە قىزماڭىز! قرآن شريف: «فبشر عباد الذين يستمعون القول فيتبعون احسنه» بىرور (سويىلەنەش سەزلىرىنى تىكلاب، گوزل و منفعتلى بولغانلار يىنە بوى سونغان بىدەلر مە سويىنچى بىر!). اكفار و تحقىرگە لزوم يوق. انسان كامل، سوزلارنىڭ ياخشىلىرىنى آلور، بوز و فلارنىنى فالدرر! «غل ما صفا، دع ما كدر».

بو سوزلاردىن مقصود بعضى بىر فردلر و شىخلىرىغە يا كە فرقه و حزبلىرگە تەبرىض توڭل، صدقە بىرو و آلونى منع ايتو و شو كادالات قىلو ھېچ توڭل. بلكە صدقەنى اولىگىدىن دە كىرەك بىررگە تېوشلى ايكانلىگىنى بىان قىلو و فقيرلارنىڭ دىنلارنى دىنلارنى تۈزەلورلك، اخلاقلىرى بوزولمازلىق روشلر ايله بىروگە تەرىغىب و تەبرىض ايتودر. صدقە بىرو و آلودە، ەموما ھىر بىر ەمومى و خصوصى اشلىرىندە مسلمانىلارنىڭ قانون اساسىلىرى: «وتعاونوا على البر والتقوى ولا تعاونوا على الاثم والعدوان» (مائىدە ۳۰) مضمونى ايله ھىر ھىر بىر بولورغە تېوشلى. بىك اوزون ايتوب سويىلەب كىلىگان بو بىئەزنىڭ خلاصەسى شوشىدر. «تەكافل ەمومى» قاعدەسى دە اوشبو روشدە مەاملە قىلانسە غنە يىرىنە كىلىگان بولور. «وحدثنى يا سعد عنيا فزدتنى جنونا فزدنى من حديك يا سعد».

خاتونلارنى تەربىيە قىلو. بو بىئەزنىڭ مقصود خاتونلارنىڭ ظاهرى تەربىيەلىرى توڭل بلكە باطنى و مەنەوى بولغان ھىر و اخلاق تەربىيەسىدر. «تەكافل ەمومى» قاعدەسىنە ھىم دە «الرجال قوامون على النساء بما فضل الله بعضهم على بعض» (النساء ۳۸) آيتى ھىمەنە كورە خاتونلارنىڭ خەلقلىرىنى، كورگىلىرىنى تەربىيە ايتەك و تەبىئەسى ايرلر اوستىندەدر. (قوام، ھەمەيت و رەعايت قىلوچى، و كىل ھىم كفىل، دىمەك). اللە تەالى، ايرلرنى خاتونلارغە قوام، قىم ايتەكەن ايدى لىكن اوشبو ھىم، عصر سعادىتىن سوڭ كوپ وقت دوام ايتەمادى، ايرانلورغە قاتشولرى و خاتون قىلر ھىقندە ايرانلورنىڭ فكىرلىرىنە مەقلوب بولولرى سببلى اسلام دىناسى خاتون قىز ھىقندەقى سلف فكىرنەن دوندى و آنلارنى تەربىيە قىلو طوغروسندە آشكار سورتدە مەاملە قىلدى.

كوچىلارنىڭ كوچىلارگە ظالم قىلولرى تەبىئە اش بولغانلىقتىن رسول اكرم، امت اوزرىنە خاتونلر ھىقندە بىك جامە و بىك اثرلى و ھىمەتلر قىلغان ايدى.

حتى دنيادن كوچكان ساعتملر ندهده مونلر نى اونوتمادى، تكرر وصيت ايندى. فقط زمان توبان كيمتو نسبتنده بو وصيتلر مهمل طوتولوب، حقلرينه رعایت قیلو آزابوب طوردى.

حاضرنده قزلرنك قواملرى بولغان آتالر، قزلرينى اوقوتمیلر، شول سببلى مونلر نك باشلرى خرافات هم اوھام برله طولا، آتالر ايسه شوگا رضا بولوب طورالر. خاتونلر حقنده قوام بولغان ايرلرى اوزلرينى اعتبار ايتمیلر و روحانى ايدەش صنایمیلر. صوگندن قوام بولغان اوغللرى آنالرينى لازم درجهده احترام ايتمیلر، كشى توسلى تربيه قيلمیلر.

قرآن كريم حكى برله منع ايتولگان ايسرتكچ اجله، فرض بولغان نمازلر هيچ عذر سز فالدرلا، ممنوع بولغان سودالر بتون خلق حضورنده قیلنه، حرام بولغان غيبتلر هيچ مبالات ايتولمكسزین سويله نه، ربالر اشلا وآشاتولا، زنالر قیلنه. شوشى اشلر حقنده هيچ بر چاره كورلمى حتى كه هر برى عادى اش حكمنده صالحون فان ايله مشاهده ايتولوب طورلا. ايندى قزلرنى اوقوتو مسئلهسى چيقسه بتون مسلمان دنياى قیام ايتە و اسلام دينينك اسمندن باشقه سيني بلماو چيلرگه قدر هر برى يحيى پيغمبر بولادر. خاتونلر نك بوزلورندن قورقالر، آنلر نك مكنمیلرگه يورولورندن افراط درجهده شوملانالر، «خاتونلرغه اشانورغه يارامى، آنلر شيطان چبر قيسى» ديلر.

خاتونلرغه اعتماد بارامسون، آنلر هر تورلى بوزو قلقلرغه حاضر طورسونلر، لکن ايرلر، ظن ايتولگان و دعوى قیلنغان درجهده توزكلرمیلر؟ خاتونلر نك بوزلورينده كيملر سبب بولا؟ آنلرغه اسلام تربيهسى پيرماوچيلر، خالص ديننى تعليم قیلماوچيلر، اوز حقلرينى ياخشى تانيتماوچيلر، سوز قوشارغه جسارت ايتوچيلر، آلداوچى و آزدروچيلر كيملردر؟ هيچ شبيه يوق مونلر قرآن كريم طرفندن «قوام»لق درجهسندە طوروارى تكليف ايتولگان ايرلردر. خاتونلر نك تربيهلى و علملى بولولارى امتلر نك اجتماعى حاللرى كوتارلورگه برنجى سببلر. بو حال ايندى آوروپاده تجربه قیلنوب بلندى.

آوروپاده خاتونلرده بوزو قلق شايع بولسه بو حال اوفو و علملى بولودن توگل بلکه تربيه نك لازم درجهده ياخشى بولماوندن همده اوز مذهبارينه كوره، گناھلرنى روحانيلردن يارقاتو ممكن بولو كېى خارچى سببلردنر. احتمال كه حريت شخصيه نك افراط درجهده بولووى و ايسرتكچ اچچو حقنده مذهب نك مساعره قیلووى كېك اشلر نك موگاده تأثيرى بولور. اگرده آروپا خاتونلرى اوشبو

علملری ایله بولسکه خالص بولغان اسلام تربیهسی آلورغه موفق بولسه لور اییدی، بو کونگی درجه لرینه کوره بوقاری اورن اشغال ایثارلر اییدی. بو سوز، «آوروپا خاتونلرنده بوزوقلق شایع» دیب ایشتولگان سوزلرگه کوره در. واقعده آوروپا خاتونلرنده توزکلرینه کوره بوزوقلری کوبمی، هموما بو کونگی اسلام خاتونلری بو کونگی آوروپا خاتونلرینه کوره اخلاقیلریمی؟ مونی اثبات ایتمک دغی ده مشکل بولسه کیرهک. درست حساب یاصال یغنده اشلرنک بتونلهی کیریسینچه بولوب چیقوننن امین تو گلمز.

اسلام خاتونلرینک علملی ومعرفتی هم تربیهلی بولولرنن قورقینچ یوق. تربیه دیمک قوری اوقوتودن غنه عبارت تو گل بیکه دینی تربیه برله اوقوتودن عبارت. خاتونلر، دینی تربیه گه حتی ایرلردن ده آرتق محتاجلر ایکانلگی معلوم. دینی تربیهنی فقیر عائله لر ایچلرینه قدر کورتورگه تیوشلی. اسلام دینینک حرمتی، خاتون قزلر تربیهلی بولغان وقتده غنه آرتور. الله تعالی ایمان وایزگو عمل برله ایرلرنی تکلیف ایتمک بولسه خاتونلرنی ده تکلیف ایتمی. عصر سعادتیه ایرلر رسول الله حضرتلرینه بیعت بیرگان بولس لور خاتونلرده بیعت بیرگانلر اییدی (۱). دینی مجاهدتن عبارت بولغان «مباهله» وقتنده رسول اکرم، ایرلر ایله بر خاتوننی ده برابر آلوب بارغان وقرآن کریم ده مباهله گه خاتونلرنی ده شریک قیلورغه بیورغان اییدی (آل عمران ۵۵). اسلام شریعتی خاتونلرنک «امان» - لرینی ایرلردن فرقسز صورتده قبول ایتمکده (۲). مونک معناسی آنلرنی سیاسی اشلرگه قاتشورو دیمک. اوشبو اشلرده خاتونلرنک اسلام نظردهغی اورنلری بر قدر اگلاشلسه کیرهک.

صوگ عصر مسلمانلری ایرلرنی اوقوتو طوغروسند زور مساهله ایتمیلر و خاتونلر حاللرینی بتونلای مهمل قالدیلر، آنلر ایله علم و دینی تربیه آراسینه یاجوج و ماچوج سدلیوی روشنده س بنا قیلیلر. مونلرغه عقیده لرینی، دینی واجبلرینی او گره تو تیوشلی اییدی، هر فرضلردن مقدم فرض اییدی. لیکن بو اش بولمادی. مسلمان خاتونلرینک اسلام دینندن آلغان اولشلری (حکم کوب گه نظر ادر) طوطی قوش قییلندن کشیلردن کورمکچی قیلانا طورغان رسملردن عبارت. حلال وحراملرنی لازم درجده آچیق بلوچیلر مونلر آراشند بیک آز سویله گان سوزلرینک کوبسی خرافات و ترهات، اوهام وخیالات. بو طوغروده

(۱) رسول اللهغه بیعت بیروچی خاتونلرنک جملهسی ۵۷ عدد بولووی سریدر.

(۲) صحیح البخاری ج ۱ ص ۹۴ و ج ۴ ص ۶۷.

مسئول و گناهی بولاچق آدملر ایرلر بولسه کیرهك. «تکافل عمومی» فاعدمسینه کوره بواش آنا رغه یوکله ندر ایدی.

خاتونلرغه اڭ اول دینی تربیه بیررگه و موندن سوڭ دنیاوی علملردن خبردار قیلورغه تیوشلی. یورت فاراو و بالا تربیه ایتو علملری مونلر ایچون بیک کیرهکلی نرسه لدر. دنیاوی علملر زمان اوز گرووی و حاجتلرنڭ باشقاروی نسبتند اوز گروب طور دیغندن خاتونلرغه شول وقتده ضرور بولاچق دنیاوی کیرهکلرنی او گره توده لازم.

صحابه لر زماننده صوغش لار سونگو، قلیچ کبی نرسه لر ایله گنه بولدیغندن شونلرنی قوللانا بلورلک قدر علم لازم ایدی. اما بو سوڭقی عصر مسلمانلری ایچون هواده اوچو، صوغش پاراخودلری یاصی بلو علملرینی ده تحصیل ایتو لازم بولسه کیرهك. کیلهچک زمانلرده بو لازملر دخرده باشقارغه ممکن. رسول الله و صحابه لر زماننده مجردلرنی تربیه قیلور و کوچلری یئکان قدر صوغشچی ایرلرگه خدمت ایتار ایچون خاتونلر صوغش لارغه باردیار و بیک یاخشی یاردملر قیلدی لر (۱). اوز وقتلرینه کوره اول خاتونلرنڭ علملری خسته لرنی تربیه قیلورغه بیتارلک ایدی. لیکن حاضرگی وقتلرده خسته لرنی تربیه قیلو حقند هغی تجربه لر بیک اوز گروب کیتدی، فائده لی روشده تربیه ایته بلو ایچون کوب علملر کیرهك بولا باشلادی. شونڭ ایچون روسیه ده گی مسلمه لرنڭ عائله خسته لرینی تربیه ایته آلورلری ایچون بونچی یاردم بیره آلورلری طب علمی بلورلری، دوتتورلر قوشقان سوزلرنی آڭلار قدر روسجه تندن خبردار بولورلری، دوا اسملری یازلغان کاغدلرنی و ریتسپتلرده بولغان یازولرنی اوقور قدر یازو تانولری لازم بولسه کیرهك.

خاتونلرغه تربیه بیرونڭ بردن بر یولی مکتبلر و اوقوتودر. یاش وقتلرنده مکتب کورودن محروم بولغانلری ایچون جمعه مکتبلری و وعظ مجلسلری بولورغه تیوشلی. باشقه ملتلرده تجربه لر قیلنوب فائده لری کورلوب طور لغان جمعه مکتبلری و وعظ مجلسلری مکتبلر ایچون ده فائده لری بولور. یاشلری اوتکان خاتونلرنڭ ذهنلرینی، اخلاقلرینی تربیه قیله چق اورنلرنڭ اڭ یاخشیمی مسجدلر بولسه کیرهك. موندن عبادت روشلرینی

(۱) صحیح البخاری. ج ۳ ص ۲۲۱-۲۲۲ و ج ۷ ص ۱۲. وقد قاتلت ام سلیم یون خیر و أقرها علیه السلام حیث قال: «لما قاما خیر من مقام فلان و فلان» یعنی بعض الذمیرین. فتح القدر. ج ۴ ص ۲۸۹. النساء قد کن یحضرن الحرب. صحیح مسلم. ج ۲ ص ۷۷.

كوروب اوگره نورگه و مختلف موضوعلرده بولغان دينى و اخلاقى وعظلمرنى ايشتورگه ممكن بولاچقدىر.

رسول الله زماننده خاتونلر مسجدكه يوريلر، ايرلردن آيروم روشده آرت صفلرده طوروب نماز اوقيلر ايدى. ادب و تربيه گه خلاف بولماغان روشده مسجدكه باروچى خاتونلرنى منع قيلماسق حقنده رسول الله حضرتلرنى نصيحتلرده فيلغان ايدى (۱). شونك ايجون خاتونلرنك مسجدكه يورو عادتى رسول الله زمانندن ميراث بولوب قالدى و حديثار مويبنجه سنت عمللردن سانالورغه تيوشلى بولدى. ايندى مونى منع قيلورغه و حرام اشلردن سانارغه هيچ كيمنك حقي بولماسه كيرهك. بعض حديثلرده رسول الله، خاتونلرنك نمازنى اويلرده اوقولرى افضل و خيرلى ديگان سوزى بولسه بو، اصل درستلك حتى سنتلك كده خلاف توگل.

حضرت عائشه: «لو ان رسول الله صلى الله عليه وسلم رأى من النساء ما رأينا لمنعهن من المسجد كما منعت بنو اسرائيل نساءها» (۲) ديگان بولسه بو سوز، حضرت عائشه نك خصوصى فكرى و اجتهادى بولور. مجتهدنك اجتهادى صريح نص برله ثابت بولغان حكملرنى نسخ ايتمه آلماغانلىقى، الله تعالى حلال ايتكان اشنى حرام قيلو وظيفه سى هيچ بر انسانده بولماغانلىقى معلوم. اوشبو حكمت ايجون بولسه كيرهك حضرت عائشه اوزى منع قيلو طرفنده بولغانى حالده بالفعل منع ايتمى بلكه اصل جوازينه خلاف سويلمه ميدر. رسول الله صوك زمان خاتونلر بىنى كورمگان و شونك ايجون آنلرنك مسجدلرگه يورولرندن منع ايتمگان بولسه، خاتونلرنك مسجدكه يورولرى درستلكى حقنده بولغان حكم اولكيچه سلامت قالغان بولادر. صوكغى خاتونلر (و ايرلر) نك كيلهچك زمانده نيندى حاللرده بولاچقلىرىنى رسول الله بلمگان بولسه، الله تعالى بلمگاندر. عبادتگه دائر اشلرده خطا قرارلر بولو ممكن توگل. خاتونلرده بولغان حاللر حتى مسجدلرگه باروغه مانع بولورلىق درجه گه يتكان بولسه شوندى حاللر بازارلرغه، صوغشلرغه يورولرندن كوبدن مانع بولور ايدى. حالبوكه موندى اشلردن خاتونلر، حضرت عائشه زماننده حتى حضرت عائشه نك اوزى طرفندن ده منع ايتولماديلر. بوزوق ايرلر بولووى قبيلندن بوزوق خاتونلر بولورغه ممكن. لکن بر آز خاتوننك بوزوقلىقى سببلى عمومى بر حكم توزولو وجهسزدر.

(۱) صحيح البخارى. ج ۱ ص ۲۱۱. و صحيح مسلم ج ۱ ص ۱۲۹.

(۲) صحيح مسلم. ج ۱ ص ۱۳۰.

حقیقت حالده، خاتونلارنىڭ مسجدگە يورولارنىڭ وقوعسى شېئەسز بولغان
 بىر فتنە كورلسە شول خوف بىتكان گە قدر مونلارنىڭ مسجدگە يورمى طورولرى
 لازم. «رعایت مصلحت» قاعدەسى شونى ايجاب ايتەدر. لکن بىر اورندە
 ياكە بىر قاچ اورندە بولغان موندى حال گە قاراب آنلارنىڭ مسجدكە يورولرى
 حرام دىب عەومى و كلى بىر حكىم توزو مەكەن توگل. بلكە مسلمانلار ايجون
 بو خصوصە فتنە سببلرىنى بىرو لازمدر.

صوگى عالملىر «فتنە خوفى بار» دىب خاتونلار ايجون مسجد ايشكلرىنى
 بىكلەرگە طرىشسەلردە بو فتنەنىڭ نىندى نرسەدن عبارت ايكانلىگى بو كون گە
 قدر بىزگە معلوم بولەدى. اوشىبو عالملىر طورغان مەلكىتلردە وزمانلردە
 احتمال بىر تورلى فتنە خوفى بولغانلار لکن آندى احتماللار بىرلە سنت
 عمللارنىڭ قويلووى و مباح اشلارنىڭ منع ايتلووى وقتلى اش گنە بولورغە،
 علە و سببلار بىتكان صوگىندە منع حكىم دە كونارلورگە تىوشلى.

مڭ يىلدىن بىرلى دوام ايتوب كىلگان اسلام تارىخىندە خاتونلارنىڭ مسجدگە
 يورولرى سىبىندىن فتنەگە اوچرالغانلىقى حقىندە بىرگنە واقعه دە كورگانمىز يوق.
 بىزنىڭ روسىيە مەلكىتىندە خاتونلارنىڭ مسجدلارگە يورولرى بو كون گە قدر
 تىجربە قىلنوب كورلگانى بولماسە كىرەك. اوزمىزنىڭ ناقص تارىخىمىزدە بو حقدە
 بىر نرسەدە اوچرامى. بىزدەگى «فتنە» خوفى آنچق ايسكى كتابلردە يازلغان
 سوزنى تىكرار قىلدىن غنە عبارت بولورغە اوخشى. خاتون قىزلارغە ادبىز
 سوز قوشوچىلار و اوراملردە تىربىيەسز يوروچىلار حقىندە روسىيە حكومتىنىڭ
 نظاملىرى كافي درجەدە بولدىغىندىن و خولىغانلارغە آيروم جزالر تىبىن قىلدىغىندىن
 بىزدەگى خاتون قىزلارنىڭ مسجدلارگە يورولارنىڭ فتنە خوفى ھىچ بولماسە كىرەك.
 بو طوغرودە روسىيە حكومتى، بىغداد و اندلس مەلكىتلارنىڭ بولغان خلىفەلر
 حكومتلىرىنە كورەدە امىندىر. شور اوراملارنىڭ طولوب خاتونلار، قىزلر يورىلار،
 ھىر بىرى اوزلارنىڭ عبادت خانەلرىنە باروب عبادت قىلەلر. شوشى اورام
 طولى خاتونلار ھەمدە آنلارنىڭ ھامىللىرى بولغان آنلار و اىرلر حقىندە عوموما
 «غفتىزلار، ناموسسىزلار» دىب حكىم ايتوب بولماسە كىرەك.

خرىستىيان و يھودى خاتونلار عبادت خانەلرىنە يوروب عبادت ايتدىكلارنىڭ
 مسلمەلرنىڭ مسجدگە يورونىمىندىن محروم طورولرى و بو محروملىك گەدە
 «فتنە خوفى بار» دىب سبب كورساتو، چىتلىرگە توگل اوزمىزگەدە آكلاشلىمى
 طورغان سىرلردىن. مونىڭ نىندى سوز بولغانلىغىنى ياخشى فكلرلەب قاراوچىلار

بارميدىر، بولسە موگا: «مسلمانلار عبادت بوللارندە، دىنىي عمللىرىنى قىلغان وقتلارندەدە اوزلارنىڭ حيوانلىقلارندىن طيولا آلمايلا» دىگان بىر حەكم لازىم بولۇپ كېلىدۇ. كىلىدۇكى، توشونەلەرمۇ؟ اوز حەقلەرنەدە شوشندى بىر حەكم ايتىۋىگە، رضا بولۇپ طورۇچى بىر مەلت دىنباەدە بولۇر دىب كوكۇلمەزگە كېلىمۇ.

سەلقەر عەصرلەرنەدە مەسلەلەر بازارلارغە چىقىدىلەر، مەسجىدلەرگە يورۇدىلەر، صوغۇش بىرلەرنەدە بارۇپ مەجرۇھلارنى تەربىيە قىلىدىلەر ۋە عەسكەرلەرگە ياردەم بېرىدىلەر، ايرىلەرگە خەتاب قىلۇپ خەتەلەر سۆيىلەدىلەر، ايرىلەر بىرلە بىرلىككە طوافلەر ايتىدىلەر. شوشى حەكم ھەمىشە باقى بولۇپ مۇنى نەسەخ ايتە طۇرغان دىلەل كېلىدۇكى، بىزگە مەلۇم تۇگۇل.

«فەتە خۇفى بار» دىگان سۆزدەگى «فەتە» دىن مەراد «خاتۇنلارنىڭ يوزلەرى، قوللەرى باشقەلەرغە كورلۇر» دىەك بولسە بۇ كۈندەدە احرام وقتىدە خاتۇنلارنىڭ يوزلەرى اورتۇلمەزلىك ۋاجىب. احرام وقتى بىرگە سەعتلىك مەدت تۇگۇل بىلكە بەض كىشىلەرنىڭ احرام مەدىلەرى بىك اوزون وقتلەرغە سوزلۇرغە مەكەن. شوشى قەر وقتلەر احرامدە طورۇچى ۋە دائىم طواف بىرلە شەغىللەنۇچى خاتۇنلارنىڭ يوزلەرى چىت ايرىلەرگە كورلۇمۇ طورۇمۇ مەكەنمۇ؟

شول مەبارك اورۇنلارنى زىيارەت ايتىۋىگە كىنەلەرمۇ، خەتا ۋە قەسورلەرمۇ مانەع بولىدىغىدىن مەكۇر سۇالغە جەواب بىرەرگە اوزمۇننىڭ اقدارمۇ يوق. غائىب نەرسە خەقدە سوز سۆيىلەۋدە زور ياكۇلشەق بولۇرغە مەكەن. شۇلاي بولسەدە مەكۇر سۇالغە ھىچ ائخەتلافسىز، ائجەب بىرلە جەواب بىرلۇر دىب ظن ايتەيمىز، اگردە ئندىن باشقە بىر نەرسە قەد ايتۇلسە ئنى تەئىين قىلۇرغە تىۋوشلى.

احتمال كە: «بۇ كۈن قازان شەھەرنەدە پەچان بازار مەسجىدنىڭ ايشكى خاتۇنلار ائچۇن اچلىسون شول وقتىدە فەتە نىڭ نىندى نەرسە ائكانلىكى مەلۇم بولۇر» دىب ائتۇچى كورلۇر. لىكىن عەصر سەئادەتكى نەظاملەر رەئايەت ايتۇلگەندە بۇ كۈندە پەچان بازار مەسجىدنىڭ دە، باشقە مەسجىدلەرنىڭ دە ايشكلەرى خاتۇنلار ائچۇن اچلۇدە آرتۇق بىر نەرسەدە ائشەتۇرمۇ دىب خەلەرگە كېلىمۇ. دەرست، جىۋىنىسى بىش اۋن خولەيغاننىڭ ياكۇقلەرنە كوزلەرنىن اوتلەر كورلۇرلىك دەرەدە چەباقلار توشار لىكىن ضرر يوق، ياش وقتىدە ياشۇ تەربىيە آلۇرغە مۇفق بولماغان آدمنىڭ جەزاسى زور ائغاندىن صۇك ياكۇقلانمەقدۇر. بىزنىڭ نەظەرمۇدە بۇ نەرسە، فەتە تۇگۇل بىلكە «ھەمىت»، عەق ھەم شەرىئەت قاشىندە مەمۇم بولماغان «غەيرەت» دۇر.

سوز مەناسەتتى كېلىدىكىدىن اۋشۇ مەسئەلەگە عائىد ابن عربى طرفىدىن

سويىلەنگان بىر بىھىشنىڭ خىلاصە سېنى بۇ يىردە تىرجىمە قىلۇنى موافق كوردىك .
 ابن عربى اوشىبو روشىدە سويىلى : «بعض آدمىلەر بار ، شىرىعت مباح كورگان
 نىسەلەر حەقىقەتە تىغزلانالار اوز اختيارلىرى بولسە اول اشنى مباح ايتماز درجەدە
 بولالار . بۇ سوز ، اللە تەالى حەكىمىنە كورە اوزىنىڭ راينى آلدە كورو بولغانلىقىدىن
 نىھايەت درجەدە ادسىزلىك واللە تەالى طرفىدىن ضلالت گە اوچراودىر . موندى حال
 بۇ زىمانلاردا بىك فاش بولۇپ كىتىدى . بارىزغە مەلۇمدىر كە رسول اللە ، شىرىعتنى
 تىبلىغ طوغروسىندە مەصۇم ايدى وشرعى حەكىملىرى وحى بىرلە تىبلىغ قىلدى . اللە
 تەالى نىڭ دىن حەقىقەتى غىرىتى بىندەلرنىڭ غىرىتلەرنىن قاتىغىراقدىر . قارار بىرلۇپ
 قالغان شىرىعت حەكىملىرىنىڭ ھەر بىرىدە مەصلەھەتلەر بار . شۇنىڭ اىچۇن اول طوغروسىدە
 بىر نىسە آرئىدرو و كىمەتو حقى بىندەلردە يوق . اندى تصرف ايتولار شىرىعتنى
 بوزۇ بولادىر . اللە تەالى ، خاتونلارنىڭ مەسچىلەرگە يەروولرىنى مباح قىلدى .
 ايندى «اگرده رسول اللە ، اوزىدىن سوڭقى خاتونلارنىڭ ھاللىرىنى بىلىكەن بولسە
 ايدى . خاتونلارنى مەسچىدگە يورۇدىن مەنغ قىلمۇر ايدى» دىب خاتونلارنى مەسچىدىن
 مەنغ ايتەك «رسول اللەدىن سوڭ خاتونلارنىڭ نىندى ھالدا بولاجىقلىرىنى اللە تەالى
 بىلمەدى» دىمەكەر . چۈنكە اصل شىرىعت تۈزۈچى و خاتونلارنىڭ مەسچىدگە يورۇلرىنى
 مباح ايتۇپ قالدروچى رسول اللە توڭل بىلىكە اللە تەالى دىر . اللە تەالى مباح قىلغان
 اورنلاردا ايلورنىڭ كۈنچىلىك قىلۇلرى يارى طورغان اش توڭل . كۈنچىلىك آلدە
 طەتۈلسە احرام وقتىدە خاتونلارنىڭ يۈزلىرى يىردەلى بولورغە تىبوشلى ايدى .
 لىكن شىرىعت ، ايلرلر خاطر بىنە قارامادى . اگرده خاتونلارنىڭ يۈزلىرى اچىق
 يورۇ فەشى بولسە ايدى ، اللە تەالى آنى احرام وقتىدە واجب ايتەكەن بولور
 ايدى (ھىيات جەھەتتىن ضرورت بولماغان مەتدە حرام اشنىڭ ھىچ وقتىدە واجب
 بولو احتمالى يوق) . (الفتوحات . ج ۱ ص ۷۴۱-۷۴۳) .

اول يىرلارنىدە خاتون قىز ، ايلر و بىكىت ، قارىت و ياش كۈبىسنىچە بولاما بولۇپ
 قىر اشلىرىدە يورۇلر ، اندىرلاردا اشلىق اشلىلر ، يىراق يىرلارگە كىسب اىچۇن كىتۇپ
 جايلر اونكاروب قايتالار . شەھىرلەردە كىلرلى مۈيىكەلردە خىمت ايتەلر ، ھەر تۈرلى
 ملتىلارنىڭ يورۇلرىدە اوى اشلىرى وقارا خىمتلر ايتەلر ، اوراملردە طولۇپ يورۇلر .
 شوشى وقتىلردە مۈنلر ياخشى اخلاق اوگرەنەلر ، دىنى تىربىلر آلار و روحانى
 سوزلر ايشتۇپ لذت تابالر دىب ايتۇپ بولمى . مذكور اشلىرنىڭ ھىچ بىرىنە مانع
 بولماغان ، مانع بولا الماغان آدمىلارنىڭ ھەر بىرى ، «فتنە خۇفى بار» دىب خاتونلارنىڭ
 مەسچىدگە يورۇلرىنە قارشى تۈشەلر .

باش وقتلرنده ياخشى مکتبلر، آدم توسلى استاذبىکه و معلملر کورودن محروم و کوبسى ده بر قدر بالالرغه آنا بولغان و عائلهلرني اداره ايتوب طورغان خاتونلر اسلام ديننى اوگره نو برله مکلف توگلمرمي؟ مکلفلر بولسهلر کيملردن و نيچوگ اوگره نسونلر؟ اوزلرندن ده نادان بولغان و کوبسى ده ايسروب يورودن باشقهني بلمه گان ايرلرندن اوگره نه چکلرمي؟

شوشى مسئلاني نيكشرو و حل قيلو، عموم مسلمانلر اوستلرنده بولسه کيرهك. يز اوزمز، ياخشى و ياگما اصوللر تابلغان غه قدر، « ادع الى سبيل ربك بالحكمة والموعظة الحسنة » گه بوى صنوچى واعظلر بولمق شرطى برله مسجدلر گه يوروب ده اوزلرينه کوبرهك نرسهلرني بر آز اوگره نه آلورلر وشونگ برله «تکافل عمومى» وظيفهسى ده ادا قيلنور ايدى ديب فکر ايتمه مز. بوسوز، دينى تربيه قسمينه گنه عائددر. دنياوى حاجتلر ايچون البته باشقه چاره لر گه كرشو لازم بولور.

وقفلر. «تکافل عمومى» قاعدهسىنه بنا ايتولگان و ثوابلى همده دينى عمللردن بولغان اشلرنك برى «وقف» لردر.

وقفلر، مسلمانلرنك حياتلرينه متعلق و بيك كوب اجتماعى هاللرى ايله محکم مناسبتلى نرسهلردن بولغانى ايچون اگرده اسلام دنياسى وقفلونى امتنك. حالى ايجاب ايتگان روشده اداره قيلوب كيلگان بولسه ايدى، بيك فائدهلى ثمرلر کورلگان، مسلمانلرنك بيك كوب دينى و علمى اشلرى بولغه سالنغان بولور ايدى. لکن وقفلرنى فائدهلى روشده اداره قيلودن بر قدر مانعلر بولوب كيلدى. بو جهلهدن اوشبونلرنى صانارعه مەکن: ۱) وقف فضيلتى و مشروع بر عمل ايكانلىگى حقدغهنى حديتلر، الوغ مجتهدلردن برينه ايرشمه گان ايدى. شونك ايچون اوشبو مجتهد، وقفنك لازم توگلدگى ايله فائل بولدى. طمع اعللرى و دنيا جيويچيلر اوشبو سوز برله فائدهله نوپ ايسكى وقفلرنى غصب قيلورغه كرشديلر. ۲) بيك كوب وقفلرده، وقف ايتويچيلر طرفندن توزولوب قالدرلغان شرطلرنك بو كونگى مسلمانلرنك مصلحتلرى ايچون موافق بولماوى. ۳) «شرط الواقف كنص الشارع» ديگان سوزنى عمومئجه يور توب وقف شرطلرينى آزغنده اوزگرتور گه مەکن كورلماوى و باشقه لر. حالبوکه فقهيهلرنك «شرط الواقف كنص الشارع» ديگان سوزلرى كللى و عام حكم بولمى بلكه رسول اللهنك سنتينه و شريعت مقصودى برله مسلمانلرنك مصلحتلرينه موافق كيلگان شرطلر حقدغهنى ايدى. بوقسه اولكلر اوستلرنده شملر ياندرور، تربهلر حضورلرينه مسجلدر

صالحو، اوليالر قېرلرنده مجاورلر آصراو كى رسول الله رضا بولمى طورغان بلكه بعضىلر حقنە قېر دعاسى صادر بولغان شرطلرغە وفا قىلو توگىل بلكه وفا قىلماو لازمىر. وقف قىلوچىلر، رسول الله يولنە خلاف روشدە شرطلر قىلغان بولسەلر آنلرنىڭ بو اشلىرى اوزلىرى حقيقت حالنى بىلماولرندن و بىلىمى طورغان كشىلرنى - بلەر دىب - اوزلرنە رەبىر قىلو و آلدانولرندىر. اگرده بوندى آدملىر اشنىڭ اصلنى آڭلاسلر ايدى اوزلىرى ايچون ذخر آخرت و اوزلىمى طورغان بولو قصدى ايله قىلەچق خىراتلرنە رسول الله رضا بولمازلىق شرطلرنى ابدى قىلمازلىرى. شاگردلرنىڭ نىكاحلى بولماولرلىنى شرط ايتودە شرىعت گە موافق شرطلردن توگىلەر. شونىڭ ايچون قېرلر اسمىنە قىلنغان وقفلرنى تامامى اسلام فقيرلرنىڭ دىنى تەربىلەرى ايچون صرف قىلورغە تىوشلى (بىتىملر ايچون پرىوتلر، قارتلر ايچون باغادىلىنىلر، خستەلر ايچون خستە خانە و طبىبلر قویو هم دىنى تەربىلە گە داخل بولسە كىرەك).

تەجىب اورنى شولدرەك: وقف شرطلرنى آزغنە اوزگرتونى دە گناھ صاناوچى مسلمان ملالرى و دىندار صوفىلرى، حجت كىلنلرنە: «لا يوهب ولا يباع ولا يرهن ولا يملك بوجه من الوجوه» دىب يازلغان وقف ماللرنى هر فرصت توشووى بىرلە اوزلرنە ملك ايتوب طورمىشلر و فقرا حقلىرنە خىانت ايتەشمىلر. «عجبت من شىخى و من زهده * و ذكره النار و احوالها»، «بىكرە ان یشرب من فضة * و يسرق الفضة ان نالها» بىتىلرى شوشىدى آدملىر حقنە سويلا، نگان بولسە كىرەك.

وقفلرنى ملك ايتو حقنە ملالر و دىندارلرنىڭ حىلەلرى، كڭ وجدانسز آدملىرە اشلى آمازلىق درجەدە سىخىف نرسەلردىر. آرالرنە شوشى درجەدە اعتبارسز و شرىعتنى سۇ تصرف ايتوب طوروچى و الله تعالى نى آلدماق خىالى ايله يوروچى آدملىر بولووى ايچون هر بر مسلمان عارلانور گە، چىتلردن اويالوب يوزلىرى قزارغە تىوشلى.

سلفلر، آتا و بابالر طرفىدىن الله رضالىق ايچون مىنگولك روشدە قىلنغان وقفلرنى خائىنلرنىڭ قول صوزولرندن صاقلاپ طورمق «تسكافل عمومى» قاعدەسىنە كورە قدرتلرى نىسبەتندە هر بر مسلمان ايچون لازم بر وظيفەدەر. شوشى حاللرنى بلە طوروب ايرىك بىروچىلر و اندەشمى قالوچىلر، معصيت كەرضا بولغان صانالورلر و شونىڭ ايچون اوزلىرى دە گناھە شرىك بولورلر.

علم اهللىرى: «وقفى بر مرتبە تمام بولوب بىدىكىدىن صوك آنى وقفلىكىدىن

چىقارغە (خصوصى ملك قىلورغە) ەتى وقف ايتوچى كىشىنىڭ اوزىنىڭ دە ەقى يوق» دېمىشلىرىدۇر. ايندى باشقە كىشىلرنىڭ ملك قىلورغە ەقلىرى بولۇپ قالدى؟

اولكىلرنى آخرت سفيرىنە اوزاتمىق. آدم بالالرىنىڭ دنيا دە طورغان مەنلەرنى دە باشلىرىنە كىلە و كىلمى قالدى طورغان واقەلرىنىڭ ەك دەشتىلىسى «اولم» در. مونى ايندى سويلەرگە حاجت يوق، ەر كىمنىڭ اوزىنە معلوم. بر ەائىلە ايچنە مەيت بولۇ سببىلى بتون ەائىلە اعضالرىنىڭ ەيرت كە قالولرى، ەقل و فكلرىنى درست صاقلى آلاماز درجە دە فايغۇ و ەسرتلەرگە توشولرى مەكن. شونىڭ ايچون بر يورت ايچنە مەيت بولغان دە، طشە و چىتە گى ياقىنلر، قارنداش و دوستلر، كورشى و قىبىلەر مونى چىازلاب اوزاتو، قالغانلرغە تەزىيە و تسلىيەلر قىلو برلە «تەكافل ەومى» قاعدەسىنە كورە مەكفلر در. ياقىنلر بولماغان دە بو وظيفە البتە تەرىچ ايلە يراقلرغە كوچە بارر و ەك آخر دە دەين قارنداشلىرى اوستلرىنە يوكلە نور.

چىازلاو، اوزاتو و دفن قىلو مصرفلىرى مەيتنىڭ اوز مالىنە توشسە دە (اگر دە اوز مالى بولسە)، باشقە خصوصلر دە چىتلرنىڭ ياردەملىرىنە، تەبىرلرىنە احتىياج بولماچىغىنە شىبە يوق.

مەيتلرنى اوزاتو و دفن قىلو طوغروسىنە بىزنىڭ روسىيە مسلمانلرى آراسىنە اسلام روچىنە ەيچ مەنسب بولماغان و سلامت ەقل طرفىن دە مەساعە ايتولمىگان ەادتلر ەكم سوروب طورادر. بو ەادتلر، اولك چىقغان يورتلردن و اولك اوز اتقان ەائىلەلردن مال يولقو و بولدر اغان قدر آچە ئلە كىرودن ەبارتدر. بو كەنە روسىيە مسلمانلرى آراسىنە چىازە، منبع رزق و مشروع بر كسب سانالوب چىاسزلىقلىرى و ەارسزلىكلىرى نەسبىنە خلقلر اوشبو كسب سبىنەن استفادە قىلمىقەلر در. بايلرنىڭ چىازەلرى، اوراق و پچان اوستلرى قىبىلەنەن آچە حاصل ايتو سبىلرەنەن سانالادر.

بايلرنىڭ يورت يىرلىرى، آت طوونلرى خلىق آراسىنە داستان بولوب سويلەنولرى قىبىلەنەن چىازە دە آچە اولە شولرى دە خلقلر آراسىنە «مەك دە بر كىچە» ەكايەلرىنە كورە دە رغىبت ايلە سويلە نەمكە در. لىكن آلوچىلر گویا ما ئىلاى تىرلرىنى آغزوب قىلغان خەمتلرىنىڭ اجرلىرى توگەل بىرلەمەوى قىبىلەنەن نى قدر كوب بىرلسە دە آرسنوب، بىروچىلرنىڭ آردلرنە غىبىت قىلوب و س-وگونوب يورمەكەلر در.

جنازەدە، اولك اوز اتقان وقتىدە آقچە اولەشو عادىتىنى كىملىر چىقارغانلىقلىرى بىزگە مەلۇم بولماسەدە، رسول اكرم و سلف صالحلار طرفىدىن احداث قىلىنمادىغى ھەر كىمگە مەلۇم بولسە كىرەك .

رسول الله حضرتلىرى مەيت يۈولغان، جەھازلانغان يىرلىرىگە حاضر بولا، جنازە نمازى اوقى، دىفن قىلىشوب قايتادىر ايدى. ياشى الوغلانوب كىتىدىكىدىن سوڭ صحابەلەر، قزغانو و مشقت ياعىسىلىرى كىلماو سىبىلى بىك كوپ مەيتلرنىڭ خىبرلىرىنى رسول اللهغە بىلدىرماز و اوزلىرى دىفن قىلور بولدىلەر. اما بىلسە ھەمىشەدە اولىكى عادىتىچە حاضر بولادىر ايدى. اوزى سلامت وقتىدە اوز عائىلەسى اىچىدىن دە كوپ مەيت اوز اتولى. اوزىدىن سوڭ خلىفەلىرى مەيت اوز اتو اشلارنىدە (باشقە اشلردەدە) رسول الله يولنىچە يوردىلەر و آنىڭ عادىتلىرىنە ھرفىا دىرلىك روشدە اىبەردىلەر. لىكىن ھىچ بىر جنازەدە روسىيە مىسلمانلىرى قىپىلىدىن قرآن ختم ايتو، تىلىل و تسبىج اوفولر، صدقە اولەشولر، اوچى، يدىسى قرقى و يىلىنى اوتكارو كىبى اشلر بولمادى (مەتبەر اشلردە بىز اوزمىز كورە آلمادىق).

رسول الله، بىزنىڭ امامىز بولسە آنىڭ عادىتىنە اىبەردىگە تىوشىلمەز. اوز بىلىكك بىرلە موگىز چىقارغە ياكە يول اچارغە طرىشودە مەنا بولماسە كىرەك. احتمال الك وقتلردە جنازەلردە آقچە اولەشو بىك فائىدەلى بىر اش و ھەمومى منفعىتلىرىگە سىب بولغاندىر. اما بو كوندە مونىڭ مىسلمانلرنىڭ اخلاقلىرىنى بووزو ھقدە اىك نائىرلى بىر عامل اىكانلىكىدە شىبە يوق. مەيتلر ھقندەغى خىدمەتلردە الله تەئالانىڭ رضالى و مىسلمانچىلىق ھقىنىڭ وفا قىلىنووى اخى آمال طوتولورغە تىوشىلى بولدىغىدىن علم و فضىلىت، زھى و كمالات بىرلە مشرف، فقيرلىك و غىر بىتجىلىك اىلە مەتلا آدملىرنىڭ جنازەلەرنىدە خىلقلەر كوپ بولورغە كىرەك ايدى. لىكىن بىزىلدە جنازەدە كىشى كوپلىك مەيت اوز اتا طورغان عائىلەنىڭ بايلىقى اىلە مەتناسىب بولمەقەدەر اخلاق بووزولغىنىدە مونىدىن دە آچقى دىلەلگە حاجت بولماسە كىرەك .

بايلىرنىڭ جنازەلەرىنە اولىگىرە آلغان قدر چىت يىرلىدىن خىلقلەر جىولووى كىبى شول يردە بولغان خولىقان، كىسە قاراقلرى و اىسرىكلەرگە قدر آدملىر حاضر بولورلەر. اولك چىغا طورغان اوبىلردە مېچكەگە طوتورغان واقى بالىق روشىدە خاتون قىزلىرنىڭ جىولوب طغىزانوب اوطورولرى، حاللىرىنىڭ مىشكىلىكى سىبىدىن اىسرىگان بىختىز عائىلەنى طىنچسىز و راھىتىز قىلوب طورولرى مىسلمانچىلىق بولماسە كىرەك. مەتبەر بىر عائىلەدە باشلىق بولغان بىر خاتوننىڭ: «قارتەزنى اوز اتو بىر قاىغو ايدى، موندە خلىق جىولشوب اوطورولرى ھەر تورلى اشمىزگە اوڭغايىسىزلاب

طورولرى اون قايقو بولدى» دىب سويلهگانىنى روايت ايتدىلار. اوزه گينه اوتماسه ايدى موندى بر سوزنى البته سويله مى توزه ايدى.

بزنك آرامزده بولغان اوشبو بدعت و نىوشسز عادتلا «اولم» نك دهشتلى و بيك عبرتلى واقعه ايكانلگىنى اونوتدى. ايندى بو حالده موگايو، عبرتله نو و روحانى تاثيرار آلو تمام سوندى. عادتلك اخلاقغه تاثير قىلووى سېمىدى بو وقتلرده اولك اوزاتولر آقچه تابولا تورغان بر كسب سانالورغه باشلاندى. حسيات بتو و اسلام دينى نك عاليه گى كوكلردن چىقو دىب شوشندى حاللرگه ايتولور.

اصل محرک، آقچه بولغاندىن صوگ مكلار ايله كشىلرنك چىمولوبده، فونوغراف قىلمىدىن، بيكله گان نرسه لرىنى «الليم ان كان محسنا فزد فى احسانه و ان كان مسيئاً فتجاوز عنه» دىب اوفولرنده فائده بولو بيك شېه ايدىر. بو حال هر كىمنىك باشينه كىله چك بيت، شونك ايچون مونى بترو طوغروسنده هر كىم طريشورعه كيرهك ايدى. كفنلرگه اورانغان حالده الله تعالى نك حكىمنى كوتوب ياتقان وقتمزده، كوكلرنده محض آقچه بولغان خلقلرنك ماشينه سويلهوى قىلمىدىن قورى تل برله گنه ندا قىلولرندن قايسىمىز رضا بولور؟ بو اش مېتىنى حرمتسز و الله تعالى كه فارشى ادبىزلك قىلو بولمىدرمى؟

جنازهلرده بوروشده ترتيبسز، قاعدسز آقچه و نرسه لر اوله شو سېمىدىن اسلام دينى قوت تابهاسه كيرهك. اسلام فقيرلرنىك معيشتلرى توزه لوى ينه و بالابرىنك دين و هنرلر اوگره نو يوللرى ينه كرولرى ينده باعث بولماسه كيرهك. «اوقا» شېرنده طورغان وقتمزده جيت بر شهردن كىلوچى آدمى نك، زور بايلردن برىنك جنازەسى حقنده سويله گان سوزلرى آراسىده اوشبو جمله بار ايدى: «دفن كوندە فقيرلرگه اوچ ملك صوم تاراتدىلار، نى قدر كشى تابىئالدى و بعضىلرى ايمگاندى، كىسه لردن آقچه اوغزلانوده آز بولمادى، اما حقيقت حالده صدمه، اهل بولغان فقيرلرگه باروب يتمادى، بلكه كوبره گى خولغان و ايسركلر، فاراق و ژوليكلر الوشىنه توشدى و آنلر واسطهسى ايله ده قاباقلرغه، فحش اورنلرى ينه اغوب كىتدى، ميت و آنك وارثلرى ينده رحمت بولمادى. سوگوشولر، صوغشولر بو حسابدىن خارج. اگرده بر كامىتيت توزولوبده شونك تدبىرى برله آقچه فقيرلر فائده سىنه طوتولغان بولسه ايدى، بلكه اهل بولغان كشىلر فائده لىنگان و معيشتلرنىك بيك كوب بوزوق يرلرى توزه لىگان بولور ايدى».

اولك اوزاتقان وقتده مادى خىمتلر ايتوچىلار، مثلا: يوووجى، كىنله وچى، آلوب باروچى، قىر قازوب كوموچى و ميتىرقه گه يازوچىلرغە خىمت حقلرى بر آز آرتقى برله بىرلسون. اماشوندىن باشقە صورتە جىزازلر ايله آقچە مسئلەسى آراسىندەغى علاقەنى بتونلەى اوزەرگە وىلفى عصرىندەغى كىمىت اوزاتونى صرف دىنى بر اش قىلوب قالدرغە تىوشلى.

بو زماندە خىلقارنىڭ بايلقلىرىندە قىرار و ثبات يوق. بو كون باى سانالغان بر آدمنىڭ بر آز كونلر سوڭىدە فقير سانالووى هر وقت كورلوب طورلادر. ظاهرى بايلقلىرى بولغان كىشىلرنىڭ جىزازلرغە كوب آدملر جىمولار، عادتنى فرض اش حكمنە كوروچى عائىلەلر شونلرغە آقچە اولەشرگە طرىشلەر و اوزلرى سىزمازدىن شونىڭ سىبىدىن بانقرووت بولوب قالار. بىك كوب وقتلردە كىشى حقلرى، صبى بالالرنىڭ حصەلرى تلف بولادر. حسرت برله ايسرو سىبىدىن اولك برله سولنى آيرودن عاجز بولغان عائىلەلرنى بو طوغرودە عىب ايتوب بولماسدە، عقللىرى تارالغان، مەصىت تائىمىرى برله طىبەعتلرى يوشاب عادىلەكەن چىققان وقتلردىن فائىدەلەنوب قالوچى عقللىرى بتون آدملر، «وجدان» حضورندە بتونلەى عىبىز بولوب قالماسلەر كىرەك.

تور كىستان غىزتلەرنە: «مىلەمزدە بر طول خاتون وفات بولوب بالا چاغاسى بىك كوب بولغان بر اوغلى قالدى. مرحومەنى دىفن ايتكان وقتدە عادت كە موافقى آقچە تاراتور اىچون ۷۱۰ سوم قىرض آلقانلر ايدى. مىكور قىرض اىچون طول خاتوندىن اوغلىنە قالغان يورت ساتولدى، اوغلدە بتون بالالارى برله اورامدە طوروب قالدىلر» مضمونىدە بر خىبر يازلغان ايدى. موندى حاللر بر تور كىستان شەرلەندە گنە و بر شوشى خاتون وارثندە گنە توگل بىلكە هر اورندە بىك كوب مىتلر سوڭىدە بولادر. بو اش ياخشىمى، اسلام روحنە و عقلغە موافقى؟ بو سؤاللەرغە اىجاب برله جواب بىروچى شايد بولماز.

دولتلىرى يتارلك، قدرتلىرى مساعده قىلورلىق بولغاندە مىتلرنىڭ روخلرىنە باغىشلاپ صدقە بىرو بىك فضىلتلى اش. لىكن صدقە بىرگانە نىچوك كىرەك آلاى توگل بىلكە بىرە بىلوب بىررگە و مىسلەنلرنىڭ اخلاقلىرىنى بوزمازلىق روشدە صرف قىلورغە تىوشلى. صدقە بىرودن مقصود فقير و يتىملارنىڭ قايقولرىنى بىكلىشىدرو بولسە بو اش جىزافا آقچە اولەشودە توگل بىلكە اورنلرىنى بىلوب اولەشودە بولور. مونىڭ اڭ ياخشى و اڭ امنىتىلى يولى جەمەت خىرىلەر آرقلى تاراتو اىكانلىگىنى يوقارىدە سويلەدك.

أولك اوز اتوچى يورتلرده بويك بولوب، هوا بوزوب طغزلاب ياتولار و برر نرسه ئلك كدر و غرضى ايله هجوم قىلولار ياخشى اش توگل. اوله كسه گه هجوم ايتوچى قوزغونلر برله انسانلر آراسىدە آزاراق فرق بولورغە تيوشلى. اگرده نىتى درست بولسە و محض الله رضالى ايجون ذكر و تسبيح ايتسە بو اشلر ايجون اولك چىغا طورغان يورت ايجىدە او طور و شرط توگل بلكە اوز اويىنىڭ پوچماغىدە برر كيوم گە بوركانوب او طور و بيگرەك ياخشى بولاچقىدەر.

مصىبت اهللرينە تعزىه ايتو و تسليه بيرو مسلمانچىلىقدەر. لىكن مونك ايجون حسرتلى كىشىلرنىڭ يورتلرينە جيولوب او طور و غە لزوم يوق، بلكە آياتى اوستىنن اوچ بيش سوز ايتو كفايت ايتەدەر. شوندىن سوڭ قايتوب كىتار گە تيوشلى. سوزنىڭ قىسقىسى شول: موندى حاللردە رسول اللهنىڭ عادتلىرىنى رەبەر و دستورالعمل قىلورغە تيوشلى. امتنىڭ بختى، سعادتى شونىدەر. رسول الله، بعض بر اولك چىغان يورتلرغە، «آنلرنىڭ مشقتلىرى زور بولدى» دىب اوزى اش پىشرتوب يبارر ايدى. بو حالدىن عبرت آلەچىلر اولك چىغان يورتىن آلورغە توگل بلكە مەمكن بولسە بىرر گە تيوشلى ايكانلىگىنى آڭلاسلەر كىرەك. بختيار ميت شوللر گە الله رضالغىدىن باشقە مقصودلرى بولماغان ھەمدە اوزىنى حقيقى صورتە ياقىن كورگان اقربا و دوستلرىنىڭ كوز ياشلارى و حسرتلىرى برلە اوزاتلىنور. آقچە ايجون ايمەرگان مڭ كىشى گە نسبت ايله موندى آدملىرنىڭ بيش اون دانەسى آرتقىدەر. «فاسئلوا اهل الذكر ان كنتم لا تعلمون».

•••

۳۷) اسلام دىنىنىڭ بتون نىگىزى الله تعالى حضرتلىرىنى الوھىتتە توحيد قىلمىقدن عبارتدەر.

اسلام دىنىنىڭ اساسى «توحيد» بولدىغى ايجون الله تعالى، اوزىنىڭ رسو- للرىنى «توحيد» گە دعوت و «شرك» نى بتون نىگىزدىن يەرمەك ايجون يبارمش، «توحيد» بولمادىغىدە باشقە ايز گولكلرنىڭ ئىمرە بىرمىيەچكىنى بىيان ايتەشىدەر. «توحيد» ايسە الله تعالى حقىدە بار ھەمدە بتون عالمى خالق و ھر بر جان ايمەسىنى رازق، دىب اعتقاد ايتو برلە گنە تمام بولماز. مەكە كافرلىرى و عرب مشركلىرىدە الله تعالىنى بار ھەمدە خالق السماوات و الارض دىب اعتقاد قىلورلر حتى اوزلارنىڭ اهللرىنىدە مخلوق دىب بلورلر ايدى. قرآن كریم اوشبو جالنى: «ولئن سألتهم من خلق السماوات و الارض ليقولن الله» (لقمان. آيت ۲۴) دىب حكایت ايتەشىدەر.

بلكە «توحيد»، شوشى نرسەلر اوستىنە دە الوهيت خاصەلرىنى الله تعالى نىڭ اوزىنە گنە عصر قىلۇپ بو طوغرودە شرىكلىك تىزىمە قىلمىقى ھەمدە عبادىتىنى آنىڭ اوزىنە گنە خاص ايتىمكىن عبارتدر. ايشتە مسلمانلارنىڭ كافرلر و مشركلردىن آيرلا طوغان نىقەلەرى اوشبودر. چونكە كافرلر و مشركلر الله تعالى حضرتىنى بار و خالى كل شىء دىب اعتقاد ايتسەلردە، فائىدە و ضرر بىررگە اقتدارلرى بولغان واسطە ھەم شفىعلەر بارلغىنى دە اعتقاد ايتەلر و فائىدەلرى نىكسون، ضررلرى بولماسون دىب شول واسطەلر و شفىعلەرگە دە عبادت قىلەلر ياكە الله تعالى گە بولغان عبادتلىرىنە شونلارنى دە شرىك ايتەلر و: «ما نعبد ھەم الا لىقربوننا الى الله زلفى». «ھۇلا شفا ونا عند الله» (زمر آيت ۲۰ . يونس آيت ۱۹) دىرلر ايدى. قرآن كریم شوشى اعتقادنى رد قىلدى و رسول اكرم حضرتلرى دە شول مسلكنىڭ ياكلىش و خطرەلى ايدىكىنى بيان ايتوب «توحيد» نىڭ نىندى نرسەدن عبارت بولوونى انسانلارغە تېلىغ ايتدى.

الله تعالى حضرتىنى الھلق خاصەلرندە توحيد قىلمىقى و شول خاصەلردە شرىك بولوونى نى و ھەمما الوهيت كە منافاتى بولغان نرسەلرنىڭ ھەر بىرىنىڭ الله تعالى حضرتلرىنى تىزىمە ايتمەك اسلام دىنىنىڭ اساسى و «توحيد» ھەم «شهادت» كەملەلرنىڭ اصل معناسىدر. بىندەلر شونىڭ ايلە مكلف بولدىلر، رسوللر شونىڭ ايلە بعث قىلىندىلر. موگا غلات متصوفە «عوام توحيدى» دىب اسم بىرسەلردە حقيقت حالە كىتاب وسنت طرفىدىن تعليم ايتولمىگان، مقصد اقصى و مطلب اعلى بولغان نرسە اوشبو توحيددر.

الله تعالى دن باشقەلر حقىقە كىرەك فرشتە و انسانلر، كىرەك جن و شىطانلر، كىرەك اوليا و انبىيا و كىرەك باشقەلر بولسون ھەر بىر ياشرون و اشكار اشنى بلەلر، كوكللرگە مطلع بولالر، باشلارغە كىلگەن بلالارنى كرامت طرىقى ايلە يىبارە آلالر، خستەلكلردىن سلامتەلەندىلەر، اقبال و ادبار بىرەرلر، حاجتلىرى ادا قىلەلر، مشكل نرسەلر حقىقە ياردەم ايتەلر و دىنيادە معنوى روشدە تصرف قىلورغە كوبىمى آزەمى اقتدارلرى بار دىب اعتقاد قىلۇچىلر، اوشبو ذاتلارنى الله تعالى گە شرىك ايتكان و بو طوغرودە مجوس ھەم مشركلر يولنچە كىتكەن بولورلر. فرق شول قدردر كە مشركلر، اوشبو واسطەلرىنى «وثن» ھەمدە «صنم» و «الە» اسملىرى ايلە تىعبىر ايتدىكلرى حالە بو آدملر اوزلرىنىڭ واسطەلرىنى ولى و خواجە، سىد و شىخ، قېر و مشك، پىغمبەر و فرشتە كېمى اسملر ايلە آتاب يورتىكان بولالر. حالبو كە اعتبار اسم گە توگل بلكە اشنىڭ حقيقتەندەر. «صو» دىب اسم بىرو ايلە «خەر»

ایچو حلال بولماز. مگرده بعض بر وقت الله تعالی غیب عالمینی پیغمبرلر گه آشکار قیلووی بولسه بولور، لکن موندی خصوصی حاللردن « پیغمبرلر غیبینی بلرلر» دیب عمومی بر حکم چیقارغنه ممکن توگل. «ولو کنت اعلم الغیب لاستکثرت من الخیر و ما مسنی السوء ان انا الانذیر و بشیر لقوم یؤمنون» (اعراف ۱۸۸)، «لا یعلم من فی السماوات و الارض الغیب الا الله و ما یشعرون ایان یبعثون» (نمل ۶۶)، «قل انی لا املك لکم ضرا ولا رشدا» (جن ۲۱) کبی آیتلر (مونلر قرآن کریمده بیک کوب) اوشبو یرده سویلهنگان سوزلر گه دلیل بولسه لر کیرهک. ایشانلر قلبلرده گی فکرلرینی و دنیاڭ هر یرنده حتی قبر ایچلرنده گی مریرلرینک حاللرینی بلوب طورسونلر، لوح المحفوظنی او قوسونلر، خیر و شر اشلرده تصرف ایتسونلرده پیغمبرمز «افک» واقعه سننده اشنک اصلینی بله آلمی مکرر بولوب یورسون، حتی بعض بر خاتونلردن صوراشورغنه مجبور بولسون (۱) و قرآن کریم طرفندن «مین غیبینی بله آلمیم» دیب اعلام قیلو ایله تکلیف ایدلسون. تصوف شیخلری ابلیس و شیطانلرینی بلوب طورسونلرده لوط پیغمبر، اوز اوینه کرگان قوناقلرینک فرشتهلر ایدیکلرینی بلمی قورقوب یورسون ایمش! بو اشلر گه بزنک ناقص عقلرمز هیچ ایرشمیدر. اگرده کرامت طریقی و روحانی تصرف ایله فلاکتلرینی دفع ایتمک و ضررلرینی رفع قیلماق جاری بولسه ایدی رسول اکرم حضرتلری اولگی مسلمانلر اوستنده بولغان مشقتلرینی یبارونی هر نرسه دن مقدم طوتار و آنلرینی ایکی مرتبه اوله رق «حبش» مملکتینه هجرت ایتودن قور تارر ایدی. اوزی ده ابوبکر ایله برلکده «غار» گه کروب صافلانوب طورغنه بلکه «مکه» شهرندن هجرت ایتوب اصل وطنینی ترک قیلورغنه حاجت کورماز و صوغش وقتلارنده تیمر کیوملر کیماز، سلاح بولکه ماز، مدینه تیره سینه اورلر قازوب یورماز ایدی. اوشنداق هابیل، اوزینی اولدروچی قابیل غه تسلیم قیلنوب طورماز، بلکه روحانی بر تصرف ایله باشندن دفع ایتکان بولور ایدی. نوح پیغمبرده الله تعالی گه دعا قیلوب کافرلرینی هلاک قیلونی صورماز و طوفان قالدیغی قدرده کیمه لر گه کروب صافلانوغه لزوم بولماز ایدی. مونک کبی حاللر رسوللر، نبیلر و صحابه هم الوغ تابعینلر فصللرنده یازوب بتره آمازلق درجه ده کوبدر.

تصرف قیلولری ممکن دیب ظن قیلنغان ولیلر، نی قدر الوغ مرتبه لرده بولسه ارده بولسونلر عمر، عثمان، علی (رضی الله عنهم) حضرتلرندن ده بیوک

مرتبه لوده بولورینی درست کوررگه ممکن توگل. حالبوکه بو عزیزلر کشی قوللرندن اوتدیلر، مظلوم حالده شهید بولدیلر. اگرده روحانی نصر فمکن بولسه ایدی قوللرندن کیلگان بر اشنی اشله می طور لر می ایدی؟ شهیدلک ثوابی کوپ بولسه، قولدن کیله طوروب مدافعه ایتمه گانلکده «ولا نلقوا بایرکم الی التهلکة» (بقره. آیت ۱۹۱) گه قارشولق قیلو بولدیفندن ثوابلی اش بولماسه کیرهک. قضاغه رضا بولورغه تیوشلی، بو بیک ممدوح اش. لکن مونک معناسی قولدن کیله طوروب دفع ایتمی قالهق دیمک توگلدر. ایشک آلدنده می چوبلرگه اوت توشوب یانا باشلادیغنده و بر دیوارنک اوست گه ایشلووی بلنگانده «قضاغه رضا بولام» دیب چارسینه کرشمی طوروچی آدم گه خلقلر: «عقلسز» دیرلر. شریعت حکمنجه ده موندی آدملر ممدوح توگلدردر.

رسول اکرم حضرتلری ایچون اک حرمتلو آدم اوزینک بالاسی حسین حضرتلری بولسه کیرهک. حالبوکه معنوی فوت و کرامات طریقنجه بولغان تصرف مونک اوزرندن «شهر» نی یارمادی. اصحاب کرام، خصوصا اولگی سابقلر، بدرگه حاضر بولوچیلر، رضوان بیعیتمنه اشترک قیلوچیلردن بیک کوپلر، فلاکتلر کوردیلر. «مدینه» ده نیندی فاجعه لر و «مکه» ده نیندی مصیبتلر بولغانلغی معلوم. اگرده معنوی تصرفلر دفع ایته آسه ایدی شوشی وقتلرده بر قدر اثرلری کورلماز ایدی می؟ رسول الله نک سویکلو مکسی ومبارک جسمنی قوینینه آغان مدینه سی کرامت یوللو بولغان تصرفلر ایله دشمنلردن صاقلانماسه مغرب سیدلرینک تصرفلری ایله فاس نک و تورکستان هم بخاوا خواجه لرینک همتلری ایله بخارا و تورکستاننک صاقلانووینی اعتقاد قیلهق جهالت ایچنده جهالت، حماقت اوستنده حماقت بولسه کیرهک.

رسول الله نک بتون سیرى، اصحاب کرام خصوصا معتبر شیخارینک و آنلردن صوگ تابعینلر ترجمه حاللری نشر اولدی، اسلام دینی مشرق و مغرب، جنوب و شمال غه تبلیغ قیلندی ایسه ده عادى سبیلردن باشقه تصرفلر بارلغی، وفق و عزائم یاکه قلب توجهلری ایله نفع و ضرر کیترو ممکنلگی حقده روایت بارلغی بلنمادی و شوگا دائر سوزلر ایشتولمادی، بورونغی کتابلرده ده شوگا مناسبتمی روایتلر کورلمادی. بلسکه موندی نرسه لر اهل اسلامنک اماملری و اعتمادلی مقتدابهلری اوتدیکلرندن، سلف عالملری منقرض بولکلرندن صوگ اسلام دنیاسینه چیتدن کیلوب کردی، و یا هم طاعون خسته لیکلری قیلندن بتون اسلام عالمینه تارالدى.

ولیلر، شهیدلرک و صابریلرک ئوابلرینی آلور ایچون ممکن بولا طوروبده اوز حققرنده روحانی تصرف ایتمگان بولسونلر لکن «بغداد» شیرنده اسلام خلیفه لگی بتلرلیگی و عموما مسلمانلر حتی معصوم بالالرینه قدر فلچدن کیچرلرلیکی، اسلام اثرلری محو ایدلرلیکی وقتده شول ولیلر، المتصرف فی القدرین لر، نئی اشلدب طور دیلر؟ شول وقتده ده کوکللری یومشامانغان و قوللردن کیله طوروب روحانی تصرفلرینی یورتمه گان آدملرنی «ولی» دییودن بیگرهک ظاهری حال ایجابینه کوره مسلمانلرغه دشمن دیهک طوغری بولمازمی؟ مسلمانلرغه دشمنلیق ای توچی کیسهلر حقنده «ولی» لک ایله ظن قیلورغه یول بولماسه کیرهک. «بغداد» واقعه سی یالنگز مثال ایچون ذکر قیلندی. یوقسه اسلام دنیا سنده «بغداد» واقعه سی هر یل و عصرده تکرارلانوب طور مقده در.

•••

بنده لر اوزلرینک «عالمه متصرف» دیب اعتقاد ایتمگان کشیلرینه اطاعت و عبادت کورساتورگه مجبورلردر. مونک سببی احتمال که «تصرف» سببندن کیتوره چک ضررلردن قورقو و نفعلردن امید ایتمو یاکه مجرد بر قرابت و محبت حاصل ایتودر. شونک ایچون خلقلر «هر نرسه نی عالم و هر شی گه تصرف ایترگه قادر» دیب اعتقاد ایتمگان ذاتلرینه دعا قیللر، استغاثه و توسل ایته لر، آورلقلر وقتنده آنلردن مدد صوریلر، شفاعتچی دیب بلوب آنلرغه یالونالر، یالوارالر. یراق یرلردن قهرلرینه باروب تعظیم قیللر، حیوانلر ذبیح ایته لر، بعض بر قهرلرگه باروچیلرنگ شول قهرلر حضورلنده قول قوشروب طورولرینی حتی رکوع و سجده قیلولرینی، یغلاب یالوارولرینی، اوبو و استیلا ایبتولرینی ده اعتمادلی آدملردن ایشتدک.

شرع شریف تعلیمینه کوره قول باغلانلغان حالده آیاق اوزرنده طوروق، رکوع و سجده قیلوق، ذبیح و روزه، انفاق و احسان همده حج عمللری هر بری عبادت بولوب هر بری الله تعالی بیورغان روشچه و الله تعالی اسمینه گنه بولورغه تیوشلی. ایندی بر کشی شریعت بیان ایتمه گان برر تاش یاکه آغاچنی یاخود حیوان و چیشمه نی عبادت قیلو کیفیتنده تعظیم ایتمه و یاکه اوزینک «ولی» دیب اعتقاد ایتمگان کشی سینک قهرینه باروب رکوع و سجده قیلسه یاکه قربان بوغازلاسه و آنک اسمینه ندر ایتمسه، حاجت و مرادلرینی صوراسه، باشینه کیلگن فلاکت یاکه برر تورلی خسته لکن قورتارووبینی

اوتنسه بو حال كيرهك شول ولی حقنده بالذات اوزى مقتدر و متصرف ديب بلوب بولسون و ياكه مذکور ولی گه شولای مراجعت ايتونى الله تعالى قبول ايته و يارانادر ديب ظن قیلوب بولسون، هر برى عبادتده «شرك» در . چونكه بولای ایتەك، الله تعالى نك اوزینه گنه خاص بولغان عبادتلىرى باشقه لرغه يورتو و ياكه الله تعالى نك اوزینه گنه حصر ايتار گه تيوشلى بولغان بنده چيلك گه باشقه لرى شريك ايتو بولادر. شرك معناسى شوشيدر.

حق سبحانه و تعالى حضرتلىرى: «ولا يتخذ بعضنا بعضا اربابا من دون الله» (آل عمران. ۵۷) ديب آدملىرى رب اتخاذا قیلودن منع ايتدى. آدملىر، اوزلىرى كى انسانلىرى حقيقى رب اتخاذا ايتيمه چكلىرى معلوم. بلكه موندن مراد: «حقيقى ربغه خاص بولغان شيلر ايله انسانلر حقنده اعتقاد ايتمه كز و حقيقى ربنى تعظيم قیلورغه خاص بولغان شيلرده باشقه لرى شريك قيلمه كز، ديمكدر. چونكه موندى اش نصارالر طرفندن احداث قیلنغان بدعتدر. حق سبحانه و تعالى آنلرنك شوشى عادتلىرىنى: «اتخذوا احبارهم و رهبانهم اربابا من دون الله...» (توبه. ۳۱) ديب رد و توبيخ قیلدى. نصارالر اوزلرينك حبرلىرىنى، رهبانلىرىنى حقيقى الهلر ديب اعتقاد ايتمىلر بلكه آنلرىنى الله ايله بنده لر آراسنده واسطه ديب بله لر و شونك ايچون اللهنى تعظيم روشنده تعظيم قيلمه لر ايدى. فقط مغربدن طوغان علم قوياشى سببندن نصارالر، مذکور عقیده لرىنى بر قدر اصلاح قیلورغه موفق بولدىلر، رهبان و قسيسلىرىنى احترام قیلونى بر قدر بولسه ده ميزان غه صالحىلر، ايندى نصارالر آنلرىنى واسطه لر ديب سويله مىلر و اللهنى تعظيم روشنده تعظيم قيلمىلر، اما نصارالر نك ايسكى خطالرينه صوگهى مسلمانلر كیلوب توشدىلر و اوشبو بوزوق عقیده گه غرق بولدىلر. مونلر، ايمان برله اوتكانلىكلرى معلوم بولماغان شىخلرىنى ير ايله كوك كوتاره آلمازلق عنوانلر، تقديس و تمجيد لر ايله ذكر قيلمه لر، اوشبو اوصاف كماليه و نعت جلاليه لرى ايشتوچيلردن كوبلر حاشا الله الله تعالى نك شول شىخلر گه مغلوب و مطيع بر ذات ايدى كينه كوگلىلرى كينه در. دعالرىنى قبول قیلوچى، مضطر وقتلرده ايركنلك و عمرلر گه بركات بيروچى، هر تورلى قورقورلىرىنى مشكللىكلرىنى، حسرت و خسته لىكلرىنى، بلا و قضالرىنى يياروچى، فتح ظفر ايشكلرىنى آچوچى ذات، يالگز الله تعالى اوزيگنه در. شونك ايچون موندى وقتلرده باشقه لردن مدد صورامق، مادى سببلردن باشقه چه استغاثه ايتەك، ارواحلر گه، رجال الغيب، خضرايلاس لرغم مناجات

ایتمه ك اصلا و قطعا جائز توگلدن . بو طوغروده منافق کتابارنده یازلغان ، تصوفغه منسوب آدمار طرفندن نشر ایتولگان ، تکیه لر واسطه سی ایله دنیانك دورت پوچماغینه تارالغان کرامات خبیرلرینه آلدانورغه یارامی . موندی خبیرلرنك بری درست بولسه آگا قارشو یوزی ، مکی یا گلش و اصلسز بولادر . بو سوزگه اعتماد ایتمه گان آدم ، منبعی تکیه لر و ایشانلر ، عوارف و احیا ، فتوحات و مکتوبات ، طبقات الاولیاء و رشحات کبی تصوف و منافق کتابلری بولغان خبیرلرنك جمله سینى بر یرگه کیتوروت اویوب قویسونده قرآن کریمه نك : « لیس لك من الامر شیء » (آل عمران . ۱۲۳) . « قل لا املك لنفسی نفعا ولا ضرا الا ماشاء الله » (اعراف . ۱۸۸) طرزنده بولغان آیتلرنی همده رسول اکرم و اصحاب کرامینى ایکنجی طرفغه قویسون . قایو طرفنی یاخشیراق کورسه و متابعت قیلور ایچون امنیتلیره ك بلسه شوکا تمسك قیلسون! ..

میتلر ، اولگان کونلردن اعتبارا عمللری و دنیا ایله بولغان علاقهلری منقطع بولوب اوزلری ایچون فائده قیلو قدرندنده محروملردن . ایندی اوزلرینه ضرر و فائده قیلو قوتندن محروم بولغان ذاتلر ، باشقه لر حقنده موندی تصرفلر قیلورغه نیچو ك مقتدر بولا آسونلر ؟ اوزلری یالانچاق فقیرلر باشقه لرغه کیوم کیدررگه ، انعام و احسان قیلورغه کوچلری یتمگانلکنی بلو آزغنه عقلی بار کشی گهده معلومدر .

۰۰

قبرلرنی زیارت قیلو اوشبو روشده ایکی تورلی بولورغه ممکن :

(۱) عبرت آلمق و اولمنی ایس گه توشرمك ، میتلر حقنده الله تعالی گه دعا ایتمك ایچون بولغان زیارت ، (۲) میتلردن مقصود صورامق ایچون و نیچو ك بولسهده روحانی و کرامت طریقی ایله اوزینه برر تورلی فائده امید قیلوب بولغان زیارت (*) . موندلردن برنجیسی شرعی زیارت بولوب ممدوح و ثوابلی

(*) الامور المبتدعة عند القبور علی مراتب . ابدها عن الشرع ان یسأل الميت حاجته و یتستفث به فیها كما یفعله كثير من الناس وهؤلاء من حسن عبادة الاصنام . المرتبة الثانية ان یسأل الله عز و جل به و هذا یفعله كثير من المتأخرین و هو بدعة باتفاق المسلمین . الثالثة ان یسأل نفسه . الرابعة ان یظن ان الدعاء عند قبره مستجاب فیقصد زیارته لاجل طلب حوائجه فهذا ایضا من المنكرات المحرمة و ان كان كثير من المتأخرین یفعل ذلك و یقول قبر فلان تریاق مجرب . و الحکایة المنقولة عن الشافعی انه كان یقصد الدعاء عند قبر ابي حنیفة من الکذب الظاهر . اغائة الهمتان . (بعض اختصار) . ص ۱۱۴ .

بر اشد. رسول اکرم حضرتلری شونڭ ایله بیوردی و عملیاتی ایله اوزی هم امتلرینه کورساتدی. اما ایکنچیسی ایسه اسلام روحی ایله مناسبتی بولماغان «شرك» در. صوڭ وقتلرده اسلام دنیاسی اوشبو خستهك ایله مبتلا بولدی و هر مملکت و ولایتده بر قبر یا که قبرلر حج اورنی برینه کردی. و حجر اسودکه بدل ایتولدی. مجلسلر کرامات خبرلری ایله، اشکافلرده شیخلرنڭ خرق عادت کورستکان واقعه لرینی یازغان کتابلر ایله طولدی ایسه بو اش شریعت قاشنده درست عمل بولوغه، عالمرنڭده سوز چیقارمی آوز یابوب طورولری مذکور عادتلرگه «سنت حسنه» اسمی بیرلوگه دلیل توگلدی.

الله تعالی دن باشقه لرغه دعا و مناجات ایتوچیلر، اولك و ترکرلنڭ مادی سببلردن باشقه یاردم قیلولرینی اعتقاد ایتولری سببلی استغاثه و استمداد قیلوچیلر، قرآن کریم دعوت ایتکان خالص «توحید» دن محروملردی. بو طوغروده وثنلر ایله صنملرنی واسطه و شفیع اعتقاد قیلو ایله انسانلرنی واسطه و شفیع قیلو آراسنده فرق یوق. شونڭ ایچون بندهلر: «ایك نعبد و ایك نستعین» دیب مناجات قیلوق و شونڭ مضمونی ایله عمل ایتمك ایله بیورلمشلردی.

رسول اکرم حضرتلری الله تعالی قاشنده حرمتلی بولوب وظیفهسی ایسه حلال و حرام، وعد و وعید، امر و نهی کبی الله تعالی نڭ فرمانلرینی بندهلرگه ایرشدرمکن عبارت ایدی. باشقه پیغمبرلرنڭ وظیفه لریده اوشبو روشده بولدی. اما دعالرنی قبول ایتوب بلالرنی بیارمك، سلامت و اوزون عمرلی هم بای و بختلی قیلوق، هدایت بیرمك وظیفهسی پیغمبرلرده توگل بلیکه الله تعالی نڭ اوزینه گنه خاص بولغان وظیفه در. پیغمبرلر، خلقلرغه شریعت تبلیغ قیلو طوغروسنده امین واسطه لر بولولرنده شېهه یوق، شونڭله برابر، الوهیت اشلرنده شریکده توگلدردی. حرمت ایتمك نیتی ایله آنلرغه رکوع و سجده قیلورغه یاراماسه الوهیت گه خاص نرسه لر حقنده ده آنلرغه دعا و ندا ایتمك یاراماز. اوشبو حکمت ایچون بولسه کیرهك رسول اکرم حضرتلری «لا تطرونی کما اطرت النصارى ابن مریم فانما انا عبده فقولوا عبد الله و رسوله» دیمشدر (صحیح بخاری. ج ۴ ص ۱۴۲).

احد صوغشنده مسلمانلرغه مصیبت کیلوی، رسول الله حضرتلرینڭ جراحت آلوی حقنده بعض عالمر: «بو اشلر، دنیانڭ سبب عالمی ایکانلگینی مسلمانلر بلسونلر و اشلرینی شوکا کوره یورتسونلر، سببلرگه یابشو

طوغروسندە مساعلە قىلماسونلر، كائىنات قاعدەلرینه، طبيعت سنتلرینه نارسولاق
ايتەماسونلر ھەمدە رسول اللەينك انسان اوغلى انسان بولۇپتى، خەتتى دە دىن
اوگرەتتۇب اسۇتە حسنەلك ايدىكىنى، كائىناتتە تصرف قىلو حقى اللە تعالى گە كەنە
خاص ايكانلىگىنى بلسونلر و آگلاسونلر ايجون ايدى، شونك ايجون بو
ھزىمەتك صورتى كوگلسز بولسەدە حقيقت حالە فائىدە سى سويلەپ بتررلك
توگل درجەدە الوغ بولدى» ديمشلىر.

پيغەبەرمز خەتتلىرى اوز خەقندە غلو و افراط قىلۇلردىن منع ايتكان بولسە
بو حال شىخلىر، خواجه و سىدلر خەقندە كۆپدىن ياراماز. «اياك نەبى»، اللە
تعالى دن باشقەغە عبادت درست بولماوينە ھەمدە: «اياك نستەين» مادى
صورتلردىن باشقە اشلردە و اللە تعالى نك اوزىنە كەنە مخصوص بولغان وظيفەلردە
ھىچ كىمدىن استەانت قىلو ياراموينە آچىق و قطعى دىلدىر. قناعت قىلوچىلر
ايجون اوشبو ھەر كۆندە نىچە دفعەلر اوقولا طورغان مبارك سوزلر كفايت
ايتار، سوز كورمىشروچىلر و مجادلە قىلوچىلر ايجون بتون قرآن اوقولسەدە
فائىدە بولماز. «وكان الانسان اكثر شئ جدلا». اللە تعالى اوز مرحەمتى و لطفى
برلە بصيرت كوزمىنى آچسون و درست فكرلر الھام قىلوب اوزى، صا بولاچق
عقىدە و عملرگە كوندرسون. «والله يھدى من يشاء الى صراط مستقيم».

مشركلر «مەدینە» گە ياقىن كىلوب رسول اللەغە محاربه اعلان ايتكانلر ايدى.
مسلمانلر، تونلرینى كونلرگە قاتوب شغللىدىلر، تىوشلى اورنلرغە اورلر قازىدىلر،
رسول اكرم اوزى دە توپراق ناشودى. كورەك طوتوب بالچق قازىدى. روزە
توگل لىكن اشارغە فرصت بولمايدىغىدىن كونلر بوينچە آچ يورىدىر ايدى. عصر
شەادتە حاللر ايشتە اوشبو طرزە بولدى. بو ايسە بىك كۆپ واقعەلر آراسىدىن
بو نمونە كەندە.

اوشبو قىرق ايللى يىل ايجىندە آوروپا، بتون اسلام دنىياسىنى ضبط ايتوب
بتردى، سياسى جەتدىن مستقل اسلام دولتلىرى بولسەدە آنلر نك استقلاللىرى يالىكز
اسمە كەندە. اقتصادى جەتدىن اسير بولغان آدمك سياسى استقلاللى بولاچق
توگلر الك آلدە روحانىلرى بولغان حالە صلیب اھللىرى مسلمانلر ایلە صوغشىدىلر،
مەلىكتلرنى آلدىلر، صوغشى مصرفلرینى تولەتدىلر، لىكن شوشى وقتە دىنى
رئىسلك ایتوچى «غوٹ الواصلین و قطب العارفين لر»، اسلام دنىياسى ايجون
نېندى خەمتلر كورساتدىلر؟ بلغار راھبلىرى آياصوفیە باشینە صلیب قویارغە

سفر ايتكان وقتلرنده قايسى «مرشد الانام» لرشونلرنىڭ قارشولرىنه توشدىلر
وياكى خىلقدردن جىغان بايلقلرىنىڭ آزغىنه بىر حصه سىنى بولسە دە انعام
قىلدىلر؟.

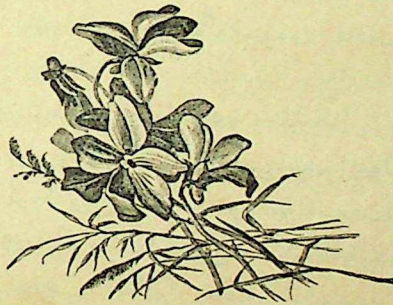
اسلام دىنىنه طعن قىلۇپ يازلغان اشرلر اسلام مەلىكىتىنە تارالۇپ حەتتى
آوللرغە وىر آستلرنده بولغان اويلرگە قىرىنىشۇپ طورادىر. قايسى «نائب
خىرال بشر» شونلرغە جواب يازدى ياكى يازلغان جوابلرنى نىشرفىلورغە غىرىت صرف
ايتدى. طول خاتونلر، فقيرلك و تىرىمەسلىك بلالرى سىبىندىن فحش اورنلرىنە
توشەلر و شول يىلردە هم اوزلرىنى هم باشقىلرنى ضايىع ايتەلر، يتىم بالالر اسلام
روحنده تىرىمەلەنو نەمتىندىن محروم قالالر و عاقىبت اوزدىنلرنىن، نىل و قوملرنىن
مىنگوگە آيرالار. شوشى فلاكت و شوشى مصىبتلرنى «مرشد السالكىن و خىر-
الساجدىن» لرشونلر تورىدقلىرى حالده قايسىلرنىڭ حەمىت تامىرى قوزغالىدە
شول حقدە چارە تابار اىچون سەى قىلدى؟ حالبوكى مونلرنىڭ آزغىنه اشارتلىرى
باشقىلارنىڭ جان تىرلىرى چىقارۇپ يورولردىن اشرلردىر. خىلقلر مونلرنىڭ قوللرىنى
غىنە توكل آياقلىرىنى دە اوبەلر، ايشىك توبىسالىرىنە كوزلرىنى، ماكلالدىلرىنى
قويۇپ تىلل قىلەلر، اوطورۇپ بارغان آربالرنىڭ تىگەرمەچ اىزلىرىنى ياتۇپ
ياللىلر. بىرسىنىڭ مارجەسىنى. بىر آولە بولغان مريدلر، تىرىكلەنو و حىرتنىڭ
فاتحەسىنى آلو قىلدى ايلە اويدىن اوىگە حىرت قىلۇپ يورۇتولرى كوبدىنگى
واقىلەلردىن توكل.

بو مىكىنلر، اوزلرنىڭ نادانلىقلىرى و شىرىعت روحندىن خىرسىزلىكلىرى
سىبىندىن شوندى اشرلر ايلە الله تعالىگە تقرب قىلدىلر و شوندى حىرتلىرى
سايەسىندە جنت اعلاگە كىرولدىلر اىمىد قىلەلر. مونلر مەذۇرلردىر لىكىن مونلرنىڭ
نادانلىقلىرى و سادەلىكلىرى ايلە فائىدەلەنوچى و مىكر اشرلردە قىزارلانولرىنە سىبىچى
بولۇچى غوث اخلاىق و قىطب العالملر مەذۇر بولمەشەلر كىرەك. «ربنا ظلمنا
انفسنا و ان لم تغفرلنا و ترحمنا لىكونن من الخاسرىن».

بو كوندە كوب مىسامانلر قىرلرنى حج اورنىدە كوررگە عادت ايتدىلر،
«اىزگولر چىشمەلرى»، «اىزگولر قىرلرى» دىپ اوز آرالرنىدە مشهور بولغان
اورنلرنى مەزىلە و عرفاتگە بىرابر حساب قىلور بولدىلر. اىسكى قىرلرنى
مىچا و بىك كوب شارلاتانلرنى اوزارىنە «مرشد»، سانسىز عبدالقفاو عبد-
النسوهلرنى الله ايلە اوز آرالرىنە واسطە اىخاذا قىلدىلر. بلا وقضاغە اوچراسەلر،
خستەلك ايلە مېتلا بولسەلر شول يىرلرگە و شول آدمىلرگە باروب صغنونى،

يالنوب يالوارونى سنت عملر جەملەسىنە كرتدىلەر. ايندى شوشى قدر رسوخ
 تابقان نرسەلر البتە تاشلانماز. طبيعت حكيمىنە كرگان عمللرندىن انسانلر
 يېككلىگنە آيرلمازلر. نى قدر عصرلردىن بېرى دوام ايتوب كىلگەن عقىدەلرنى،
 فكلرلرنى اصلاح قىلوغە آزغنە مەمكىلك دە كورلماز. بو اشلر ايچون كوكدن
 عيسى كىلو ويردىن مەدى ظەور ايتولرگە احتىياج بار. لىكن اوزك صواب دىب
 بلىگان نرسەنى سويلەرگە وشونك حقندە دىناوى بر ضرر كىلووندىن فورقوب
 فالمازغە تىوشلى. نى قدر مادى فائىدەلرگە سبب بولسەدە ادبى چىنك مەموم
 ونى قدر مشقتلرگە باعث بولسەدە ادبى چسارت مەدوحدەر. بو كون قبول
 ايتولمگان بر فكلرنك بر قاج كونلر صوگندە قبول قىلنووى مەمكىن. موندىن
 امىدسز بولمق گناهدەر. «انه لا يئأس من روح الله الا القوم الكافرون».

امامت و خلافت

(۳۸) اسلام حکومتینی اداره قیلور و رسول الله حضرتلرینه نیابت طریقی ایله مسلمانلرغه دینی رئیسلك ایتار ایچون اهل اسلامنك «اولوالامر» لری طرفندن انتخاب قیلانغان و بیعت بیرلگان ذات، امام هم خلیفه اسمنده بولور. بر وقتده ایکی خلیفه نك ریاست قیلووی شریعت قاشنده درست توگلدر.

اسلام حکمینه کوره «امام»، «خلیفه» و «امیرالمؤمنین» سوزلری بر معنادهدر. رسول الله حضرتلرینه نیابت طریقی ایله مسلمانلرغه دینی رئیسلك قیلور و اسلام حکومتینی اداره ایتار ایچون مسلمانلرنك اولوالامرلری، اهل حل و عقدلری طرفندن بیعت ایتولگان ذات، امام، خلیفه همده امیرالمؤمنین بولادر (نمازده امامت قیلوچی غه «امام» دیسه لرده بو اورنده غی معنا برله توگل بلکه باشقه بر معنا اینه آیتهلر). امامت حقنده اهل اسلام آراسنده خلافتی کوب بولسده بو خلافتارنی اوشبو فرقه لرگه چیارغه ممکن:

(۱) امام قویمق مسلمانلرنك اوز اوستلرینه شریعت جهندن واجبلر (امام قویکیز، دیب شریعت مسلمانلرنی تکلیف ایتهدر). چونکه صحابه لر، خلیفه صایلاو مسئلهسینی حتی رسول اللهنی دفن قیلودن ده آلدیه طوتدیلر. موندن صولکده شولای بولوب کیادی. بو اش ایسه امام صایلاو طوغر و سنده شریعت جهندن تکلیف بولوغه دلیلدر. اگرده شوندی بر اش بولماسه ایدی صحابه لر مونك ایچون بو قدر آشقمازلر ایدی. مسلمانلرنك کوب قسمی (معتزله لر ایله زیدیلرنك کوبره کلری شوشی جملهده) اوشبو فکردهدر.

(۲) امام صایلاو مسلمانلر اوستنده واجب بولسده بو واجبلق شریعت جهندن توگل بلکه عقل جهندندر (شریعت تکلیف ایتماسهده بو اشنك لازم ایکانلگنی عقل اوزی بلهدر). چونکه خلقلر یالکیزغنه باشی آلیمیلر، جیولشوب طوز دیلر ایسه آرالرنده نزاع و دعوی چیقووی طبیعی. شول دعوی نزاعلرنی فصل و حل قیلور ایچون ده بر کشینك بولووی لازم. بو کشی البته شول خلیفه

بولماقچى. معتزله لردن جاھىز، ابوالحسين البصرى و كعبى اوشبو مذهبده در. (۳) امام صايلو، امت اوستينه واجب توگل، بلكه دين اشلىرى اجرا قىلىنسۇن اىچون امام قويمق الله تعالى نىڭ اوز وظيفه سىدىر (مونلرغە كورە اماملىق، پىغمبەردن اوزىنىڭ بالالرىنە مىراث نالماقچى بر منصب بولادىر). شىعەرلر اوشبو مذهبده در. (۴) امام نصب قىلىو امت اوستينه عقلا دە شرعاده واجب توگل. مسلمانلر اوستينه واجب بولغان نرسە، شرىعت حەكملىرىنى يورتمەكدر. اگر دە امت، اوزى شرىعت امرلىرىنى يوروتوب طورا آلسە بو وقتدە امام و خليفە صايلارغە حاجت و لزوم يوق (مونلرغە كورە مستقل اسلام دولتلىرىنىڭ جەھەتتە بولە اداره قىلىنولارى درست بولادىر). معتزله لردن اصم و خوارجلارنىڭ بعضىلىرى اوشبو مذهبده در (۱). الوغ عالملىردن ابن كيساننىڭ دە شوشى مذهبە ايكانلىقى مرويدىر (۲).

اهل اسلام آراسىدە اوشبو ذكر ايتولگان مادەلر حەقەدە مخالفت بولسەدە امام بولماقچى ذاتنىڭ اسلام حەكملىرىدىن كەلن خەبەرلەر ھەمدە مسلمانلارنىڭ مصلەھتىنى و زمانەنىڭ سىياسىتىنى بلوب لازم بولغان وقتلار دە شونلارنى اهل اسلام فائىدەسىنە اجرا قىلولرلىق اقتدار صاحىبى بولۇو يىنىڭ شرط ايكانلىقىدە مۇتەئەددىلەر. مونىڭ اوستىنەدە قارىش نىسلىدىن بولۇوى لازىمى توگلىمى؟ مسلمانلارنىڭ كۆپ قىسمى امامنىڭ قارىش قىبىلەسىدىن بولۇو يىنىڭ شرط ايتىدىكلىرى حالدە بر آزلىرى مونى شرط ايتمايدىلر.

قارىش نىسبىنى شرط ايتۇچىلار «الائمة من قريش» حدىشى (۳) ايله استىشاد ايتىلر. استىشاد طرىقى معلوم بولدىغىدىن بو يردە اوزون سويلەرگە حاجت يوق. شرط ايتماوچىلارنىڭ دىللىرىدە شول «الائمة من قريش» حدىشىدەر. مونلر اوشبو روشدە استدلال قىلدلر: «رسول الله - اماملر قارىش نىسلىدىن بولۇر - دىدى، مونىڭ سببى اوشبو ايكى نرەدىن خالى توگل: اوزىنە ياقىنلىقى

(۱) امامت حەقەدەغى خىلافتلارنى باشقەچە تصوير قىلۇچىلار دە بار. بز ايسە فخرالدين الرازىنىڭ «محصل افكار المتقدمين والمتأخرين» اسملى كىتابى ايله «معالم اصول الدين» اسملى اثرىدىن تلخىس ايتىك.

(۲) فيصل التفرقة . ص ۵۷ .

(۳) بو حدىث، كىتاب ستەدە بولمىسە كىرەك. «مىزان الاعتدال» دە امام احمددىن نقل ايله اوشبو حدىث حەقەدە: «لا يفتى ان يكون له اصل» مضمونىدە بر سوز بار. اگر دە موندە طبع خىطاسى بولمىسە مذكور حدىث بىك يوشاب قالادىر. مىزان الاعتدال . ج ۱ ص ۱۷ .

اش دینی واجبلردن بولسه ایدی، حج و روزه حکملى قییلندن مونك حقتده بر شرعى فرمان بولمى قالماز ایدی. رسول الله اوزى وفات ایتکان وقتنده بو منصب ایچون هیج کیمنى تعیین ایتماى، وصیت قیلوبده قالدرمادی. اگرده دینی اش بولسه ایدی لا اقل وفات ایتکان کوننده بر تدبیر قیلور، اصلا مساهله ایتماز ایدی.

اوشبو مقدمه لردن امام و خلیفه قویو، دینی امرلردن توگل، عائلى اشلردن ده توگل (۱) بلکه اجتماعى و سیاسى اشلردن بولووی لازم کیلهدر. رسول الله وفات بولووی ایله صحابه لرنك خلیفه صایلا رغه کرشولرندن و مونى ده هر اشدن اهمیتلى کورولرندن مونك دینی بر اش بولووی توگل بلکه سیاسى بولووی غنه آکلاشلادر. چونکه دینی امرلرده شریعت، خلقلرغه بر قدر میلت بیره و اوز لرینك جابلرینه کوره عمل قیلو طوغروسنده بر آز مساعده قیلهدر. اما دنیاده بعضى بر سیاسى و اجتماعى اشلر کورلهدر که آنى شول وقتندن آزغنه کیچکدر- رگه ده ممکن بولمیدر. زور فتنه چیقووی احتمال کورلگان اجتماعى و سیاسى اش بولدیغندن صحابه لر، خلیفه صایلاونى حتى رسول الله نى دفن قیلودن مقدم باشقاررغه لازم کورگانلردر.

اگرده خلیفه نصب قیلو، دینی واجبلردن بولسه ایدی حضرت ابوبکر گه بیعت بیرمگان آدملر حقتده، زکات بیرماوچیلر گه بوروتکان حکملى قییلندن، دینی واجبلرنى یوروتمگان کشیلر گه قیلنه طورغان معامله لرنى (سیاسى جهتدن کیرهك لازم بولسون و کیرهك بولماسون) قیلغان بولورلر ایرى. حالبوکه بیعت بیرمگان کشیلر گه (سیاسى نقطه دن لزوم کورلمگان سببندن) حتى بارمق برله چیرتوچى یا که فاتیح سوز استعمال قیلوچى ده بولمادی. درست، بو کشیلرنك بیک کوبلری صوگنندن حضرت ابوبکر گه بیعت بیردیله و بیک کوبلری ده ندامت اظهار قیلدیله، لکن مونگا قدر دورت بیس آیلر اوتوب کیتدیکندن حکملى یورتورلك وقت بار ایدی (۲). بعضیلری ده همیشه اوز سوز لرنده طوروب عمر

(۱) شونك ایچون خلیفه لکنى رسول الله عائله سندن بولونى شرط ایتوگه سبب تابلمى.
(۲) وتخلف عن بیعة ابى بکر علی وبنو هاشم والزبیر ابن العوام و خالد بن سعد بن العاص و سعد بن عبادة الانصارى. ثم ان الجميع بايعوا بعد موت فاطمة بنت رسول الله صلى الله عليه وسلم الاسعد بن عبادة فانه لم يبايع احدا الى ان مات وكانت بیعتهم بعد ستة اشهر على القول الصحيح وقيل غير ذلك اسد الغابة ج ۳ ص ۲۲۲ - ۲۲۳. ولم يكن (علی) يبايع تلك الاشهر (السته) صحيح البخارى. ج ۵ ص ۸۲. صحيح مسلم. ج ۲ ص ۵۴.

سوردیلر و هیچ بر خلیفه گه بیعت بیرمادیکلری حالده وفات ایتدیلر. شعار اسلامدن و شرعی تکلیقلردن بولغان اشلرنی انکار ایتوچیلر حقنده صحابه لرنک بو درجهده صالحون قان ایله طورو احتماللری یوق.

مسلمانلرنک دینی رئیس بولووندن و بیک کوب دینی اشلرنی اجرا قیلو خلیفه وظيفه سی قیلنودن، آنی صایلاوده دینی بولو لازم کیلمیدر. خلاصه: خلیفه و امام صایلاو، دینی بر وظيفه بولمادیغندن شریعت طرفندن بو حقه امت اوستینه بر فرمان کیلمادی، تکلیف بولمادی. بلکه رسول الله نك معامله لرندن بو وظيفه نك طوغریدن طوغری امتنك اوز اوستنده بولووی آگلاشلیدی. سقیفه بنی ساعدهده اصحاب آراسنده مذاکره لر، مناظره و مباحثه لر بولدی ایسهده خلیفه صایلاونك دینی جیتدن لزومی طوغروسنده قرآندن آیت و یاکه حدیث اوقوب استدلال قیلوچیلر، رسول الله طرفندن وصیتلر، تعیین و تسمیه لر بارلغینی سویله وچیلر بولووی روایت قیلنمادی. شوشی اشلردن، خلیفه صایلاو اشی امتنك اوز اوستنده ایکانلگی یاخشی آگلاسه کبرهك. سیاسی و اجتماعی، اوشنداق طبیعی اشلر ایله فرمان بیرمك قرآن شریفی عادتندن توگل. رسول الله، بعض بر اجتماعی و سیاسی اشلرده امرلر بیرسهده بو حال، دین جیتندن بولوون بیکرهك شفقت و ارشاد جیتندن بولمیشدر.

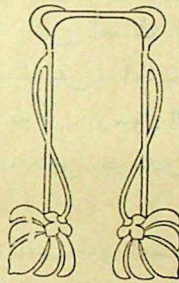
رسول الله وفاتندن سوک، امت اوز اوستنده گی اجتماعی بورچنی بلدی، اهل حل و عقد اوله رق دورت خلیفه نی امامت و خلافت منصبینه انتخاب ایتدی. اولو الامر طرفندن صایلانو جیتندن مذکور خلیفه لر حق و شرعی خلیفه لردر. لکن مونلرنك خلیفه لکلرینی انکار قیلو ضروریات دینیه نی انکار قیلو بولماغان سببلی موگا کفرلک توگل بلکه متواترنی انکار قیلو ایچون احمق و تینتاک بولو لازم کیله در. دورت خلیفه نك خلیفه لکلرینی انکار قیلو بوکون «استانبول» و «لوندون» شهرلرینی انکار ایتو ایله بر درجهده در. خلیفه لک ایچون شرط ایتولگان نرسه لر، صایلاو ایچون گنه توگل بلکه خلیفه لک منصبده دوام قیلو ایچون ده شرط بولدیغندن شرطنك بری یاکه بر آزی بتو ایله خلیفه، معزول بولغان سانالورغه تیوشلی.

حقوق مدنیه جیتندن خلیفه و امیرالمؤمنین نك باشقه لردن آیروم امتیازی، شریعت و اجماع امت طرفندن بولغان حکملردن اوستونلگی یوقدر (۱).
(۱) فذکر انما انت مذكر لست علیهم بمسيطر (الغاشية. ۲۲) آیتی و رسول اکرم نك

اوشبو چەتەن اسلام خەلىفەسى بو كونگى آروپا حەمەدارلارنىڭ فرىقى بولسە كىرەك .

خەلىفە، شۇندى كىشى بولورغە تىوشلى: اسلام دىنىنى و مسلمانلارنى حەمەيت ايتار، مسلمانلار آنىڭ تىرەسىنە جىولورلر و آندىن رضا بولورلر، سوزلرى فولاقلىردىن اوتوب كوڭلارنىڭ تىرەن يىرلرىنە كرۇب اورناشور. خەلقلر آندىن راضى بولورلر.

آخر كونلر نده : « ايها الناس من كنت جلدت له ظهرا فهذا ظهري فليستد منه و من كنت شتمت له عرضا فهذا عرضى فليستد منه و من اخذت له مالا فهذا مالى فليأخذ منه الاوان الشحاء ليست من طبعى ولا من شأنى الاوان احبكم الى من اخذ منى حقا ان كان له او حالى فلقيت الله و انا اطيب النفس الا ان فضوح الدنيا اهن من فضوح الاخرة » (تارىخ الامم. ج ۳ ص ۱۹۱) مضموننده سوزى، خەلىفەلر نىڭ حقوق مەدىنە طوغروسىندە باشقەلردىن امتيازلىرى يوق ايدىكىنە دىلىدر.

اهل السنة و الجماعة

(۳۹) عقیده لرنده، ظاهری و باطنی عمل لرنده قرآن کریم گه و ثابت بولغان سنتلر گه، صحابه لر نك يوللرینه اییهرگان کشیلر، «اهل السنة و الجماعة» ديب معروفلر در.

آدم بالالری طرفندن تأسیس ایتولگان حزبلر و فرقه لر دن مقصود اویوشو، فکرلری بر یر گه جیو و شونك سببندن قوت کسب ایتو، آراده الفت و محبت پیدا قیلودر. مونی ایندی هر کیم بله، آکلی، - آرتق سویلهر گه حاجت یوق. حزبلرده، فرقه لر و رسمی جمعیتلرده بولغان بو مقصود، «دین» لرده بیگره کده کامل و بیگره کده محکم بولورغه تیوشلی. اسلام دینی، ديبلر نك خانمسی بولووی سببندن قرآن کریم: «واعتصموا بعجل الله جمیعا ولا تفرقوا واذکروا نعمت الله علیکم اذ کنتم اعداء فالی بین قلوبکم فاصبحتم بنعمته اخوانا وکنتم علی شفا حفرة من النار فانقذکم منها كذلك یبین الله لکم آیته لعلکم تهتدون» (آل عمران . ۹۸)، «ولا تكونوا کاندین تفرقوا واختلفوا من بعد ما جاءهم البیئات واولائك لوم عذاب عظیم» (آل عمران . ۱۰۱) ديب مسلمانلر نك آیرلشولر نندن، تارالشولر نندن قطعی صورتده منع ایتمشدر (بو قبیلدن آیتلر قرآن کریمده کوب). رسول الله حضرتلری ده: «علیکم بالجماعة یدالله علی الجماعة» مضموننده نصیحتلر قیلمشدر (*).

شولای بولسه ده اسلاملر افتراق بلاسنندن تمام امین بولوب یتیه آلمادیلر، رسول الله دن صوڭ کوب طورمی اوز آرا لر نده آیرلشورغه باشلادیلر. صحابه لر وفات بولوب بتمازدن مقدم، اسلام دنیاسی بر قاج فرقه لر گه آیرلغانلر، زمانه اوتو نسبتنده اوشبو فرقه لر دخی ده کوبه یگانلر ایدی.

حرمتلو خلیفه لر نك اوچونچیسى بولغان حضرت عثمان اوزینك تختگاهنده و اوزینك اوینده محاصره قیلنوب شهید ایتولدی. الله تعالی صافلاغان بر طائفه دن باشقه لر نك اوشبو جنایتده قاتشلری بولدی. خلیفه نك اقربالری

انتقام آلورغه قالدیلر، اوز مقصدلرینه بیچار ایچون بیک کوب گناهسز کیشیلرنی اوشبو اش گه قاتشدردیلر، صرف سیاسی بولغان بو واقعه‌نی دینی مسئله‌گه کوچردیلر. اگرده قرآن کریم حکم (حه کهم) ایتولگان و رسول‌الله‌نڭ سنترلری دستور طوتولغان بولسه ایدی بو فلاکتنڭ اوڭنی آلنه‌چق و اهل اسلام بر نقطه‌غه جیولاچق ایدی. فقط غرض صاحب‌لری مسئله‌گه عوامنی قاتشدردیلر. و توبان خلقنی آیفلاندردیلر. اوزلری بلمی، کشی سوزینی آکلامی طورغان بو خلقلر بتون میداننی طوتد قلدردن مذکور اش‌لرنی عمل‌گه قویو ممکن بولمادی، یاخشی و اعتمادلی آدم‌لرنڭ فکرلری یورمادی، سوزلری ایشتمولمادی. مونلر، جدی حرکتلرینه و خالص نیتلرینه رغما، قارا کوچ قارشوسنده مغلوب بولوب قالدیلر. فتنه اوتی اوسکاندن اوسدی، اوچقونلری بیک براق یرلرگه توشدی. مونی تفصیل قیلو کوب وقت‌غه و کوب کغدرگه محتاجدر. اسلام ملتینڭ فرقه‌لرگه آیرلاوندی برنجی سبب اوشبو بولدی.

ایکنجی سبب ایسه ایرانلولر ایدی. ایران، بیک ایسکی و اوزینه کوره مدنیتلی، مستبد، خرافات ایله قاتش بولسه‌ده اوزینه کوره بر توری تاریخ‌غه مالک، مملکتلری ایرکن و شهرتلی بر دولت ایدی. مونلرنڭ نفوذلری حتی عربلرنڭده بر قسمنه یورر، مونلر اوزلردن باشقه قوملرنی بیک توبان حساب قیلورلر ایدی. موندن باشقه ایرانلولر برله عربلر آراسنده تاریخی و سیاسی بیک زور ماجرالرده بولوب اوتکان، منافرت و دشمنلیق تام یرلهشکان ایدی.

خلیفه‌لر زمانلرنده بیوک «ایران» دولتی اسلاملر طرفندن استیلا قیلندی، شیرت ایله حکم سوروب کیلگان ساسانیان، بادشاهلرینه خاتمه بپرلوی، شاهزاده‌لر صوغش میدانلرنده قردیلر، خاتون قزلری، الوغ مأمورلری اسیر صقتمده خلافت یورتینه اوزاتولدیلر. بو اشلر ایرانلولرنڭ حتی خیاللرینه‌ده کیلمگان الوغ حاللردن و تحمل ایته آلمازلق ذلت و سفالتلردن بولدی. اوزلرینی فوق العاده یوغاری طوتوب‌ده باشقه‌لرنی حیوان ایله بر درجه‌ده حساب ایتوچی بو مدنیتلی قوملر اوشبو اشلر سببندن شاشوب قالدیلر، نیندی کونلرگه توشکانلرکیرینی فکرلهب حیران بولدیلر و بو حاللرنی عزت نفسلرینه اصلا مناسب کورمادیلر. اوشبو سببندن توری وقتلرده اختلال چیقاررغه طریشوب قاراسه‌لرده اڭ غیرتلی و همتملی بر خلیفه‌نی شوید ایته آلسه‌لرده موپنلرینه بارماق‌لرینی باطرغان تیهر قوللر عمومی اختلاللرغه ایرک

بېررلك بولمادى. شونىڭ ئىچىن مونلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ بولمىشىنى كۆرۈپ،
 بۇ ھىلە، ئاھىدە ئاسلام قىبۇل ئىتۇب دە باھىن دە اوز مرادلىرىنە خىمىت ئىتۇ
 و مىسلمانلارنىڭ ئىنتىقام ئالۇدىن ئىبارىت ئىدى (۱).

ئاسلام قىبۇل ئىتۇچى ئىرانلۇلارنىڭ مەكۇر قىقىسى، اوشۇبۇ مەقصدلىرىنە
 ئىرشۇر ئىچۇن ئاھىدە ئاھل بىت گە مەبىت ئاھار ئىتۇبلر و ئنلارنىڭ ئىرفلىرىنى
 ئىتىزام قىلىدىلر. ساسانىياننىڭ ئاخىرلىرى بولغان ئىزدچىر قىزى شىھىربانىونىڭ خىزىت
 ھىسبىن نىكاھىدە بولۇنۇڭ دە مۇڭا مەناسىبىتى ئوقى تۇڭل ئىدى. بۇ مەناسىبىت ئىلە
 مونلر خىزىت ھىسبىننىڭ شىھىربانىوندىن بولغان بالالىرىنى ساسانىيانغە وارث ھىساب
 قىلۇرلر و ئىسلامدە بولغان ئىنتىخاب و مەشۇرت اصوللرى اوشۇبۇ مىسلىكلرىنە
 مەئافى بولدىغىنىدىن، وارثىت قاعىدەسىنى ئاھىيا قىلۇب ئىستىباد اصولىنى ئىمەل گە
 قۇبۇ ھىقنە سى ئىتارلر ئىدى.

خىزىت ئىلى و ئاممىلارنىڭ الوھىتىلرى، ئىناسخ ھىم ھىلۇل و ئىتىقاد قىزىلرى
 خىزىر و مەدى بىھىتىلرى، بىك كۇب ئىدى ئادىملىرىنىڭ بىغەبىر بولۇ دىواللرى
 ئىقىدەسى اوشۇبۇ مەئافى ئىرانلۇلر ئىرفىدىن ئىدات و مىسلمان دىئاسىنىدە
 ئىوام ئراسىنە نىشر قىلىندى. ئىسماعىلىيە، قىرامطىلر، ھىلۇل و وھىدەت وچۇد كىبى
 بىك كۇب مەھىلر اوشۇبۇ سىبىدىن مەدانغە چىقىدىلر.

بۇ ئىشلر اوستىنە ھىندە ھىكم سۇرگان ئىسكى دىنلر و مىصر ئىلە ئىسكى
 ئىونانىلۇلارنىڭ ئىسكى فىلسەفىلرندىن بىك كۇب نىرسەلر مىسلمانلر ئراسىنە ئارالدى،
 ئىھۇد مىلارندىن رۇاىت ئىتۇلۇگان بىك كۇب خىرافاتلردە ئىسلام دىئاسىنە
 كىرۇب اورنلاشىدى. ئىسلاملر ئراسىندە قىرقىلر كۇبىيۇگە مونلر اۇچۇنچى
 سىبى ئىدى.

ئىگىدە ئىسلام دىئاسى ئىرانلۇلر بىرلە قانىشقان بولماسە، ئىھۇد مىللىرىنىڭ
 خىبىرلىرىنە ئىصلا قولاقى صالىماسە ئىدى ئىفترافلىردىن دە خىرافاتلردىن دە ئىمام سىلامت
 قالىغان بولۇر ئىدى، اللە ئىعالىنىڭ نىندى ھىكىمىتىدەر بولماچاق ئىش گە چارە
 كۇرلمادى، كىلەچك فىلاكت كىلدى. «وكان امر الله قدرا مقهورا».

خىلفاى راشىدون ئىصۇرلىرىدىن ئىعتبارا خىلقلر ئۇچ ئۇچ بولۇب ئىسلام
 دىئىنە كىررگە و ھىر ئىرفىدىن ئىسلام دىئاسىنە قوشلۇرغە باشلادىلر. مونلر بىرلە

(۱) مونلارنىڭ اوشۇبۇ ھىلە و مەكلىرىنە ئىككىل ئالدىنۇچىلر «مىسلمانلرغە ھىسن ظن
 وئىب» دىب تىقىق و تىقىشىنى لازىم كۇرمى ئۇرغان مەئۇفەلر بولدى. شۇنلر واسطەسى ئىلە
 قىتتە ئالقونى بىتون ئىسلام دىئاسىنە ئارالدى.

ایسکی عقیده لر و ایسکی فکولر، اصلسز ظن و گمانلرده برابر کرر و اسلام دنیاسینه اورنلاشوب طورر ایدی. موندن باشقه بو یاگی مسلمانلرنک جهیوری یاخشی تربیه آلورغه موفق بولمادقلرندن و گوزل خلق برله بیزه نمدایکلرندن دین حکملرنده مساهله ایته لر و اوزلرینک ایسکی عادتلرینی طوتا بیره لر و یاگی کرگان مذهبلرینک حکملرینی بیرینه یتشدره آلمیلر ایدی.

هیوان کتووی قدر کوب بولغان بو جماعتنی اهل اسلامک سواد اعظمی مسلمان صانارلر و سیاسی فتنه لر چیقماسون، باصلمازاق بلالر قالقماسون دین مونلر حقنده بر آز یومه شاقلق کورساتورلر، لکن گناه کبیره دن صافلانماولری سبیلی «فاسق» بولورلنده شپته قیلمازلر ایدی.

بعض بر آدملر اوشبو خلقلردن عیبیلرینی توشرو و شریعت نظرندہ معذور صاناو قصدی برله ایسکی دینلرده گی «تقدیر» مسئله سینی اسلام غه تطبیق ایته باشلادیلر و: «تقدیر شولای بولغاندخ صولک آنلرنک چاره لری یوق» کیی سوزلر نشر قیلدیلر. «بصره» شهرندہ چیقغان اوشبو سوز احتمال که اوز اوزندن سونگان و هیچ بر اثر فالدرماغان بولور ایدی. لکن موکنا حسن بصری شاگردلری و عمرلرینی عبانده اوتکاروچی زاهدلر اهمیت بیروب مسلمانلر آراسنده شایع بولووینه سبب بولدیلر. مونلر یوقاریده بولغان نظریه گه قارشو: «انسانلر اوز فعللرندہ، کامل معناسی برله اختیارلیلردر. اگرده مجبور بولسه لر ایدی اول وقتده، الله تعالی طرفندن مؤاخذه قیلنوده معنا بولماز ایدی» دیب سویله رگه کرشدیلر و دین بیورقلرینی کامل بیرینه کیتورو- چیلرینی «مؤمن» و ضرورات دینییه دن بعض بر نرسه لرینی گنه بولسه ده انکار قیلوچیلرینی «کافر»، بتون ضروریات دینییه نی اقرار قیلوبده الوغ گناهلردن صافلانماوچیلرینی «مؤمن» ده «کافر» ده توگل بلکه ایگی اورناده دیب خلقلرینی اوج صنف غه آبردیلر.

حسن بصری حضرتلری بو نظریه گه اساسا مخالف توگل ایدی فقط «فاسق» حقنده «مؤمن» ده «کافر» ده توگل دیب صریح سویله وگه رضا بولمادی. شاگردلری ایسه اساسا درست بولغان بر سوزنی صریح قیلوب سویله ودن مانع تابمادیلر و اوشبو فکرده اویشا آلمادقلری سببلی استاذلرینک مجلسندن اعتزال قیلدیلر. بو مسئله حقنده حسن بصری برله معتزله لر آراسنده فی نزاع اساس و جوهر اعتباری برله توگل بلکه یالکیز لفظ و فرع چهتندن گنه در. ایکنچی بر فرقه ظاهر بولوب مونلر «فاسق» لرنی طوغریدن طوغری

«کافر» سانادیلر و آنلارغه «کافر» لرحکمینی یورتونى لازم کوردیلر. اهل اسلامنك فرقه ارگه آیرلولورنده دورتنچی سبب اوشبو «فاسق» مسئلهسى بولدى.

مسلمانلرنك دینی فرقه لری حقنده یازلغان مفصل تالیفلر بار. مونلرنك بعضیلری بو کونلرده طبع ایملوبده تارالدیلر، فقط تأسفدرکه کیرهك ملل و نعل حقنده و کیرهك کلام فننده یازلغان اثرلرده (بز کورگانلورنده) بو مسئله لر بیک سطحی و جزافی بولولری اوستینه طرفدارلق و مخالفلر حقنده قزو فانلیلق برله یازلمشلردر. آز مناسبتلر و بر ایکی ماده ده موافقتلرینی بیانه ایلوب الوغ و مشهور آدملرنی اوز فرقلرندن سانامق، ممکن قدر خصملرنی کیهستمك، مخالفلر اوستلرینه کوبرهك عیبلر صالمق، مونلرده یاشره المازللق درجه ده آچیق کورلوب طورلمقددر.

اصل «کلام» فنی حریت اوزرنده مکالمه قیلورغه مساعدلی بولو اعتباری ایله «کلام» دیب آتالغان بولسه ده صوگراق وقتلرده مونك ماهیتی اوز گردی سربستلك اوزرنده سوز سویله و حریت برله انتقاد قیلولر بترولوب ایسکی متن و ایسکی سوزلرنی روایت قیلودن و استبدادغه مبنی عقیده لر دن عبارت بولوب قالدی.

اوشبو سببدن مقالات و کلام کتابلورنده ذکر ایملگان نرسه لر ایله گنه دینی فرقلر نك مسلک لرینی آگلامق و حقیقت اسمینه لائق بر فکر حاصل ایتمك بز نك ظنمزه گه کوره ممکن توگلدنر. بو طوغوروده تحقیق قیلوچیلر ایچون هر بر فرقه نك مسلک لرینی اوز طرفلرندن ترتیب ایتمولگان کتابلردن کوروب بلورگه و عقیده لرینی ده اوز آغزلرندن ایشدوب اوگره نورگه، فرقلر نك سیاسی و علمی حاللرینی تاریخ واقعه لری ایله برگه باغلارغه تیوشلی. حقیقت که ایرشونی قصد قیلوچیلر، جزافی روشده سوز سویله ونی اوزلر نك شأنلرینه موافق کورماوچیلر ایچون بو طوغوروده بتونلای یاگما تفتیشلر و هیج بر فرقه تاثیرینه مغلوب بولمازلق روشده جدی تدقیقلرگه حاجت بار. اجتهاد قیلوچیلر ایچون بو طوغوروده معتبر تاریخلر و ایسکی زمان عالم لری طرفندن تألیف ایتمولگان مستقل اثرلر، اعتمادلی مأخذلردر.

مقالات کتابلری، اسلام امتنی آیرو طوغوروسنده واقعه و ماجرالرنی، طبیعی حاللر و سیاسی اشلرنی اساس ایتموب طوتو اورننده یالکز افتراق

حدیثینی (۱) اساس ایتهلر واسمهلری ایله تعیین قیلوب مسلمانلرنی یتمش اوج فرقه گه آیرالر، شونلردن یتمش ایکیسی گویا اعتقادلری اقتضاسینه کوره تموغه وبری ده اوجهلرغه مستحق بولادر. اوجهلرغی بولوی فرقه نی ابوالحسن الاشعری اتباعینه یوریلر و بعض برلری ده هیچ ده بورغالامی نیتمی: «الفرقة الناجية هم الاشاعرة ای التابعون فی الاصول للشیخ ابی الحسن الاشعری» دیب آپ آچیق سویلیلر (۲).

لکن مسلمانلرنی اوشبو فرقه لرگه نیندی اصللرغه بنا قیلوب آیردیلر؟ مذکور اسم ایله سانالغان فرقه لرنگ بارس ده واقعده بار اییلرلمی یوقسه آراده بعضیلری موهم حزبلر بولدیمی؟ فرقه لر، اوز مسسکلرینی شول روشده ایلیکی اعتراف و تصریح قیل بلرلمی یوقسه بعض سوزلرینده لازم بولوب کیلگان نرسه لر افتراق ماده سی قیلنوب سانالیمی؟ هر حالده آنلرغه اسناد ایلولگان منعبلر نیندی منعبلردن آلدی؟ افتراق حدیثندن مراد شول مسسکلرده بولغان فرقه لر ایکانلیگی نیندی دلیللر ایله معلوم بولوی؟ رسول الله طرفندن تعیین ایلولمه گان نرسه لر نی، خصوصاً نجات و هلاکت گه عائل اشلرنی رأی وطن ایله تعیین قیلورغه یول بارمی؟ یول بولسه شول قدر فرقه لرنگ هجرتدن دورت بیشیوز یل ایچنده میدانغه چیقوب بنه چکلری وشوندن صولگه قالمایه چقلری نیندی دلیللر برله بلندی؟ اوشبو سؤلدرغه درسه ت جوابلر بیرو مشکلر.

فرقه لر نی و افتراق ماده لرینی تیکشروچیلرگه معلوم بولغان غه کوره فرقه لر نی، مسسکلر نی تعیین قیلو طوغروسنده اعتمادلی بر قاعده و مطرد بر میزان یوق. فرقه لر نی تعریف ایتمه حقدنه فاحش یا گلشلر و برندن برینگ کتابینه کوچرلوب طورغان اصلسز نرسه لر بار. فرقه لرنگ بیک کویسی بر برینه متدائلر، مستقل فرقه لر آراسنده قسم القسم، فرع الفرع لر سانالار. اگرده مستقل فرقه سانالوغه بر ایکی مسئله ده مخالفت یتسه اول وقتده امتنی یتمش

(۱) جامع الترمذی. ج ۲ ص ۸۹. سنن ابن ماجه ج ۲ ص ۲۵۰.

(۲) ابن حزم «الفصل» ده (ج ۴ ص ۲۰۴): «واما الاشعریة فكانوا یبغداد والبصرة ثم قامت له سوق بصتیة والقیروان وبالاندلس ثم رق امرهم والحمد لله رب العالمین» دیه در بر مؤلف خیرینه کوره محمد بن تومرت طرفندن مغرب گه اشعری مذهبی کیتورلدیکندن صول حقیق معناسی ایله اکراد قیلوب مسلمانلرنی اشعری مذهبه کرتدیلر، قارشو طوروچیلرنگ باشلرینی کیسیدیلر. اوشبو دامیه سببندن مسلمانلر بیک کوب مصیبتلر کوردیلر.

اوج كه گنه توگل بلكه يديوزگه آيررغه يول بار (۱). مخالفلىرى بىك الوغ ماده لردن عبارت بولغان بعضى بر ايسكى و تمام مستقل بولغان مذهبلر اوشبو فرقلر آراسنده ذكر ايتولمى قالغانلر. باشلاب ابو منصور عبدالقاهر بن طاهر البغدادي كىي آدملىر ابوالحسن الاشعري نىك «مقالات الاسلاميين» اسملى اثرنده يازغان سوزلرينى اساس طوتوب اوزلرينه معلوم بولغان فرقلرنى بر يرده ضبط ايتكانلر و مك بلا ايله يتمش اوج كه طوتورغانلرده صوك كىلگانلرنىك هر برى شول ايسكى مجملرنى كوچروب طورغانلر. شونىك ايچون بولسه كيرهك يتمش اوج فرقلرنىك هر برندن قونلى و اسلام دنيا سندن غنه توگل بلكه چيت دينلرگه قدر نأثير ايتكان و متكلمونىك يوزلرينه قاراب: «ان قوله تعالى و هو الذى خلق السموات و الارض فى ستة ايام و كان عرشه على الماء يقتضى بظاهرة ان وجودا قبل هذا الوجود و هو العرش و الماء و زمانا قبل هذا الزمان اعنى المقترن بصورة هذا الوجود الذى هو عند حركة الفلك و قوله تعالى يوم تبدل الارض غير الارض و السموات يقتضى ايضا بظاهرة وجودا ثانيا بعد هذا الوجود و قوله تعالى ثم استوى الى السماء و هى دخان يقتضى بظاهرة ان السموات خلقت من شىء و المتكلمون ليسوا فى قولهم ايضا فى العالم على ظاهر الشرع بل متأولون فانه ليس فى الشرع ان الله كان موجودا مع العلم المحض ولا يوجد فى هذا فيه نص ابدى فكيف يتصور فى تأويل المتكلمين فى هذه الايات ان الاجماع انعقد عليه» همده: «واما الاشعرية فان طريقتهم المشيورة انبنت على بيان ان العالم حادث و انبنى عندهم حدوث العالم على القول بتركب الاجسام من اجزاء لا يتجزء و ان الجزء الذى لا يتجزء محث و الاجسام محدثة بحدوثه و طريقتهم التى سلكوا فى بيان حدوث الجزء الذى لا يتجزء طريقة غير برهانية ولا مفضية بيقين الى وجود البارى»، هم «اسلامه معروف فرقلردن اشعريلر، معتزله و باطيلر نىك هيچ برى عقبىتگه ايرشه آلماديلر» دييو چى ابن رشد و آنگا منسوب بولغان فرقه، اسلام فرقلارى حقنىك سوز سويله و چيلرنىك دفترلرنده ذكر ايتولمى قالمشلردر.

اوشنداق «عقائد كنانلرى يازوچيلر، عالمنىك حادث بولووى مسئله سندن آلدانديلر، اوزلرينىك آنگلاماولرى سببىلدىن «خلقت» و «تكوين» سوزلرينى غريب صورته تفسير قىلدىلر. خلقت و تكويندىن مراد. ماده و قوننىك آلماشىنولرى (۱) وقد رأيت رسالة لبعض قدماء الشيعة ان الشيعة انفسهم افترقوا هذا القدر اى مقدار سبع و سبعين فرقا فضلا عن غيرهم. تلخيص المحصل للطوسى. ص ۱۸۸.

و کتابلرینه یازدیلر. بو کتابلر دنیا یوزنده بو کونده سلامتلردر (۱). ایندی شوندن صوڭ شهم یاندروب مذهب ایزلەرگه مجبورلک بولماسه کیرهک .

خلق خواه کوب و خواه آز بولسون کلام اهللری طرفندن اصطلاح ایتولگان « اهل السنة » اسمی کیرهک بولسون و کیرهک بولماسون « حق » طرفغه (قرآن و حدیث گه موافق بولغان مسلك گه) یابشورغه تیوشلی. عبدالله بن مسعود: « الجماعة ما وافق طاعة الله »، نعیم ابن حماد: « اذا فسدت الجماعة فعلیک بما كانت الجماعة قبل ان یفسدوا وان کنت وحدک فانک انت الجماعة » دیمشلردر. محدثلرنڭ بعضیلری اوز وقتلرنده بولغان « سواد اعظم » نى محمد بن اسلم الطوسی ایله تفسیر ایتدیلر و بعضیلر: « من شد شد الى النار » حدیثنه گى (۲) شدوذن مراد خلقغه خلاف قیلودر، دیدیلر. اوز زماندهغی عالمر، احمد ابن حنبل که « سواد اعظم » عنوانینی بیردیلر. سفیان ثوری ده: « المراد من السواد الاعظم هو من کان من اهل السنة و الجماعة ولو واحدا » هم ده: « لو ان فقیها واحدا علی رأس الجبل لکان هو الجماعة » دیمشدر. « ان ابراهیم کان امة » (النحل آیت ۱۲۱) موڭا دلیلدر. اولگی زمانلردهغی افترافلرغه شول وقتلرنڭ اجتماعی و سیاسی حاللری اجبار ایتدی، خصوصاً روحانی و جسمانی رئیسلرنڭ شخصی منفعتلرینی تحصیل قیلولری واستبداللری بوش گه کوب یاردم بیردی، اما حاضرگی زماننڭ اجتماعی و سیاسی اشلری مسلمانلرنڭ افتراق و اختلافلرینی توڭل بلکه اتفاق و اخوتلرینی اقتضا قیلهدر. شونڭ ایچون « بورونغی خلقلر آراسنده بولغان افترافلرنی بز، صوڭغی خلقلر بتره آلامز » دیمکنڭ وجهسی یوق. ایکی زمان آراسندهغی حال مشرق ایله مغرب آراسی قدر بر برندن فرقلیدر.

اولگی زمانده بولغان دشمنلقلرنڭ کوبسی « برتینلک قویان، اون تینلک زیان » قییلندن کوب جزئی نرسه لر بولوب شونلردن بیک یامان نتیجه لر ظاهر بولدی. شونلرنی کوره طوروب همیشه دشمنلقلی اورچتو قصدنده بولوق بصیرتسزلك صانالورغه تیوشلی. سنی فرقهسی طرفندن اولدرلرلگان شیعلرنڭ صانلری حسابغه صغماز درجه ده کوب بولدی. شیعلر، هلاکونی مسلط قیلوب

---

(۱) الفرقة الناجية هم الآخذون فی العقيدة والعمل جميعا بما ظهر من الكتاب و السنة وجرى علیه جمهور الصحابة والتابعین . . . و غیر الناجية کل فرقة انتحلت عقيدة خلاف السلف او عملا دون اعمالهم . حجة الله البالغة . ج ۱ ص ۱۳۶ .

(۲) جامع الترمذی . ج ۲ ص ۱۳۹ .

سنىلارنىڭ اوطون اور نىنە طور الولىرىنە سىب بولىدىلەر؛ خالىفەلەرى و جنت مئاللىكىغى «بغداد» لىرى اوشبو، مەھب نزاغىسىنە قىربان ايتولىدى . بو كونگى مسلمانلەر خوار و ذليل، سقىل و رذىل يوررگە محكوم بولسەلەر بو اشلارنىڭ باش سىبى بورونقىلارنىڭ و خصوصا كلام اهللىرى طرفىدىن صنعى روشدە احداث ايتولىگان مەھب نزاغلىرى ايدى .

شافىغىلەر، حنفىلەر، حنفىلارنىڭ بىر بىرى بىرلە بغداددە صوغشولارى و صوغشور ايچون كوچ يىتمگان صوڭ رمضان روزەسىنى طوتماولارى بىك يوز قزار تىقچىر . «مرو» شەرى، حنفىلەر بىرلە شافىغىلەر آراسىدە بولغان مەھب دعواسى سىبىدىن خراب بولىدى، نى قدر كىتبخانەلەر و اسلام اىثرلىرى ياندى .

بغداد شەرىدىن قالاڭ معمور بولغان «رى» شەرىنىڭ خرابلىغىنە سىبەدە مەھب دشمانلىقلىرى بولغان ايدى . بو شەردە بولغان شافىغىلەر، حنفىلەر بىرلە بىرگوب شىعەلرنى طور اغانلەر ايدى . صوڭىدىن شافىغىلەر بىرلە حنفىلەر اوزلىرى بوز و لىشوب بىر بىرىنى قىردىلەر، شەرىدە بايغوشلەر اوياسى قىلوب قالدردىلەر . ايدى اولگى آدملارنىڭ زىللىرىنە ايبەررگە و قىلغان خىطالىرىنى تىكرارلاپ طوررغە ياراماز . مۇمىن آدم بىر يىلاندىن ايكى مرتبە چاقىرماز .

«اهل سنت و الجماعه» مەھبەنە منسوب بولور و آخرت سعادىتىنە طوتاشور ايچون قرآن كریم و حدىث شرىفلەرگە، صحابەلارنىڭ يوللىرىنە ايبەررگە كىرەك . فلان و فلان اماملارنىڭ يوللىرىنە كورە بو يول ھىم آچىق ھىم بىيگىلەر . مونىڭ ايچون طبعى، حدىث و كىتاب علملارنىدىن خىبردار بولورغە و خىبردار بولور ايچون اجتىھاد قىلورغە تىوشلى . «وھذا كىتاب انزلناھ مبارك فاتبعوھ و اتقوا لعلىكم ترحوھون» .

خاتمه

اسلام دینی بالکیز اخر اوی گنه توگل بلکه دنیاوی ده بر دیندر. انسانلرنک آخرتده سعادتلری اسلام دینینه مربوط بولسه دنیا ده مسعود یاشاولری ده اسلام دینینه یابشولرینه موقوفدر.

اسلام دینی نادانلق، یالقاوتق، طمع و سؤ ظن، کشیلر اوستلرینه صالئوب طورو، الحاصل اخلاقسزلق غه وسفاقت که تمام ضد بولغان «جدی» لك و «حیات» دن عبارت.

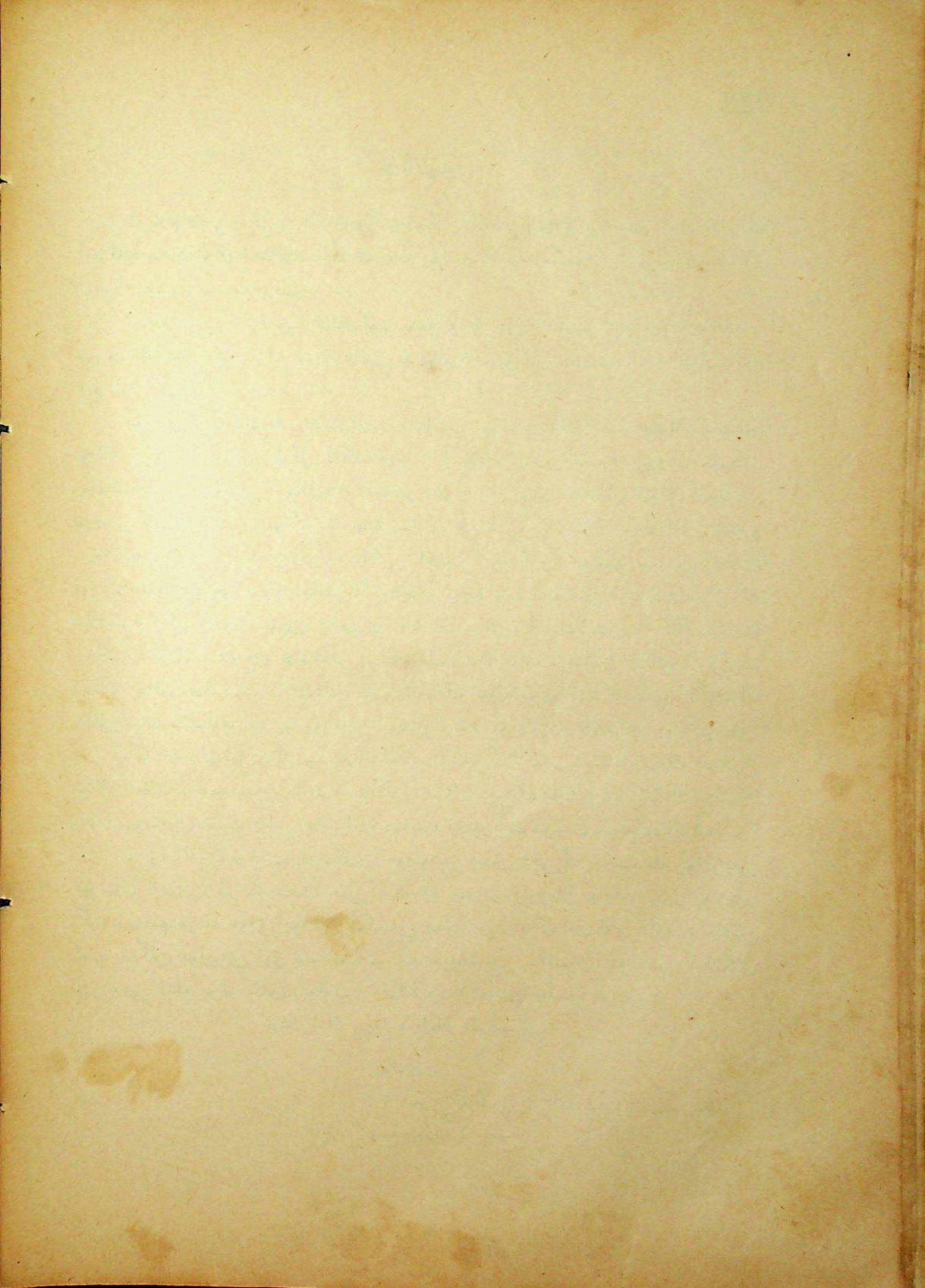
بو کونگی مسلمانلر اشسزلك، نادانلق و اخلاقسزاق برله مبتلا بولسلر مونك سببی «اسلام» توگل بلکه حقیقی اسلام دینندن لازم درجه ده خبردار بولماغانلقدرد. صوگهی زمانده مسلمانلر خرافات برله مبتلا بولدیلر، سیاسی غرضلر برله تأسیس ایتولگان مذهبلرنی اوزلرینه رهبر قیلوب طوتدیلر، اسلام برله مناسبتی آز بولغان درویشلککنی اختیار قیلدیلر. اوشبو سببدن فکری فونلری بتدی، هر تورلی ملتلرنک جانلانولرینه سبب بولغان مثبت علملر برله علاقلری کیسلدی. بتون علملری الفاظ بختلرینی یادلاودن، کمالاتلری ده روحسز و معناسز شرح و حاشیهلر برله شغللنودن عبارت بولوب قالدی. اگرده اوشبو حاللرنده دوام ایتسلر، مسلمانلرنک عاقبتلری تیلکه ده در. اسلامنک انقراضینه مسلمانلرنک یو یوزندن یوغالولرینه موندن ده طوغری بول بولماز. اگرده مسلمانلر دینلی برحیات و حیاتی بردین گه رغبت ایتسلر مونك چارهمسی ییكل. محترم صحابهار زماننده بولغان صافی دین که یابشورغه کیردك. بتون سعادت و بتون بختنک باشی، «صراط مستقیم» تعبیرینک درست موضوعسی شولدر. بو رسالدى ترتیب ایتمکدن مقصودمز صافی دین گه یابشونك یوللرینی کورساتو ایدی. هر بر بحث حتی که هر بر چهلانی یازودن غایه مز شول بولدی. اگرده مقصودمزغه موفق بولغان بولسه ق بختیارمز، ناگاه مذکور غایه گه یاقین کیله بلهگان بولسه ق اوز یتشسزلكمز نك نتیجه سیدر. انسان، قولندن کیلمگان قدر سعی قیلو برله مکفی بولوب، قولندن کیلمگانی حقنده معذوردر.

«غفرانك ربنا و اليك المصير».

بتدی.

۹ شهر ربیع الاول ۱۳۳۲ سنه «ارنبورغ».

بو رساله ده مذکور بولغان اسملر

ابن القيم ۹۲	آدم ۱۴۵
ابن كثير ۳۰	آرسطو ۲۴ - ۲۸ - ۳۷
ابن كيسان ۱۸۴	آلوسی ۳۲
ابن ماجه ۳۹ - ۵۸	ابراهيم (ع. م) ۹۹ - ۱۰۶
ابن المبارك ۹۲	ابن الاثير ۶۲
ابن المديني	ابن اسحاق ۲۰ - ۵۶ - ۵۸
ابن مسعود ۱۰۱	ابن تيميه ۲۶ - ۲۷ - ۳۰ - ۹۲
ابن المسيب ۸۹	ابن جرير الطبري ۲۶ - ۳۱ - ۸۹
ابن الهمام ۹۲	ابن حبان ۴۰ - ۵۶
ابو اسحاق الشيرازي ۳۰	ابن حجر العسقلاني ۶۲ - ۹۲
ابوبكر (رض.) ۳۰ - ۵۸ - ۵۹ - ۶۴	ابن حزم ۴۸ - ۹۲ - ۱۳۸ - ۱۴۰
۶۵ - ۷۰ - ۹۷ - ۹۸ - ۹۹	۱۴۴ -
۱۰۰ - ۱۳۰ - ۱۷۴ - ۱۸۵	ابن خزيمة ۴۰
۱۸۶ -	ابن الخطيب ۴۰
ابوبكر الباقلاني ۱۸۵	ابن خلدون ۹ - ۴۲ - ۹۲
ابو جعفر بن صالح المصري ۵۷	ابن رشد ۹۲ - ۹۳ - ۱۹۵
ابو حاتم ۵۷	ابن سبكي تاج الدين ۴۷ - ۴۸ - ۱۲۳
ابو الحسن الاشعري ۲۸ - ۱۹۴ - ۱۹۵	ابن السني ۴۰
ابو الحسين البصري ۱۸۴	ابن عابدين ۸۲
ابو حنيفه ۴۹ - ۵۸ - ۵۹ - ۶۱ -	ابن عباس ۲۰ - ۵۴
۷۲ - ۸۲ - ۹۲ - ۹۳ - ۹۴ - ۹۷	ابن عبد البر ۴۰ - ۶۲
۱۱۴ - ۱۲۷ - ۱۷۸	ابن عدی ۴۰ - ۵۷
ابو داود ۳۹	ابن عربي ۳۰ - ۱۶۴ - ۱۶۵
ابو السعود ۳۱	ابن علقمه ۵۷
ابوسفیان ۴۶	ابن عمر ۴۶

بيهقي ٤٠ - ٥٨ - ٦٠
 ترمذی ٣٩
 تفتازانی ٤٨
 تولستوی ١٥٣
 ثلجی ٨٠
 جاحظ ١٨٤
 جبرتی ١٢٤
 جعفر بن عون
 جلال الدین المحلي ٣١ - ١٢٣
 جیون ٣١
 حاتم ٥٠
 حاطب بن ابی بلتعہ ٩٩
 حافظ الدین النسفی ٢٩
 حاکم ٤٠ - ٥٨
 حباب بن المنذر ٤٢
 حسن بصری ١٩٢
 حسن بن زیاد ٨٢
 حسین (ر ض) ١٧٥ - ١٩١
 حسین بن امیرخان القازانی ٣٤
 حسین واعظی ٣٤
 حفص بن بعیل ٥٨
 حماد بن زید
 حماد بن سلمه ٥٨
 حوا ١٤٥
 خازن ٢٩
 خالد بن سعد ١٨٦
 خالد بن الولید ٩٩
 خالد القطوانی ٥٨
 خسرو ٨٢
 خضر ٤٦ - ١٧٧

ابوالشکور السالمی ١٢٧
 ابو صالح ٢٠
 ابو عبدالرحمن السلمی ٢٤
 ابو عوانه ٤٠
 ابو محجن ١٠٠
 ابو مسلم الاصبهانی ٩٦
 ابو نعیم ٤٠ - ٥٨ - ٦٠
 ابو یعلیٰ ٤٠
 ابو هريرة ٢٢ - ٥٤ - ٥٦ - ٦٠
 ابو بوسف ١٧ - ٥٨ - ٥٩ - ٧٢ - ٧٦
 ٨٢ - ٩٢ - ٩٣ - ١١٠ - ١٣٠
 احمد ابن حنبل ٢٠ - ٤٠ - ٥٧ - ٥٨ -
 ٦٠ - ٦١ - ٦٥ - ٦٦ - ٧٢ - ٩٢ -
 ٩٣ - ٩٤ - ١٨٤
 احمد ابن ملا جیون ٣١
 احمد ابو جعفر
 اسماعیل بن میمون ٤٧ - ٤٨
 اسماعیل حقی ٣٢
 اصم ١٨٤
 الیاس ٤٦ - ١٧٧
 ام حبیبه ٤٦ - ٤٧
 ام سلیم ١٦١
 اوزاعی ٩٢
 بخاری ٣٨ - ٤٧ - ٥١ - ٥٣ - ٥٧ -
 ٥٨ - ٨٩ - ٩٢ - ١١٤
 بزار ٤٠
 بسر بن ارطاة ٥٨ - ٥٩
 بغوی ٢٦
 بیاء الدین خواجه ١٤٤
 بیضاوی ٢٨ - ٢٩

شريك ۵۷
 شعبه
 شهر ۱۷۵
 شهر بانو ۱۹۱
 شيخ الاسلام الحميدى ۳۴
 صاحب بن عباد ۱۹
 صادق الايمانقولى ۳۴
 صالح البلقينى ۱۲۳
 صديق حسن خان ۳۲
 ضحاک بن مزاحم ۱۴۰
 طبرانى ۴۰ - ۵۷
 طبرسى ۳۴
 طبرى (ابن جرير)
 طحاوى ۴۰
 طحطاوى ۸۲
 طيالسى ۴۰
 عافيه بن يزيد ۹۳
 عامر بن صالح ۵۷
 عايشه (رض.) ۴۶ - ۱۴۸ - ۱۶۲
 عباد بن يعقوب ۵۸
 عبدالحى اللسكنوى ۵۷
 عبدالعزيز چاويش ۳۳
 عبد الغنى ۴۰
 عبد الله ابن حنبل ۵۸
 عبد الله بن جرغان ۱۵۱
 عبد الله بن زبير ۱۰۶
 عبد الله بن سلام ۲۳
 عثمان (رض.) ۵۶ - ۵۷ - ۵۸
 ۵۹ - ۱۰۰ - ۱۰۱ - ۱۰۶
 ۱۷۴ - ۱۸۹

خليل ۸۹
 دارمى ۴۰
 دارقطنى ۴۰ - ۵۷
 داود الظاهرى ۵۸
 دجال ۵۳
 ديلمى ۶۰
 ذواليدبن ۴۳
 ذهبى ۲۶ - ۲۷ - ۲۸ - ۴۸ - ۹۲
 رشيد رضا ۳۲
 زبير بن العوام ۱۸۶
 زجاج ۸۹
 زفر ۸۲ - ۹۳
 زمخشرى ۲۶ - ۲۷ - ۲۸
 زهرى ۸۹ - ۹۲
 زين العابدين تقييف ۳۴ - ۳۵
 زان ژاق روسو ۱۵۳
 سعد بن ابى وقاص ۱۰۰
 سعد بن عباد ۶۴ - ۱۸۶
 سعد بن المسيب ۶۱
 سفيان ثورى ۹۳
 سلمان الفارسى ۱۱۴
 سليمان (ع. م.) ۱۶
 سواع ۱۱۷
 سيبويه ۴۹ - ۸۹
 سيد عمر ۱۳۸
 سيوطى ۳۱ - ۴۰ - ۱۳۱
 شافعى ۱۷ - ۲۸ - ۲۹ - ۶۱ - ۷۲
 ۹۱ - ۹۲ - ۹۳ - ۹۴ - ۱۷۸
 شاه جهان بيگم ۳۲
 شريح ۴۴

- عطاء بن السائب ٢٠
 عكرمه ٥٨
 علاء الدين عطار ١٢٣
 على (رض.) ١٠٦ - ١٠١ - ٥٨ - ٤٧
 ١٨٦ - ١٧٤ - ١٢٦ - ١٢٣
 على بن ابي طلحة الهاشمي ٢٠
 عمران بن حصين ٥٥
 عمران بن حطان ٥٨
 عمر (رض.) ١٩ - ٤٤ - ٤٦ - ٥٨ -
 ٥٩ - ٧٠ - ٧٦ - ٨٩ - ٩٣ - ٩٨ -
 ٩٩ - ١٠٠ - ١٢٩ - ١٣٠ - ١٧٤
 عمر بن سعد ٥٦
 عمرو بن عبيد ٥٦
 عيسى (ع. م) ١٧٩ - ٥٤ - ٥٣ - ٥٢
 عيينة بن الحصن ٩٨
 غزالي ٥٣ - ٩٢ - ١٢٣ - ١٤٠
 فاطمه (ر. ض) ١٨٦ - ١٨٥ - ٦٥
 فاطمه عليه خانم ١٢٣
 فخرالدين الرازي ١٨٤ - ٣٢ - ٢٨ - ٢٧
 فرخ افندي ٣٣
 فلايشر ٢٨ - ٢٩
 فل ٢٨
 فيروز آبادي ٣٠
 فايل ١٧٤
 قاشاني ٣٠ - ٣١
 قاضي عياض ٤٧ - ١٢٣
 قتاده ٥٦
 قدوري ٨١
 قورصاوي ٣٣ - ٣٤
 قيس بن مسلم الكوفي ٢٠
 كاذب چلبى ٢٦ - ٣١
 كرخى ٨٠
 كعب الاحبار ٢٢ - ٢٣ - ٣٩ - ١٣٩
 كعبى ١٨٤
 كلبي ٢٠ - ١٤٠
 لبيد ١٣٨
 لوط ١٧٤
 ليث بن سعد ٧٢ - ٩٢
 مالك بن انس ٢٢ - ٣٩ - ٥٧ - ٩٢ - ٩٣ - ٩٤
 مالك بن الحسن ٥٨
 مالك بن نويرة ٩٩
 محمد افندي عينتابي ٣٣
 محمد بن اسلم الطوسي ١٩٧
 محمد بن تومرت ١٩٤
 محمد بن الحسن الشيباني ٥٨ - ٧٢ - ٨٢
 محمد بن عبدالوهاب النجدي ١٢٤
 محمد عبده ٣٢ - ٦٠ - ١٤٥ - ١٤٩
 محمد فريد وجدى ٣٢ - ١٣٥
 محمد كريم الباكوي ٣٤
 محمود اسعد ٣٤
 مروان بن الحكم ٥٨
 مروان بن السدي ٢٠
 مسلم القشيري ٣٩ - ٤٦ - ٤٧ - ٥٣ - ٥٧ - ٥٨
 معاذ بن جبل ٤٤
 معاويه ١٣٩
 معبد الجهني ٥٦
 معين الدين بن صفى الدين ٣١
 مقاتل بن سليمان ٢٠ - ١٤٠
 مكحول ٥٨
 مورسفي ٨٣ - ١٥٣

وکیع بن الجراح
 وهب بن منبه ۲۳ - ۱۳۹
 وولتر ۱۵۳
 هابیل ۱۷۴
 هرقل ۱۱۴
 هشیم
 یحیی بن بکیر ۵۷
 یحیی بن معین ۵۷ - ۹۲
 یحیی بن یحیی ۵۷
 یزدجرد ۱۹۱
 یعوق ۱۱۷
 یوسف آنچورا ۱۴۵

میدی ۴۶ - ۵۳
 نسائی ۳۹ - ۴۲ - ۵۷
 نسر ۱۱۷
 نظام‌الدین الاعرج ۲۹
 نعمان الثمنی ۳۴
 زعیم بن حماد
 نفظویه ۸۹
 نمرود ۵۸
 نوح (ع. م. ع) ۱۷۴
 نووی ۴۶ - ۱۲۳
 نیرون ۵۸
 واحدی ۲۴
 ود ۱۱۷

بعض نسخه‌لر ده قالغان یا کیشلر

یول	بیت	صواب	خطا
۱۹	۱۰	۲۷ نچی	۲۴ نچی
۲۹	۱۱	اسمنده	اسمنده م
۱۹	۲۳	ایتدیله	ایتدیله
۱۱	۲۷	شبهه	شبهه
۱۹	۲۹	اثرم	اثرمده
۲۱	۳۰	۸۸۷	۷۸۷
۱۵	۳۱	اثرلندن	اثرلندن
۲۳	۴۲	سنتی	سنتی
۱۰	۴۳	یاراتلغان	تاراتلغان
۱۳	۵۸	المغازی	المغازی
۱۹	۶۶	آخرتده	آخرتده
۲۶	۶۹	بولغان	بولغان
۷	۹۸	عیینه	عیینه
		المبسوط	للامام
۲۹	۹۸	للامام	المبسوط
۲۸	۱۲۴	اقول	قول
۳	۱۲۷	تابشسه	تابشسه

بو كىتابىدا مذكور بولغان بىخىلەر

۴- اساسى قاعدەلەر. اسلام حكىملىرى طوغروسىندە ھىجىت و دىللىلەر. دىلىل قىطعى. دىلىل ظنى. اسلام حكىملىرى. اعتقادات. ھىمل. اخلاق. معاملات. تىشرىع وظيفەسى. يقىنى دىللىلەرگە خلاف كورلىگان شرعى دىللىلەرنگ حكىملىرى. اسلام دىنىنگ حكىمى بىتون ىر ىوزى اىچون بر تىگىز. اشىادە اصل مباحلىقى.

۱۳- قرآن. قرآن اىلە استدلال قىلونىك شرطلىرى. قرآننگ ابدى سعادت گە سىبب بولوى. قرآننى آگلاو اىچون واسطەلرغە احتىياج يوقلىقى. تفسىر. ابن عباس ھىزىتلرنىن روایت اىتوللىگان تفسىرلەر. مفسىرلرنگ بعض بر ھاللرى. تفسىر كىتابلىرىنە خرافاتلر كرونىك سىببلىرى. بو كوندە مطبوع بولغان تفسىر كىتابلىرى. قرآن آيتلىرى و ھىبىلرنى تاویل قىلو.

۳۸- سىنت. ھىدثلر و ھىدث ىجموعەلىرى. رسول اللەنگ دىناوى اشلر ھىقندەغى سوزلوى ھىدث خرافتە وام زرع. سىنتنگ شرعى دىلىل بولوى اىچون شرطلر. قىطعى دىللىلر و بىدئى نرسەلرگە خلاف كورلىگان ھىدثلرنگ حكىملىرى. ھىبر متواتر. ھىبر مشهور. ھىبر واحد. صحابەلر.

۶۳- اجماع. اجماع نىندى نرسە؟ اجماع نىندى نرسەلر طوغروسىندە بولورغە ممكن؟ اجماع بنا قىلىنەچق اشاسلر. اجماعغە نىندى چىئىن احتىياج بار؟ اجماعنگ شرعى ھىجىت بولوىنە دىلىل. اولوالامر. اجماعغە نظارت قىلوچىلر. اجماعنگ قوتى نىندى مرتبەدە؟ اجماع ھىقندە بو روشدە سوز سويلەونىك سىببى. روشىدە زاقون چىقارلو ترتىبى. زاقون برلە اسلام ھىقونى آراسىندە آزغىنە بر مقابىسە.

۸۷- قىياس. قىياس قىلو كىملرنگ وظيفەلىرى. قىياس اىلە ثابت بولغان حكىملرنگ مؤبد توگىل بلىكە موقت گنە بولوى.

۸۹- اجتهاد و مجتهدلر اجتهادنىڭ منقرض بولوب بولماووى .

۹۶- نسخ و رعایت مصلحت . مؤلفه قلوب . رسول الله نىڭ كعبه بناسى
 حقدىغى مرادى . صوغش بىرىندە و آچلىق بىلدە سىرقە خىنىڭ يوروتلماووى .
 خاتونلرنىڭ مسجدگە يورولرى . بىرگە سوز ايلە اوچ طلاق حكى . حضرت
 عثماننىڭ مسافر وقتىندە مقيم نمازى او قووى . بو كونىگى اسلام مەلىكتلرندە خە
 وقصاص ھەمدە رجم حكىملىرى يوروتلماووى . بانقلر ايلە مەاملە قىلو . موندن سوڭ
 يازلاچى فقە كتابلرنىڭ تىرىپىلرى نىندى روشدە بولورغە تىوشلى ايكانلىگى .

۱۰۸- شىرىعتنى تېلىغ . قرآننى تىرىمە قىلو مەسئەسى .

۱۱۶- اسلام دىنى .

۱۱۹- ايمان و كفر . تصدىقنىڭ يوللىرى . كفر مەسئەللىرى . بىر آدمنىڭ
 كفىرى حقدە سوز سويلەمازدن الك بىلورگە تىوشلى بولغان قاعدەلر . دىن گە
 بىر تولى اعتقاد ياكە عمل آرتىرونىڭ حكى . خىوت زمانى . اسلام دىنىنىڭ
 ھەممى بىر دىن بولوى . مەلىمانلردە انتباھ . اوڭلر . سوللر . مەتەللر . توحىد .
 الله تعالى دن باشقەلرنىڭ غىبىلرنى بلو و بىلماولرى . استىداد و استىعانت مەسئەللىرى .
 الله تعالى دن باشقەلردە تصرف قوتى بولوب بولماو بىشى . قەبىلرنى زىيارت قىلو
 ايكى تولى بولورغە مەكىن . اھد صوغشىندە مەلىمانلرغە مەسبەت كىلونىڭ- بىض
 آدملىرگە كورە - حكمتى .

۱۸۳- امامت و خلافت . امام سايلاو وظيفەسى .

۱۸۹- اهل السنة و الجماعة . مەلىمانلرنىڭ افتراقلىرى . افتراق حقدە
 بولغان خىت . «سواد اعظم» سوزىدىن مراد كىملىر؟ . آخرت سعادىتىنە طوتاشور
 اىچون سبب بولاچى اعتقاد نىندى نرسەدىن عبارت ؟